

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ
УНИВЕРСИТЕТИ

ҒОЗИЕВ ЭРҒАШ ҒОЗИЕВИЧ

УМУМИЙ ПСИХОЛОГИЯ

ПСИХОЛОГИЯ МУТАХАССИСЛИГИ УЧУН

ДАРСЛИК

I КИТОБ

ИККИНЧИ НАШР

ТОШКЕНТ-2004

ЎзМУ Ўқув методик Кенгашининг 2002 йилги мажлис қарори билан нашрга тавсия этилган.

ТАҚРИЗЧИЛАР: Т.Н.Қори-Ниёзий номидаги Ўзбекистон педагогика фанлари илмий тадқиқот институти бўлим бошлиғи, психология фанлари номзоди, доцент **М.Ш.Расулова**, Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУ ижтимоий психология кафедраси доценти **Р.Ю. Тошимов**.

МАСЪУЛ МУҲАРРИР: Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУ ижтимоий психология кафедраси доценти **М.М.Маматов**

Мазкур дарслик умумий психология фанига бағишланган бўлиб, психологияга кириш, шахс ва унинг индивидуал-типологик хусусиятлари туғрисидаги материалларни ўзида мужассамлаштирган. Дарсликнинг ўтмишдошларидан фарқи шундаки, унда барча психологик категориялар, муаммолар янгича методологик ёндашув негизига суянган ҳолда талқин қилинади. Унинг биринчи қисмида психологиянинг предмети, тадқиқот методлари, принциплари, психиканинг эволюцион тараққиёти, фаолият ва онгнинг психологик таҳлили умумлаштирилган.

Дарсликнинг иккинчи қисмида шахс туғрисида тушунча, унинг тузилмаси, назариялари, асосий методлари, шахс эҳтиёжлари, мотивацияси, қизиқиши, эмоцияси (ҳиссиёти), характери, иродаси, қобилият, темпераменти. билиш жараёнлари ҳамда уларнинг жаҳон психологияси фанида ўрганилиши масалалари ўз ифодасини топган.

Дарслик психолог мутахассисларни назарий ва амалий маълумотлар билан қуроллантириш имкониятига эга.

Дарслик **психолог** мутахассисларга, аспирантларга ва одий мактаб ўқитувчиларига мўлжалланган.

© Э. ГОЗИЁВ, 2004 й.

© «Университет» нашриёти, 2004 й.

МУҚАДДИМА

Йигирма биринчи аср фан ва техниканинг янги бир юксалиш палласига кирганлиги билан, шунингдек, қарама-қарши тизимлар барҳам топганлиги билан ўзига хос аҳамият касб этади. ХХІ аср жаҳон цивилизацияга олтин харфлар билан битилган сон-саноксиз зар вароғларга эга бўлиши билан бирга экология муаммоларининг юзага чиқарганлиги туфайли бошқа асрлардан кескин ажралиб туради.

Ер куррасида фаровонлик, мўл-кўлчилик, тинч, осойишта ҳаёт бўлиши учун қатъалараро, миллатлараро ҳамкорлик йўлга кўйилиши, экологияни мусаффолаштириш учун стратегик қуроллар ва технологияни зарарсизлантириш, она заминни ва мовий осмонни авайлаш лозим. Ер фарзанди деган нуктаи назар билан жаҳондаги миллат ва элатларни ҳамкорликка ундаш орқали абадийлик қонуниятини саклаб қолши мумкин, холос.

Маълумки, жамият ва табиат ўртасидаги муносабатларни тадқиқот этишга мўлсалланган фанлардан биттаси психология ҳисобланади. Психологик билимларни ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида татбиқ этиш кўлами кенгайиб бориши унинг масъулияти ва нуфузи ортаётганлигидан далолат беради. Худди шу боис психолог мутахассисларга нисбатан ижтимоий буюртманинг кўпайиши уларни ҳозирги замон талабига жавоб берадиган даражада тайёрлашни тақозо қилмоқда. Истиқлол шарофати туфайли илмий ёндашувларга, олдинги методологик муаммоларга ҳолисона муносабатда бўлиш имконияти вужудга келди. Мамлакатимиз президенти И.А.Каримов асарларида, Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисидаги қонун» да, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да, "Миллий ғоя ва миллий истиқлол мафқураси" ҳужжатида мутахассислар олдига улкан талаблар ва масъул вазифалар юкламоқда.

Ана шу вазифаларни амалиётда ўз ифодасини топтиришда умумий психология фани муҳим роль ўйнайди. Мутахассислар тайёрлаш жараёнида умумий психология фани касбий билимлар, кўанкмалар ва малакаларни шакллантириш борасида устувор ўрин эгаллайди. Шунинг учун психолог ихтисослигига ўшбу фан уч йил мобайнида ўқитилади.

Мазкур қўлланма умумий психология дастурига асосланган ҳолда яратилган бўлиб, талабалар учун зарур материаллар изчил равишда, муайян тартибда жойлаштирилгандир. Умумий психология ўқув қўлланмаси 2 жилддан иборат бўлиб, биринчи китобда умумий психологияга кириш, шахс ва унинг индивидуал-типологик хусусиятларига бағишланган материаллар жамланган. Иккинчи китобда билиш жараёнлари юзасидан маълумотлар умумлаштирилади. Назарий ва амалий материаллар нисбати мақсадга мувофиқ тақсимланган бўлиб, назария билан амалиёт бирлиги принципига тўла риоя қилинган.

Қўлланма психология мутахассислигининг бакалавриатура босқичи учун мўжалланган.

БИРИНЧИ БУЛИМ. ПСИХОЛОГИЯГА КИРИШ I БОБ. ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ

1. Психология ҳақида тушунча

Жахон фанларининг муайян қонуниятларга асосланиб туркумларга киритилишига кўра, психология фани бу тизимда нуфузли ўрин эгаллашига барча объектив шарт ва шароитлар етарлидир. Катъий ишонч билан айтилган фикрнинг замирида бир қатор муҳим ҳам табиий, ҳам ижтимоий омиллар ётиши шак-шубҳасиздир. Чунки психология фани инсоният томонидан катшф қилинган фанларнинг ичида энг мураккаби бўлиб, биосферик таълимотдан келиб чикқан ҳолда психика юксак даражада ташкил топган материянинг хусусиятини акс эттирувчи категория сифатида ўрганилиб келинган. Лекин бугунги кунда неосферик таълимотга биноан фазовий муносабатлар, сайёралараро алоқалар, ўзаро таъсирлар, моддалар, заррачалар. Нурлар ҳаракати, алмашилиши, қўшилиши тўғрисида мулоҳазалар, фаразий асосда бўлса ҳам, юритилмоқда. Айниқса, биосферага кириб келаётган моддаларнинг ўзаро бирикуви, муайян фазовий майдоннинг ҳосил қилиши, тўпланиши инсон тана аъзоларига ижодий таъсир кўрсатиши, натижада фавқуллоддаги ҳолатлар содир бўлиши, кашфиётлар юз бериши, интуитив (лотинча *intueri* синчковлик, диққат билан қарамоқ ёки ички сезгирлик демакдир) шаклдаги рухий ҳолатларнинг кучайиши намоён бўлиши мумкин. Булар қаторига телепатик (юнонча *teie* узоқни *pathos* сезаман деган маъно англатади) самаралар, ўта сергирлик, экстраселзитивлик (лотинча *extra* ўта *sensus* сезгирлик дегани), экстрассенслик (лотинча *extra* ўта *sensus* ҳис қиламан маъносини билдиради) каби психологик ҳолатларнинг кечиши сабабларини киритса бўлади. Шунингдек, омадсизлик, ичкикишлик, касалнинг интзор кутиши, насиб этмаслик, ишқий ксчинмалар, тушда аён бўлиш каби рухий ҳолатлар, ҳодисалар ҳанузгача ишончли далиллар билан тушунтириб берилгани йўқ. Аммо бу борада билиш объекти (лотин. *Objectum* жисм демакдир) билан субъектининг (лотин. *Subjectum* ташқи оламни билувчи инсон) бирикувида психологиянинг қулай имкониятга эга эканлигини таъкидлаб ўтиш ўринлидир.

Ушбу фикирни яққоллаштириш мақсадида айрим мисоллар ва талқинларни қайтадан таҳлил қилиб ўтамыз. Жумладан, чақалоқ дунё юзини кўришдан эътиборан идрокида теварак-атрофни ва унга меҳригиёси билан термилаетган кишилар муҳитини акс этира бошлайди, даставвал объектив (ташки) ва субъектив (ички, одамлар ўртасидаги) муҳитга мослашиш содда инстинктлар (лотин. *instinctus* табиий кўзғатувчи, туғма хусусият демакдир), шартсиз рефлекслар (лотин. *reflexus* акс этириш) ёрдамида оддий таъсирланиш ва таассурот тарзида намоён бўлади. Тараққиётнинг мазкур даврида у ўзлигини тушуна ва англай олмайди, ҳатто бунинг юзага келиши

ҳақида мулоҳаза юритиши ҳам асло мумкин эмас. Бола бир ёшгача даврда тез суръатлар билан ривожланади, йил давомида унинг жисмоний аъзолари 50 фоизгача такомиллашиши мумкин. Жисмоний ўсиш-психик (руҳий) тараққиётни тезлаштиришга пухта замин ҳозирлайди, натижада кўриш, ушлаш, юриш, талпиниш, ғазабланиш ва қувониш, самимийлик ҳам беғуборлик сингари иисоний туйғулари вужудга келади, нутқ фаолияти пайдо бўлиши унинг тушуниш даражасини янги бир сифат босқичига кўтаради. Психиканинг муайян хусусиятлари, ҳолатлари, ҳодисалари, хоссалари, сифатлари, фазилатлари, қонуниятлари орқали моддий дунёни тушуна боради ва унда ўз фаолиятининг мазмунида барча объектларни амалга ошира бошлайди. Болалик дунёсининг ички мураккаб қатламларидан аста-секин «ўзлик» ни, шахсий «мен» ликни тушуниш туйғуси, сезиш, хис қилиш жараёнлари шакллана бошлайди ҳамда у ёки бу ҳар хил хусусиятли тўсиқларни енгиш имконияти рўёбга чиқади. Мазкур тараққиёт босқичи психология фанида «мен» даври ёки «ўзлик»ни англаш даври деб юритилади, у болада нутқ пайдо бўлганидан бошланиб, бир неча ривожланиш босқичларини ўз ичига қамраб олади. «Мен» даврининг англашилган шакллари ва кўринишларининг намоён бўлиши ўсмирлик даврига тўғри келади. Ўсмирлик даврида ўғил ва қизларнинг руҳиятида ўзликни англашга боғлиқ бир талай муаммоли саволлар ва уларнинг турмушда қарор топтириш туйғулари, истаклари, орзулари пайдо бўлиб, кўпинча бу нарсалар яқка шахснинг «кимлиги», «қандайлиги», «кимга ва нима учун кераклиги» га йўналтирилади. Боланинг психик хусусиятлари, фуқциялари (лотин. *functio* ижро этиш, бажариш деган маъно англатади) уни қуршаб турган жонли ва жонсиз табиат ажойиботларини жисмоний ва ижтимоий воситалар орқали эгаллаш учун хизмат қилади.

Худди шунга ўхшаш ўзлигини англаш жараёни инсониятнинг барча тарихий ва эволюцион (лотин. *evolutio* табиий равишда ўзгариш) тараққиёти даврларига хос хусусият саналади. Ибтидоий жамиятда кишиларнинг куч-қуввати яшаш учун курашга ва ташқи дунёни эгаллашга сарфланган, ана шу тариқа табиат ҳақидаги дастлабки билимлар, тажриба сабоқлари орқали ўзлаштирилган. Ярим Йиртқич ҳолатдаги аجدодларимиз оловни кашф қилганлар, ёввойи ҳайвонларни овлаганлар, табиат неъматларидан баҳраманд бўлганлар ва худди шу қабилда табиат билан таниша бошдаганлар, моддий дунёнинг сахийлиги, табиатнинг эҳсонлари ва офатлари, ҳайвонот оламини маданийлаштириш (хонакилаштириш), ер илмини ўрганиш бўйича билимларнинг тўпланиши натижасида инсон табиатнинг қўллигидан қутила борган сониядан эътиборан ўзлигини (кимлигини) англаш имконияти туғила бошлаган. Лекин у даврнинг одамлари болага ўхшаб ўзлигини оқилона, одилона, омилкорлик билан тасаввур эта олмаганлар. Инсоният тараққиётининг тарихий даврларида кишиларда ички руҳий имкониятлар

юзага чиқа бошлаган, туғма маил ва лаёкатлар аломатлари астасекин истеъдодга, қобилиятга айлана борган. Аммо бу жараён бирининг ўрнига иккинчисини механик (юнонча *mechanike* курол ёки содда тарзда демакдир) равишда юзага келганлигини билдирмайди, балки, аксинча, мураккаб сифат ўзгаришлари, органларнинг такомиллашуви. тажрибаларда тўпланган татбиқий билимлар тартибга солинаётганлигини ифодалайди. Инсоннинг жисмоний (биологик), рухий (психик), ижтимоий (социал) ривожланиши натижасида ер куррасида моддий дунё, маънавият, ёзув. санъат, адабиёт, фан, техника яратилган. Буларнинг замирида инсон тафаккури, онги, ақил-заковати, кучли иродаси, мустақкам характери (юнонча *charakter* киёфа, хислат дегани), ижодиёти, ҳаёлати ётади. Инсоният тараққиётининг муайян босқичида одам ўзини ҳаяжонлантирган, таажжубга солган саволларига жавоб излаш имконияти вужудга келган. Бунинг натижасида «Инсон қандай фикрлайди?», «Одам қандай янгилик яратиши мумкин?», «Ижод қилиш қай йўсинда пайдо бўлади?», «Моддий дунёни қай тариқа бўйсундириш мумкин?», «Ақл-заковатнинг ўзи нима?», «Инсонга унинг ички рухий дунёси қайси қонунлар асосида бўйсунди?» - «Инсон ўзига ўзи таъсир ўтказа оладими?», «Ўзгаларга-чи?» каби турли-туман муаммолар ечимини қидиришга ҳаракат қилади. Мана бунинг барчаси психологик билимлар туғилиш нуқтасини вужудга келтиради ва ана шу дақиқадан бошлаб инсон ўзини ўзи англайди. Бинобарин, психологик билимлар намоён бўлиши ўзини ўзи англашни омилига айланади, улар борган сари тобора уйғунлашиб, мутаносиблашиб бориб, изчил, узлуксиз алоқага ўсиб ўтади. Бебаҳо аҳамиятга эга бўлган инсониятнинг буюк ютуғи - бу тафаккурнинг кашф қилинишга олиб келди. Авваллари унинг фикри, ҳаёли ташқи дунёни эгаллашга қаратилган бўлса, тафаккур кашф қилинган даврдан бошлаб субъект-объект (инсон фикрлаши ташқи оламга қаратилган) муносабати ўрнини субъект (инсоннинг фикри ўзини ўзи англашга йўналтирилган) муносабати эгаллай боради. Демак, инсон объектив дунёни субъектив тарзда акс эттариш орқали ўзини ўзи тадқиқ қилишдек мураккаб, қалтис ишни амалга оширишга қарор қилади. Ана шу боисдан, психология фанининг вазифалари кўлами кенгайди, мураккаблашди, ички таркибида кескин бурилиш ясаб, ўз предметида инсонни илмий жиҳатдан ўрганшидан ташқари ўзини ўзи англашни ҳам киритди.

Психология фанининг бошқа фан соҳаларидан фарқли томони шундан иборатки, унинг амалий, татбиқий жиҳатлари мавжуд бўлиб, ижтимоий турмушнинг барча жабҳаларида бевосита қатнашади, муайям даражада таъсир ўтказади. Психология бошқа фанлардан фарқли ўлароқ ўз татбиқий маълумотлари, натижаларининг кўпқирра, кўпёқлама эканлиги билан тубдан ажралиб туради ва мутлақо бошқа сифат кўрсаткичига эга. Айниқса. бу борада ўзини ўзи бошқариш алоҳида аҳамият касб -этади, шунинг учун

у табиатни ўрганиш илмидан тафовутланиб, ўзининг психик жараёнлари, функциялари, ҳолатлари, ҳиссиёти, иродаси, характери, темпераменти кабиларни бошқаришда ўз аксини топади. Инсон ўзини англай бориб, ўз инсоний ҳислати, хусусияти, сифати, ҳулкини ўзгартириш имкониятига эга бўлади.

Ҳозирги кунда жаҳон психологияси фани ўзини ўзи бошқариш ва такомиллаштириш. ўзини ўзи қўлга олиш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзини ўзи тарбиялаш бўйича бой материаллар тўплаган, бу эса ўз навбатида инсон муносабати, мақсади, ҳолати, кечинмалари ўзгариши ва янгидан яралиши ҳақида илмий-татбиқий маълумотлар беради, қуналик турмуш пси-хологияси ранг-баранглигини таъминлаб туради. Психология инсон психикасини аниқлаш, шакллантириш, янги шароитга кўчириш, такомиллаштириш, ривожланиш динамикасини таъминлаш, янги сифат босқичига ўтишини қайд қилиш имкопияти борлиги билан ўта амалий, татбиқий фанга айлангандир. Психология фанининг соҳалари унинг амалиёт учун тухим аҳамият касб этишидан далолат беради (ҳуқуқшунослик психологияси, клиник психология, меҳнат психологияси, савдо психологияси, социал психодогия, педагогик психология,, махсус психология, спорт психологияси ва ҳоказо). Психология амалий, татбиқий жиҳатдан ўз предметиға эга бўлиб, амалий социал психолог, инженер (муҳандис) психолог, оилавий психотерапевт, тиббиёт психологи, мактаб психологи каби соҳаларни ўз ичига қамраб олгандир.

Юкорида билдирилган фикрларға яқун ясаб, шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, психология фани кўҳна тарихға эга бўлишға қа-рамай, у жуда навқирон фандир, чунки илмий психология немис психологи В. Вундт томонидан 1879 йилда Леипциг (Германия) университетиде асос солинган биринчи экспериментал лаборатория очилишидан бошланади. Шунинг учун эндигона рефлексияни (лотинча *reflexus* ўзининг руҳий ҳолатини таҳлил қилиш дегани) илмий жиҳатдан ўрганишни психология фани предмети таркибига киритиш даври (мавриди) келди.

Психология фани табиатшунослик фанлари ва фалсафа негизи пайдо бўлган бўлиб, то ҳанузгача унинг на гуманитар, на табиий фанлар қаторига киритилиши аниқлангани йўқ, лекин шунга қарамасдан. уни ҳар иккала йўналишдаги соҳалар бўйича тўпланган маълумотлар, қонуниятлар бирлашувининг махсули деб аташ мумкин. Аммо психологиянинг таркибида ҳам гуманитар, ҳам ижтимоий билимлар мавжуд бўлишидан қатъи назар, у алоҳида хусусиятға эга бўлган мустақил фандир. Бизнингча (Э.Ғ), унинг моҳиятипи ёритиш учун бошқа манбаға мурожаат қилиш ҳақиқатға яқинроқ маълумот бериши эҳтимол. Чунки психология фани яққол инсон фазилати, муайян тараққиёт хусусиятлари, механизмлари, қонуниятлари, ўзига хослик, алоҳидалик, яққаҳоллик табиати юзасидан баҳс юритади.

Психология фанини таҳлил қилишда унинг қай фан соҳаси билан алоқасини аниқлашдан кўра илмий ва кундалик турмуш психологияси ўртасидаги муносабат тўғрисида мулоҳаза юритиш мақсадга мувофиқдир. Маълумки, ҳар қандай фан негизида одамларнинг турмуш ва амалий тажрибаси муайян даражада ўз аксини топган бўлади. Масалан, кимё предмети моддаларнинг хусусиятлари, уларнинг зичлиги, оғирлиги, ўзаро бирикуви тўғрисидаги кундалик турмуш билимларига суянади, математика фани сонлар, миқдорий муносабатлар, геометрик шаклларнинг хоссалари, тригонометрик функциялар ҳақидаги инсон тасаввурлари асосига қурилади. Лекин психология юзасидан ана шундай мулоҳазалар юритиш ёки билдириш мумкин эмас, чунки унинг замирида тубдан бошқача ўзига ҳослик ётади. Ҳар қайси шахс кундалик турмушнинг ўзига хос психологик билимларини эгаллаган бўлиб, ўз савияси, салоҳияти билан турлича камолот курсатгичига эгадир, ҳатто турмуш тажрибасида тўплашган билимлар илмий психологик билимлардан устунроқ туриши ҳам мумкин (қари билгани-пари билмас). Чунки, йирик ёзувчилар (шахслараро муносабат ва муомала, мулоқот хусусиятлари юзасидан кузатувчанликка эгадирлар), врачлар, ўқитувчилар, руҳонийлар, савдогарлар узлуксиз равишда кишилар билан муомалага киришишлари натижасида уларнинг ички дунёси ва хулқ-атворида оид билимлар билан юксак даражада қуроллангандирлар. Лекин ҳар қандай инсонда ҳам озми ёки кўпми психологик билимлар мавжуддир, бунинг далили сифатида одамларнинг бир-бирларини тушунишлари, таъсир ўтказишлари, хулқатвор оқибатини олдиндан башорат қилиш, кишининг яққоҳол хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда унга ёрдам кўрсатишни таъкидлаб ўтишнинг ўзи kifoya.

Энди кундалик турмушнинг психологик билимлари билан илмий психологик билимлар ўртасидаги тафовутлар юзасидан мулоҳаза юритиш айтиш муддаодир. Кундалик турмушга оид психологик билимлар, даставвал, яққол ва алоҳида олинган ҳолат, вазиятни ўз ичига қамраб олади. Масалан, синчков бола ўз муддаосига етиш учун отасига, онасига, бувасига, опа-аммага ҳамда акасига ҳар хил услуб билап таъсир ўтказади, турлича воситалардан фойдаланади. У кўзланган мақсадига эришиш учун катта ёшдаги одамларнинг индивидуал-типологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда иш тутлади. Кундалик турмушга оид психологик билимлар аниқ вазиятга қаратилганлиги, бирор шахсга йўналтирилганлиги билан илмий психологик билимлардан фарқ қилади.

Илмий психология эса муайян методлар, воситалар, услублар, усуллар, операциялар ёрдамида маълумотлар тўплаш ва уларни умумлаштиришга интилади, изланётган объектнинг хусусияти, ҳолати, муносабати, боғланиши кабиларни акс эттирувчи илмий тушунчалар, таърифлар,

конуниятлар, хоссалар ёрдамида психологик механизмлар кашф қилишга ҳаракат қилади.

Одатда шахснинг хусусиятлари, сифатлари, фазилатлари, хислатлари, хулқ-атворлари, хатти-ҳаракатлари бўйича турмуш шароитидаги билан фан оламидагилар (хатто илмий тушунчалар, атамалар) ўзаро ўхшаб кетсада, лекин илмий психологик мазмун, моҳият, мажмуа ўзининг тузилиши, таркиби, аниқлиги, мантиқан изчиллиги, маънонинг йитиклиги билан кескин ажралиб туради.

Юкорида юритилган мулоҳазалар кундалик турмуш тажрибасида тўпланадиган психологик билимлар билан илмий билимлар орасидаги дастлабки (биринчи) фарқни шарҳлашга йўналтирилганлиги боис алоҳида аҳамият касб этади. Лекин шу нарсани ёддан чиқармаслик керакки, турмушга оид амалий психологик билимларга асосланмасдан туриб, илмий психологик назарияларни яратиш мумкин эмас. Ҳолбуки шундай экан, амалий билимлар генетик келиб чиқиши нуктаи назаридан бирламчи ҳисобланади.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, кундалик турмуш психологик билимлари аксарият ҳолларда фаросатлилик, сезгирлик, топқирлик хусусияти асосида интуитив тарзда намоён бўлиши кузатилади. Бунинг асосий сабаби шуки, кўпинча эгалланаётган билимлар ҳаётий тажрибада учраган воқеликка нисбатан муносабат, амалий синовлар негизида вужудга келади, кейинчалик ундаги айрим дағаллик ва нуқсонлар силлиқланади. Шунинг учун ундай психологик билимлар махсус услублар ёрдамида қабул қилинади, аммо мантикий таҳлил қилинмасдан туриб тўғридан-тўғри муомала тизимига узатилади.

Турмушда учрайдиган гўдакларнинг ҳар хил шаклдаги ҳар-хашаларини уларнинг мақсадга эришиш истаклари кундалик ҳаётий тажрибаларнинг синовларида тобланади, сезгир болалар катта ёшдаги одамларнинг заиф ва мустаҳкам томонларини пухта ўрганадилар, бу борада муайян қарорга келганларидан сўнг ҳар қайси шахсга яккаҳол ёндашишини амалиётга татбиқ қилиб кўрадилар. Ана шу тариқа амалий психологик билимлар маълум тизимга киритилади, уларнинг барқарор хусусият касб этганлари эса турмушда қўлланила бошланади.

Ижтимоий ҳаётда (муҳитда) жуда кўп учрайдиган, айникса, ўқитувчилар, мураббийлар, гунаҳкорлар, раҳбарлар, врачлар фаолиятида намоён бўлувчи таълимий, тарбиявий, тиббий услуб арзимас ижобий силжишни пайқаш имкониятини яратади. Амалий фаолиятда эришилган ушбу самара психологик таҳлилга муҳтождир, чунки уни келтириб чиқарувчи объектив ёки субъектив омилларни далиллаш анча мушкулдир. Бунинг учун ўзгаларга таъсир ўтказиш усули, уларда ички имкониятга ишонч туйғусини уйғотиш кўзғовчиси, таъсирга берилувчанликни кучайтирувчи мотивлар

(французча motif кўзғатувчи сабаб маъносини билдиради) табиатини чуқур таҳлил қилиш керак. Фақат мана шу йўл билангина силжишнинг психологик маъно касб этишини далиллаш мумкин холос.

Ҳаётий психологик билимларнинг илмий психологик билимлардан фарқи шундан иборатки, илмий жиҳатдан асосланган билимлар англашилган, мантикий пухта, оқилоналик хусусиятига эга бўлади. Илмий психологик билимлар фараз ва ғояларни илгари суриш дақиқасидан бошлабоқ шакллана боради, улардан келиб чиқадиган оқибатларни мантиқан текшириш билан якунланади. Бунда ҳам олға сурилган ғоялар текшириш жараёнида бирон-бир тасдиқ ёки инкор маъносига эришсагина илмий психологик билимлар тизимига киритилади.

Ҳаётий психологик билимларнинг илмий психологик билимлар билан қиёсланишни давом эттирсак, унда улар ўртасидаги тафовутлар янада яққолроқ кўзга ташлана бошлайди. Ўзидан ўзи маълумки, ҳаёт психологиясида тўпланган билимларни мерос сифатида бевосита қолдириш ёки уларни ёш авлод онгига қайсидир йўл билан узатиш имконияти ўта чеклангандир, Чунки кекса (катта) авлод томонидан яратилган турмуш психологиясини ёш авлод тўғридан-тўғри қабул қила олмайди. Ҳар бир ёш яққол равишда ҳаётий психологик билимларни шахсий тажрибасидан ўтказганидан кейингина уларнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилади. Ана шу боисдан кекса ёки катта авлод билан ёш авлод ўртасида юз берадиган низолар, тушунмовчиликлар узлуксиз. тўхтовсиз равишда давом этаётганлиги сабабли абадий конупиятларига айланиб кетгандир. Авлодлар ўртасидаги қарама-қаршиликлар, англашилмовчилик тусиғи, ҳаёт диалектикасини вужудга келтириб, мангулик муаммосига айланиб қолган инсоф, иймон, нафосат, адолат, эрк тушунчалари атрофидаги баҳсларни давом эттиришга пухта замин ҳозирлайди. Илмий психологик билимлар бундан фарқли ўларок тажрибаларда, илмий тушунчалар ва қонуниятларда янада ойдинлашади, сўз ва аломатлар орқали, нутқ ёрдамида муайян ёзма нутқ манбаларида қолдирилади. Шунинг учун уларнинг ёйилиш кўлами кенг, тарқалиш суръати тездир.

Қуқчалик турмушда тўпланадиган психологик билимлар кузатшлар, мулоҳазалар у ёки бу яққол ҳолатга нисбатан қарорга келишлар замирига қурилади. Илмий психологик билимлар ташхис қилиш, синаш, тажриба (эксперимент) ўтказиш орқали бир воқеликни бир неча марта такроран текширишлар ёрдамида умумлаштирилади. Агарда кундалик турмуш психологиясининг материаллари табиий равишда рўй берган вазият, ҳолат, воқелик кабиларни таҳлил қилиш натижасида юзага келса, илмий психологик билимлар кенг қамровли тажриба маълумотларига таянади. Тажрибалар эса бир неча босқичлардан, қисмлардан ташкил топган ҳолда

вазиятлар табиий кўринишини кутиб ўтирмасдан, балки зарур шароит яратилади.

Шу фактни (омилни) яна бир маротаба таъкидлаш ўринлики, илмий психологияда катта ҳажмдаги материаллар, шу жумладан, қонуниятлар, хусусиятлар умумлаштирилади, инсоннинг ички имконияти, истисдоди, ишчанлиги, қобилияти юзасидан умуминсоний тавсифга эга бўлган теран ҳулосалар чиқарилади. Бунинг натижасида одам психикасини аниқлаш, башорат қилиш, айрим руҳий нуқсонларни тузатиш, нохуш кечинмаларнинг олдини олиш имконияти туғилади, бу эса ижтимоий, ижтимоий психологик боғланишлар моҳиятини оқилона тавсифлаш учун хизмат қилади. Ижтимоий ва яққаҳол турмуш оғирликлари ва ташвишлари камайтириш, ақлий ҳамда жисмоний зўриқишларни пасайтириш, шахслараро низоларни бартараф эттириш сингари саъй-ҳаракатларни фақат илмий психологик материалларга асосланган ҳолда ошириш мумкин.

Шунинг учун психологиянинг турли соҳаларида (ёш психологияси, педагогик психология, тиббиёт психологияси, социал психология ва бошқалар) ўтказилган тадқиқот ишлари илмий асосда психика, психик ҳолат, психик ҳодиса, психик жараён, психик функция, психик хусусият, ижодиёт, фаолият, онг, ҳулқ, муомала сингари тушунчалар бўйича материаллар тўплаб беради, шунингдек, психик акс эттиришнинг (физик, физиологик, психик, онг, ўзини ўзи англаш) моддий асослари, механизмлари юзасидан қонуният очишга имкон яратади, ҳатто инсоннинг ўзлгини англаш ва бошқариши сари етаклайди.

Энди психология фанининг предмети тўғрисидаги саволга жавоб беришга ҳаракат қилайлик. Маълумки, психология тарихида бу муаммони таҳлил қилишга бағишланган сон-саноксиз тадқиқотлар мавжуддир. Лекин улар ҳақида батафсил фикр юритмоқчи эмасмиз, чунки бу нарса навбатдаги параграфда берилиши режалаштирилган.

«Психология» (юноича *psychelogos*) сўзини ўзбек тилига таржима қилсак, у «жон, «руҳ» ҳақидаги «фан, таълимот» деган маъно англатади. Бироқ ҳозирги даврда «жон» тушунчаси ўрнига «психика»ни қўллашда давом этмоқдамиз. Лингвистик нуқтаи назардан «жон», «психика» тушунчалари айнан бир хил маънони билдиради. Лекин «психика» тушунчаси бугунги кунда «жон» дан кенгроқ кўламга эга бўлиб, ҳам кўзга кўринувчи, ҳам кўзга кўринмовчи томонларини ўзида акс эттиради. Психиканинг таркибий қисмлари фаолият, ҳулқ, муомала яққол намоён бўллиш! хусусиятига эга бўлса, билиш жараёнлари, психик ҳолатлар, ички кечинмалар, ижодий режалар, илмий фаразлар миёда мужассамлашгани учун улар кўзга кўринмайди. Психология фанининг кейинги даврдаги тараккиёти улар ўртасида бир талай тафовутларни келтириб чиқарди.

Психика тўғрисида дастлабки тасаввурга эга бўлиш учун даставвал психик ҳодисалар моҳияти билан танишамиз. Одатда психик ҳодисалар де-

ганда ички, субъектив тажриба фактларнинг (воқеликнинг) намоён бўлиши тушунилади, бошқача сўз билан айтганда психика ҳаётнинг сезги, идрок, хотира, тафаккур, ҳаёл каби ҳар бири алоҳида олинган яққол шаклларида иборатдир. Ички, субъектив тажрибанинг ўзи нимани англатади? Инсондаги қувонч ёки зерикаш туйғулари, унинг нималарнидир эсга тушириши, бирон бир хоҳиш ёки интилиш кечинмалари, хотиржамлик ёки ҳаяжонланиш, ҳадиксираш ҳисларининг барчаси шахснинг ички дунёсини таркибий қисмларидир, яъни буларнинг ҳаммаси субъектив - психик ҳодисалар саналади.

Субъектив ҳодисаларнинг асосий хусусияти - уларнинг бевосита субъектга тааллуқлилигидир. Агар инсон идрок қилса, сезеа, фикрласа, эсласа, хоҳиш билдирса, албатта ана шу ҳодисаларни бир даврнинг ўзида тушуниб (кузатиб) ҳам туради. Инсон интилса, иккиланса, бир қарорга келса, биз уларнинг барчасини содир бўлаётганлигини англаб турамиз ҳам. Шунинг учун психик ҳодисалар бизнинг руҳиятимизда содир бўлишидан ташқари, улар бевосита кўз ўнгимизда намоён бўлиб туради. Образли қилиб айтганда, одамнинг ички дунёсида турли ҳодисалар вужудга келади, кечади, одатда шахс бундай ҳодисаларни ҳаракатлантирувчи кучи ҳамда уларнинг томошабини ҳисобланади.

Юқорида таъкидлаб ўтилган субъектив ҳодисалар хусусиятидан келиб чиққан ҳолда айрим психологлар психология фани субъектив кечинмаларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг кечиши билан шуғулланиши зарур, унинг асосий методи ўзини ўзи кузатиш (шахснинг ўз фикрлари, ҳистуйғулари ва хатти-ҳаракатларини ўзи кузатиши) бўлмоғи керак деган хулосага келдилар. Лекин психология фанининг кейинги даврдаги тараққиёти бундай чекланганлик фанни мутлақо таъминлай олмаслигини тасдиқлади. Психиканинг турли шаклларда кўриниши, жумладан, психик жараёнлар, англашилмаган ҳолатлар, хулқ-атвор, психосоматик (юнонча *psyche* «жон» *somo* «тана» маъносини англатади) ҳодисалар, инсон ақл-заковати ва қўлининг мўъжизакорлиги моддий ва маънавий маданият маҳсулини яратди. Ҳар қандай фактларда (воқеликда), ҳодисаларда психика намоён бўлади, ўзининг) хусусиятларини ажратади, фақатулар орқалигина психикани ўрганиш мумкин.

Психологик воқелик - факт деганда субъектнинг ички кечинмаларининг таркибий қисмлари билан бир қаторда уларниш объектив шакллари (хулқ-атвор, тана ҳаракати, жараёни, фаолият маҳсули, ижтимоий-маданий ҳодисалар) орқали психиканинг хусусиятлари, ҳолатлари, қонуниятларини ўрганиш тушунилади. Бошқача сўз билан айтганда, инсон онгидан ташқари, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳукм сурувчи объектив борлиқ, яъни атрофимиздаги нарса ва ҳодисалар, муҳит, шароит ва бошқаларнинг психикада акс этиши психологик воқелик деб аталади.

1. Рух, оламининг ибтидосини ташкил қилувчи нарсалар (сув, ҳаво, олов)нинг инсонлар ва ҳайвонларга жон бағишловчи шакли (Фалес эрамиздан олдинги VII - VI асрлар, Анексимон V аср, Гераклит VI-V асрлар);
2. Эрамиздан олдин ижод қилган юнон файласуфларининг илмий изланишлари натижасида материянинг жонлилиги, яъни гилозоизм (юнонча *hule* «модда» *zoë* «ҳаёт» маъноси) тўғрисидаги ғоя юзага келади;
3. Материянинг жонлилиги ҳақидаги ғояни ривожлантирган атомизм (юнонча *atomos* «бўлинмас» дегани) намояндалари (Демокрит эрамиздан аввалги V-IV асрлар, Эпикур IV-III асрлар, Лукриций I аср) бир қанча фикрларни илгари сурдилар, жумладан:
 - А) Рух танага жон бағишловчи моддий жисмлар;
 - Б) Моддий асос сифатидаги ақл;
 - В) Ҳаётни бошқарувчи идрок вазифасини бажарувчи аъзо;
 - Г) Рух билан ақл тана аъзолари, бинобарин, уларнинг ўзи ҳам танадир;
 - Д) Улар шарсимон, кичик ҳаракатчан атомлардан иборатдир.

Атомистларнинг фикрлари таҳлили шуни кўрсатдики, унда тананинг (жонли нарсанинг) акс эттиришидан тортиб то психикага (юксак ақл ид-рокча) жонлилиги хусусиятининг материяга хос хусусият эканлигининг эътироф этилиши ўша давр учун буюк илмий воқелик эди.

Юкоридаги психолог олимларнинг мулоҳазалари организмнинг анатомик-физиологик тузилиши, миянинг таркиби сингари моддий асосларга суянган ҳолда реал воқеликни тушунтириш имкониятига эга эмас эди. Худди шу омилдан келиб чиққан ҳолда инсоннинг тафаккури, шахсий фазилатлари, унинг мақсад кўзлаши, гавдани идора этишга қобиллигини далиллаш тўғрисида фикр юритиш мураккаб руҳий жараён ҳисобланади.

Жумладан Афлотун (эрамиздан аввалги 428/27-347 йиллар) жоннинг таркибий қисмлари тўғрисидаги тушунчани психологияга олиб киради: а) ақл-идрок, б) жасорат, в) орзу-истак кабилардан иборат бўлиб, улар бош, кўкрак, қорин бўшлиғига жойлашгандир. Афлотун психологияда дуализм (лотинча *dualis* икки мустақил маъно билдиради) таълимотини руҳий оламини, тана билан психикани иккита мустақил нарса деб изоҳлайли.

Афлотуннинг шогирди Арасту (эрамиздан олдинги 384-322 йиллар) ўзининг таълимотида психологияни табиий-илмий асосга кўриб, уни биология ва тиббиёт билан боғлаб тушунтиришга эришган. Арастунинг «Жон» тўғрисидаги китоби маълум бир давр учун тараққий парвар манба вазифасини бажаради. Унда одамларнинг ва ҳайвонларнинг кундалик ҳаёт-тий лаҳзаларини кузатиш оркали яққол воқелкни тасвирлаш, таҳлил қилиш жараёнлари мужассамлашгандир. Арастунинг таъкидлашича, жон қисмларга бўлинмайди, лекин у фаолиятнинг озиқланиш, хис этиш, ҳаракатга келтириш, ақл, идрок каби турларга оид қобилиятларда рўёбга

чикади. Унинг мулоҳазасича, сезги билишнинг дасглабки қобилияти, у тасаввур шаклида из қолдириши мумкин.

Қадимги дунёнинг кейинги ривожланиши паллаларида психологик ғоялар мукамаллашиб, унга оид таянч тушунчалар вужудга кела бошлади, ҳатто руҳ ҳозирги замон психикаси каби қўлланиш кўлами кенгайди.

Психика категориясининг негизида идрок ва тафаккурдан ташқари онг тушунчаси юзага келди, бунинг натижасида ихтиёрий ҳаракатлар ва уларни назорат қилиш имконияти туғилди. Масалан, румолик шифокор Гален (эрамиздан олдинги II аср) физиология ва тиббиёт ютуқларини умумийлаштириб, психиканинг физиологик асослари тўғрисидаги тасаввурлари янада бойитди. Унинг илгари сурган ғоялари «онг» тушунчаси талқинига муайян даражада яқинлашади.

XVII аср биология ва психология фанлари тараққиёти учун муҳимдавр бўлиб ҳисобланади. Жумладан, француз олими Декарт (1596-1650) томонидан хулқ-атворнинг рефлексор (ғайриихтиёрий) табиатга эга эканлигини кашф этилиши, юракдаги мушакларнинг ишлаши (фаолияти) қон айланишнинг ички механизми билан бошқарилаётганлиги тушунтирилиши муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, рефлекс (лотинча *reflexus* акс эттириш) организмнинг ташқи таъсирга қонуний равишдаги жавоб реакцияси сифатида талқин қилиниш, асаб-мушак фаолиятини объектив тарзда билиш воситасига айланди, сезги, ассоциация, эҳтирос юзага келиши изоҳлашга имкон яратилди.

Психология фанининг илмий асосга қурилишида инглиз олими Гоббс (1588-1679) руҳни мутлақо рад этиб, механик ҳаракатни ягона воқелик деб тан олиб, унинг қонуниятлари психологиянинг ҳам қонуниятлари эканлигини таъкидлади. Унинг негизида эпифеноменализм (юнонча *επί* ўта, *phainomenon* ғайритабiiй ҳодиса) вужудга келди, яъни психология танадаги жараёнларнинг сояси сингарн рўй берадиган рухий ҳодисалар тўғрисидаги таълимотга айланди.

Нилерландиялик олим Спиноза (1632-1677) онгни катта кўламга эга материядан сира қолишмайдиган воқелик, яъни яккол нарса деб тушунтирди. У детерминизм [лотинча *determinare* белгилайман) принципнинг, яъни табиат, жамият ҳодисаларининг, шу жумладан, психик ҳодисаларнинг объектив сабаблари билан белгиланиши ҳақидаги таълимот тарғиботчиси эди.

Немис мутафаккири Лейбниц (1646-1716), инглиз файласуфи Жон Локк (1632-1704), инглиз тадқиқотчиси Гартли (1705-1757), француз Дидро (1713-1784) кабилар ғоялар асосида асосий (боғланиши) қонуни, идрок ва тафаккурнинг пайдо бўлиши, қобилиятлар психологияси ҳақида муҳим таълимотларини яратиш билан фаннинг ривожланишига муҳим ҳисса қўшдилар.

XVIII асрга келиб нерв системасини тадқиқ қилишда улкан ютуқларга эришилди (Галлер, Прохазка), бунинг натижасида психика миянинг функцияси эканлиги ҳақидаги таълимот вужудга келди. Инглиз тадқиқотчиси Чарлз Белл ва француз Франсуа Мажанди томонидан ёзувчи ва ҳаракат нервлари ўртасидаги тафовут очиб берилди, унинг негизида рефлекс-тор ёки деган янги тушунча психология фанида пайдо бўлди. Буларнинг натижасида ихтиёрий (онгли) ва ихтиёрсиз (онгсиз) рефлекс-тор турлари кашф қилинди. Юқоридаги илмий кашфиётлар таъсирида рус олими И.М. Сеченовнинг (1829-1905) рефлекс-тор назарияси рўёбга чикди ва ушбу назария психология фанининг физиологик асослари, механизмлари, бош мия рефлексларининг ўзига хос хусусиятлари табиатини очиб бериш имкониятига эга бўлди.

Психология фанининг - экспериментал, психоаналитик, бихевиористик, эмпирик, эпифеноменалистик, гештальт, ассоциатив, вюрцбург, психогенетик, редукционизм, солипцизм, гуманистик, биогенетик, социогенетик каби йўналишлари томонидан тўпланган маълумотлар ҳозирги замон психологиясини вужудга келтирди. Худди шу йўналишларнинг рангба-ранг методикалари, методлари умумий психология фанининг предметини ва унинг тадқиқоти принципларини аниқлаб берди.

3. Психиканинг физиологик механизмлари

Психиканинг рефлекс-тор табиати, хусусияти тўғрисида мулоҳаза юритилганда рус олими И. М.Сеченов ва унинг шогирдлари томонидан тўпланган материаллар тасаввур этилади. И.М.Сеченовнинг «Бош мия рефлекслари» номли асарида қатъий равишда фикр билдиришича, «онг ва онгсиз ҳаётнинг барча ҳаракатлари рўй бериш усулига кўра рефлекслардан иборатдир». Психик ҳодиса сифатида онгнинг ҳаракати танасиз руҳнинг хусусиятига эмас, балки тадқиқотчининг мулоҳазасига қараганда, рўй бериш, вужудга келиш усулига, тузилишига биноан рефлексга ўхшаш хислатга эга бўлган жараёндир. Шундан келиб чиққан ҳолда фикр янада ривожлантирилса, психик (руҳий) ҳодиса инсоннинг шахсий ғояларини, хиссий кечинмаларини, сезги ва идрок жараёнларини ўзи кузатиш жараёнида акс этувчи воқеликдангина иборат эмас. Балки у рефлекс сингари ташки қўзғатувчиларнинг таъсирини ва унга жавобан билдириладиган ҳаракат реакциясини ҳам ўзида мужассамлаштиради.

Маълумки, И.М.Сеченовгача бўлган психологик, физиологик назарияларда инсоннинг онгида образлар, тасаввурлар, мулоҳазалар, ғоялар тарзида инъикос (акс) эттирилувчи ҳодисаларни психология фанининг предмети сифатида тан олинар эди. Лекин бу психологик воқелик Сеченов томонидан организмнинг муҳит билан ўзаро таъсир ҳаракатининг алоҳида

шаклидан иборат эканлиги, психологик яхлит жараённинг айрим ҳолатлари, унинг лаҳзалари тариқаси тушунтирилди. Психологияда тан олиб келинаётган психик жараёнлар онгнинг ичида туғилади ва унинг ичида якунланади, деган ғоя И. М. Сеченов томонидан инкор қилинади, асоссиз даъво эканлиги таъкидланади.

И.М. Сеченовнинг фикрича, психик ҳодиса бус-бутун (яхлит) рефлексор ҳаракат туфайли юзага келувчи ва унинг маҳсули бўлиши билан бирга ҳам вужудга келмаган, лекин таъсир ўтказиш эҳтимоли мавжуд кутилмадан бохабар қилувчи омил функциясини ҳам бажаради, яъни илгарилар кетувчи башорат вазифасини ижро этади. Бундай дадил илмий мушоҳадалар психик жараёнлар умуман қандай роль ўйнаши мумкинлиги, уларнинг ўрни тўғрисида тасаввурга эга бўлиш учун моддий негизни вужудга келтиради. Психик жараёнлар организмда сигнал ва бошқарув (регулятив) функциясини ижро этиб, ўзгарувчан шарт-шароитларга ҳаракатни мослаштиради, шунингдек, мазкур дақиқада юкори самарага эришишни таъмилайди. Психик жараён миянинг бўлмалари {таркибий қисмлари} функцияси тариқасида ташқи олам (борлиқ) тўғрисидаги ахборотнинг қабул қилиниши, сақланиши, қайта ишланишини ўзида мужассамлаштирувчи жавоб фаолиятининг идора қилувчиси ҳисобланади. Шунинг учун одамларнинг билимлари борлиқ тўғрисидаги тасаввурлари, шахснинг шахсий тажрибаларининг йиғиндиси (мажмуаси) рефлексор ҳаракат таркибига киради. Шундай қилиб, психик ҳодисалар деганда миянинг ташқи (куршаб турган олам) ва ички (физиологик тизимдаги организмнинг ҳолати) таъсирларга жавобини тушунмоқ керак. Бошқача сўз билан айтганда, психик ҳодисалар: биринчидан, бу фаолиятнинг фавқулодда таъсир этаётган (сезгирлар, идрок), иккинчидан, ўтмиш тажрибада (хотира) акс этган кўзғатувчига жавоб тарзида рўёбга чиқадиган, мазкур таъсирни умумлаштирадиган, учинчидан, пировард натижаларни (тафаккур, хаёл) олдиндан пайқашга ёрдам берадиган, тўртинчидан, монотон таъсиротлар оқибатида фаолиятни (хис-туйғу, ирода) кучайтирадиган ёки сусайтирадиган, бешинчидан, умуман фаоллаштириб юборадиган, ўзгача таъсиротлар натижасида уни тормозлайдиган, олтинчидан, шахс хулқ-атворидаги (темперамент, характер ва ҳоказолар) тафовутларни аниқлайдиган доимий регуляторлари (идора қилувчилари) дир.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, И. М. Сеченов психиканинг рефлексорлиги ва фаолиятнинг психик жиҳатдан бошқарилиши таълимотини хаспўшлаб берди. Бу илғор ғоя, муҳим таълимот, назария рус олими И.П. Павлов (1849-1936) томонидан экспериментал тасдикланди ва хусусий ҳолатларда кенг қўламда яққоллаштирилди. И.П.Павлов ҳам одамларнинг, ҳам хайвонларнинг ташқи муҳит билан ўзаро ҳаракати мия билан бошқарилиши қонуниятини очган эди. Унинг мазкур қонуниятларга тааллуқли

қарашлари йиғиндиси биринчи ва иккинчи сигналлар тизими тўғрисидаги таълимот тарикасида фан оламида арзигулик мавқе эгаллади.

Теварак-атроф муҳитидаги нарса ва ҳодисаларнинг кўриниши, эшитилиши, ҳид тарқатиши, товланиши, енгил ёки оғирлиги, қаттиқ ёки юмшоқлиги кабилар ҳайвонлар учун шартсиз кўзғатувчи сигнал бўлиб хизмат қилади, кейинчалик улар шартли рефлексга айланиши мумкин. Ҳайвонлар ўз хатти-ҳаракатларида И.П.Павлов таъбири билан айтганда, биринчи сигнал системасининг сигналлари («биричи сигналлар») га риоя этадилар. Бинобарин, уларнинг психик фаолияти биринчи сигналлар системаси босқичида амалга ошади ва унга узлуксиз равишда амал қилади. Инсон фаолияти ва ҳуқ-атвори учун ҳам биринчи сигнал системасининг сигналлари (яққол, тасаввурлар, тинсоллар, образлар) уларни бошқариши, йўналтириши, ҳаракатлантириши фаоллаштиришда муҳим аҳамият касб этади. Масалан, (йўл, кўча) қоидалари, автомобиль, электровоз сигналлари, ҳавф-хатар белгилари шахс учун муҳим роль ўйнайди. Шунинг унутмаслик керакки, инсоннинг ҳуқ-атворини сигнал кўзғатувчилар механик равишда бошқармайди, балки мазкур кўзғатувчиларнинг миёга ўрнашиб қолган тинсоллари, яъни сигналлари бошқариб туради. Муайян тинсолга эга бўлган тинсоллар нарса ва ҳодисалар тўғрисида сигнал жўнатади, бунинг натижасида инсоннинг хатти-ҳаракатини бошқариб туради.

Одамларда ҳайвонлардан фарқли ўлароқ, биричи сигналлар системаси билан бир қаторда иккинчи сигналлар системаси ҳам мавжуддир. Иккинчи сигналлар системасининг сигналлари одамлар томонидан талаффуз этишган, қабул қилинган, эшитилган, ўқилган тушунчалар ва сўзлардан («иккинчи сигналлари»дан) ташкил топади. Одатда биринчи сигналлар системасининг сигналлари тинсолий сигналлар. ўз навбатида сўзлар билан алмаштирилади, узатилади. Сўз биринчи сигналлар системаси сигналлари ўрнини босиши, умумлаштириши ва улар вужудга келтирадиган жамики хатти-ҳаракатларни амалга ошириши мумкин. Сигналнинг кузатувчилари билан уларнинг миёда сўзларнинг мазмуни, моҳияти, маъноси тарзида мужассамлашувини ўзаро тафовутлаш мақсадга мунофиқ. Мабодо сўзнинг маъноси шахсга таниш бўлса, у ҳолда унинг ҳуқ-атворини бошқара олади, табиий ёки ижтимоий муҳитга мослашувини таъминлашга ёрдам кўрсатади. Агарда сўзнинг маъноси нотаниш бўлса, у одамга фақат биринчи сигналлар системасининг сигналлари тарзида таъсир ўтказади ёки шахс учун мутлақо қийматсиз, аҳамиятсиз нарсага айланиб қолади. Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда психика объектив борлиқнинг субъектив образининг воқелик тарзида миёда акс этиши деб баҳолаш мумкин.

Психикани акс эттириш имкониятини тўғри, оқилона талқин қилиш учун билиш назарияси, билиш манбалари, шакллари, услублари, ҳақиқат-

ни ўлчаш мезонлари, воситалари, йўллари кабиларга илмий ёндашиш лозим. Психикани ўрганишда объект билан субъектнинг ҳамкорликдаги хатти-ҳаракатини ҳисобга олиш шахснинг борлиқ тўғрисидаги билимларининг чинлиги (ҳақиқатлиги), инъикоснинг ўхшашлиги муаммолар ечимини топишга пухта негиз ҳозирлайди.

Психология фани психикани ўрганишнинг тадқиқот методларига, яқ-қол вазифаларига, изланнишнинг ранг-баранг мавзуларига эга бўлиб, вазият ва шарт-шароитдан келиб чиққан ҳолда уларга мурожаат қилади.

Психология фани таъсир кўрсатувчи (ўтказувчи) объектлари ҳисобланмиш субъектнинг ички психик (руҳий) ҳолатига, шунингдек, ташқи таассуротлар натижасида вужудга келадиган ўзгаришлар жараён сифатида қай йўсинда кечишини текширади. Психология акс эттирилувчи нарса ва ҳодисаларнинг инъикос жараёнига айланиш механизмларини, субъектнинг ўз фаолигини режалаштиришни, назорат қилишни, бошқаришни тадқиқот этади.

Психика фаоллик хусусиятига эга бўлиб, у майлларда, мақбул ечимни қидиришда, хатти-қаракат вариантларни эҳтимоллигини ҳаёдан ўтказишда, ундашда, турткиларда ўз ифодасини топади. Худди шу боис асихик акс эттириш (инъикос) сушт нарса эмас, балки у ҳаракат, хатти-ҳаракат, таъсир, ўзаро таъсир кабиларни танлаш, қиёслаш, излаш, ажратиш билан бевосита алоқадор шахс фаолиятининг муҳим жабҳаси саналади.

Ҳозирги замон психологиясида фаолият, жараён ва ҳулқ-атворнинг фаол бошқарилиши тескари алоқа апаратининг ишлашини тақозо этади (П.К.Анохин, А.Н.Бернштейн ва бошқалар). Тескари алоқа тушунчаси кибернетика, физиология, психология фанларида кенг кўламда қўлланилиб келинмоқда. Тескари алоқа психология билан физиология фанларида ҳар бир жавоб ҳаракати ҳал қилинаётган вазифа (муаммо) мияда баҳоланилиши тушунилади. П.К.Анохин нуқтаи назарича, организмда муайян цикл билан иш бажарувчи яхлит система мавжуд. Мазкур системада марказдан жавоб ҳаракатига буйруқ берилшининг бирорта ҳам лаҳзаси тескари йўналишда (перифериядаи марказга қараб) ҳаракатнинг натижаси ҳақида зудлик билан ахборот (тескари алоқа) юборилмагунча тугалланмайди. Тескари алоқа апарати (системаси) ёрдами билан организм ўз ҳаракатининг натижасини образ (тимсол) билан таққослаб кўради. А.Н.Бернштейн талқиннча, натижага нисбатан образ олдинроқ пайдо бўлади, воқеликнинг ўзига хос модели тарзида унинг юз бериши тўғрисида олдиндан (илгарилаб кетиб) ахборот, хабар, маълумот беради («башорат эҳтимоллиги» назарияси).

П.К.Анохин ва А.Н.Бернштейн назарияларига асосланган ҳолда психиканинг мавжудлиги ҳаракатнинг изчил дастурини (программасини) тузиш, олдинига ички режада иш бажариш, ҳулқ-атвордаги эҳтимол кўри-

нишларини танлаш, босқичларини амалга ошириш туфайли ҳаракат қилиш имкони туғилади.

Табиатшунос олимларнинг мулоҳазаларича, биологик эволюция жараёнида шахс психикаси ҳуққ-атвори бошқаришнинг алоҳида аппарати тарзида пайдо бўлади, сифат жиҳатидан ўзгариб боради. Ижтимоий муҳит, шахслараро муносабат, жамоавий, оилавий турмуш (ҳаёт) қонунлари, қонуниятлари таъсир остида одамлар шахсга айлана бошлайди (ижтимоийлашув натижасида), уларнинг ҳар бирида микромуҳитнинг, камол топган тарихий шароитнинг излари ўз аксини қолдиради. Умумийлик (этник) билан хусусийлик (шахслилик) ўртасида ўзаро уйғунлик ҳукм сурсада, лекин алоҳида олинган инсоннинг ҳуққ-атвори, хатти-ҳаракатлари шахсий хусусият касб этади.

Юқорида юритилган мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда психология фанига таъриф бериш мумкин. Психология-воқеликнинг мияда образ тарзида юзага келтирувчи психик омиллар, жараёнлар, ҳолатлар, қонуниятлар, хоссалар, вазиятлар, хислатлар, фазилатлар, механизмлар тўғрисидаги фандир. Инсоннинг шахсий хусусиятга эга бўлган ҳуққ-атвори ва фаолиги воқеликнинг миядаги образлар ёрдами билан бошқарилиб туради.

4. Психология ва унинг моддий асослари.

Психиканинг моддий асосларни тўғрисида фикр юритилганда, энг аввало, у миянинг хусусияти эканлигини таъкид этиш жоиз. Билиш жараёнлари тўғрисида гап кетганида, албатта сезги, фикр, онг кабилар махсус равишда ташкил топган материянинг олий маҳсули эканлигини ўқтириш мақсадга мувофиқдир. Организмнинг- психик фаолияти тананинг кўп миқдордаги аъзоларининг ёрдами билан ишга тушади. Аъзоларнинг баъзи бирлари таъсиротларни қабул қилса, бошқалари уларни сигналларга айлантиради, хатти-ҳаракатларнинг режасини тузади ҳамда унинг амалга ошишини назорат қилади. Шунингдек, уларнинг бир гуруҳи хатти-ҳаракатга куч-қувват, ғайрат, шижоат бахш этади, яна бир тури эса мушакларни, пайларни ҳаракатлантиради. Мана шундай мураккаб функциянинг ниғиндиси (мажмуаси) организмнинг - ташқи муҳитга мослашувини, унга мувофиқлашувини, ҳаётий вазифалар ижро этилишини, бажарилишини таъмиклайди.

Органик оламнинг микроорганизмдан то инсонга қадар бир неча ўн миллион йил давом этган эволюцияси давомида хатти-ҳаракатларнинг, ҳуққ-атворнинг физиологик механизмлари узлуксиз равишда мураккаблашиб, табақаланиб, бунинг оқибатида организм муҳитнинг ўзгаришларига тез реакция қилувчан, мослашувчан хусусият касб этиб борган.

Жумладан, бир хужайрали амёбанинг ҳаёт кечириши унинг озуқа қидириш имконияти, ўз ҳаётини муҳофаза қилиш қобилияти муайян даражада чеклангандир. Ундаги ёлғиз хужайранинг ўзи ҳам сезувчи, ҳам ҳаракатланувчи, ҳам овқат хазм қилувчи вазифаларни ижро этади. Мураккаб тузилишга эга бўлган ҳайвонларда аъзоларнинг ихтисослашуви озукани кўриш, уни фарқлаш, хавф-хатарни тез сезиш, аниқ мўлжал олиш имкониятини беради. Ихтисослашувнинг асосий функцияси сигналларни идрок қилишдан иборат хужайраларнинг вужудга келишида ўз аксини топади. Мазкур хужайралар рецептор деб номланмиш хужайралар туркумини юзага келтиради. Хужайраларнинг бошқалари мушак тўқималари ишини, безларнинг шира ажратишини назорат қилади. Бундай хужайралар эффекторлар дейилади. Ихтисослашув аъзоларни ҳамда функцияларни бир-биридан ажратади. Организмнинг асосий бошқарув имконияти яхлит нарса сифатида ҳаракат қиладиган марказий нерв системаси воситаси билан эришилади.

Нерв системасининг асосий унсурлари нерв хужайралари (нейронлар) ҳисобланиб, уларнинг функцияси қўзғатишдир. Нейрон хужайра таначасидан, дендритдан, аксондан ташкил топади. Марказий нерв системаси бош мия ва орқа миядан иборат.

Ҳозирги замон фанининг кўрсатишича, орқа мия ва мия найчаси рефлектор фаолиятининг туғма (шартсиз рефлекслар) ҳисобланган шаклларни амалга оширади. катта ярим шарларнинг қобиғи эса ҳаётда орттирилган, психика ёрдами билан бошқариладиган хулқ-атвор шакллариининг органи саналанади.

Мия катта ярим шарлари фаолиятининг умумий қонунлари И.П. Павлов томонидан кашф этилган. Ҳозирги замон физиологияси маълумотига қараганда, мияда ҳосил бўладиган тўлқинлар турли частотадаги электромагнит тебранишларига ўхшаб кетади. Мияда электроэнцефалограмма қуринишдаги кучайтиргич ёрдамида ёзиб олиш мумкин бўлган электр тоқлари пайдо бўлишининг кашф этилиши муҳим аҳамиятга эга. Чунки космонавт миясининг биотоклари ёзуви унинг марказий нерв системасида юз берадиган ўзгаришлар кўсаткичи бўлиб хизмат қилади.

Одамнинг психик ҳаётида катта ярим шарлар қобиғи сиртининг пешона қисмлари алоҳида роль ўйнайди. Психик функциялар муайян тарзда чап ва ўнг ярим шарлар ўртасида тақсимланиши чуқур ўрганилган. Маълумки, психиканинг мазмуни тирик мавжудод ўзаро муносабатда бўладиган ташқи олам билан белгиланади. Шунинг учун ташқи олам инсон мияси учун шунчаки оддий биологик муҳит эмас, балки одамлар тимонидан уларнинг ижтимоий-тарихин тараққиёт давомида яратилган ходисалар олами ҳамдир.

Психик ва нерв-физиологик жараёнларнинг ўзаро муносабати масаласи мураккаб муаммолардан ҳисобланади. Психиканинг ўзига хос хусусиятлари нерв-физиологик хусусиятларидан қандай муҳим белгилари билан фарқланишини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Агарда мазкур ўзига хослик мавжуд бўлмаганида эди, у ҳолда психология мустақил билим соҳаси сифатида тадқиқ этилиши ҳам мумкин эмасди. Психик жараёнлар ўзида ички, физиологек жараёнларниинг эмас, балки ташки объектларнинг тавсифини мужассамлаштиради.

5. Психика ва акс эттириш

Психика - бу юксак даражадаташқил топган материянинг системали хоссаси (хусусияти), субъект томонидан объектив борлиқни фаол акс эттириш, мазкур борлик манзараларини субъект ўзидан узоқлаштирмай ифо- (далаши, худди шу аснода ўз хулқини ва фаолиятини шахсан бошқаришдир. Психикада ўтмишнинг, ҳозирги давр ва келаси замоннинг ҳодисалари ифодаланган, тартибга солингандир. Ўтмиш ҳодисалари инсон хотирасида мужасамлашиб, шахсий тажрибаларда намоён бўлади. Ҳозирги замон ақлий жараёнлар, ҳиссий кечинмалар, образлар ва тасаввурлар мажмуасида ифодаланади. Келажак эса турткиларда, мақсад, эзгу ниятларда, шунингдек, фантазия, виждон азоби, армон ва тушларда акс этади. Инсон психикаси ҳам англанилмаган, ҳам англанилган хусусиятга эга бўлиб, англанилмаган психика ўз навбатида ҳайвон психикасидан сифат жиҳатидан кескин тафовутга ва устуворликка эга.

Ташқи объектларнинг психика шаклида махсус тана аъзолари қурилмасининг фаол ва илгарилаб инъикос этиши шарофати билан мазкур объектларнинг хусусиятига мутлақо мутаносиб ҳаракатларни амалга ошириш имконияти юзага келади. Шу билан бирга психиканинг вазият устуворлиги ва қидирув фаоллиги туфайли организмнинг таркиблари ўртасида яшаш учун кураш рўёбга чиқади.

Худди шу боисдан психикани аниқловчи асосий белгилари мавжуддир: предмет муҳити образини акс эттириш, тирик тана аъзоларининг ҳаракат қилиш, уларнинг мазкур муҳитда ориентацияси, у билан алоқага киришиш эҳтиёжидан қониқиш, тўғри алоқалар тесқари алоқа қилиш принципи бўйича акс эттириш тўғрилигини назорат қилиш кабилар. Инсоннинг назорат инстанцияси сифатида ижтимоий амалиёт хизмат қилади. Тесқари алоқа шарофати туфайли образ билан ҳаракат натижасини таққослаш амалга оширилади, пайдо бўлувчи ҳолат бу натижасидан олдинроқ содир бўлади, чунки у борлиқнинг ўзига хос модели сифатида юзага келиш имкониятига эга. Генетик келиб чиқишига биноан, психика ўзининг реффлектор типига ва тарихка эга бўлган алоҳида циклли тизим сифатида рўёбга чиққан. Рефлекторлик организм ҳаётининг объектив шароитлари бирлам-

чилигини билдиради. Идрок қилинувчи мазкур тизимнинг таркибий қисмлари ижро этувчанлиги, ҳаракатларнинг мақсадга йўналганлигига, образ таъсирига «тескари» қонуний ўтиш жараёни ҳисобланади. Психиканинг рефлектор табиатининг биринчи шундай илмий талқини рус физиолог И.М.Сеченов томонидан амалга оширилган бўлиб, бир қанча асрлар давомида психика алоҳида танасиз нарса, уни ҳаракатга келтирувчи, уни нерв жараёни билан алмайтирувчи, унга тенглаштирувчи механик материаллигик йўналишга кучли зарба эди.

Психиканинг фаоллиги реаллик билан бевосита мулоқотга киришиш жараёнида намоён бўлади, чунки нерв аппаратларида ҳаракатланувчи физикавий, кимёвий кўзгатувчиларни қайта қуриш кўзда тутилди. Кўзгатувчиларда, уларнинг доирасидаги хатти-ҳаракатларга куч-қувват берувчи, узлуксиз равишда интилувчи. ҳулқ-атвор дастури бажарилишини таъминловчи, унга кидирув жараёни ва вариантлар танлашни ўзида қамраб олувчи фаолликнинг хусусиятларидир. Психика биологик эволюциянинг маълум бир босқичида вужудга келган бўлиб, унинг ўзи омилларнинг бири сифатида организмни уларнинг яшаш шароитига тобора кучайиб боровчи моелашувни таъминлаб туради. Психиканинг инсонда пайдо бўлиши сифат жиҳатдан мутлақо янги тузилишга эга. чунки у ижтимоий-тарихий тараққиётнинг қонуниятлари билан шартлангандир. Фаолият регуляциясининг юксак даражаси сифатида онг вужудга келади, психика фаоллигининг юксак кўриниши манбаи тариқасида эса шахс шаклланади. Бизнингча, методологик нуқтаи назардан психика таҳлил қидинганда, албатта биосферик ва неосферик алоқалар натижалари, уларнинг таъсирчанлик кучи, вазият, муҳит ҳамда ҳолатлар (ҳодисалар) фазовий жойлашуви, «сунъий мия» нинг вужудга келиши имконияти юзасидан фикр билдириш бугунги кунда муҳим аҳамиятга эга. Чунки инсон ақл-заковатининг қуввати етмайдиган, пайқаш имкониятига эга бўлмаган борлиқнинг мўъжизалари, сирлари мавжуддир, уни ҳисобга олмасдан иложимиз йўқ. Шунингдек, қарама-қаршилик мавжуд эканлигини тан олиш билан бирга, муроса-ю мадора, хаотик (бетартиб) ҳаракатлар ҳукм суришини унутмаслик лозим.

Акс эттириш материянинг умумий хусусиятидан иборат бўлиб, объектларнинг белгилари ва аломатларини турли даражада адекват (тўғри) идрок қилишга қобилиятлилиги, бошқа объектларнинг муносабатлари ва тузшининг тавсифларини ифодалайди. Инъикоснинг хусусияти материянинг ташкил топганлик даражасига боғлиқ, чунки у органик ва ноорганик табиатда, ҳайвонот оламида, ижтимоий ҳаётда ўта содда ва юксак ташкил топган тизимда сифат жиҳатдан хилма-хилдир.

Организмда дастлабки акс эттиришнинг вужудга келиши тирик тананинг ички ва ташқи стимуллариининг жавоб реакциясига танлаб муносабатда бўлиш манбаидан келиб чикувчи сезканувчанликдан бошланади. Бу

психикага бўлган акс эттиришнинг содда кўриниши бўлиб, у органик дунёни ривожланиш жараёнида сезувчанлик қобилиятига эга бўлгани туфайли сезги вазифасини бажарувчи бирламчи психологик образлар пайдо бўла бошлайди, улар организм ҳаракати эҳтиёжини, фазовий чамалаш (мўлжаллаш) мақсадини амалга ошириш учун хизмаг қилади.

Худди ана шу даврдан бошлаб муҳитга, экологияга гўғри мослашиш ва ҳаракатни идора қилиш функциялари юзага келади. Акс эттиришнинг содда шакллари мураккаброк шаклларининг ривожланиши учун зарур шарт-шароитлар сифатида хизмаг қилади. Органик дунёнинг кейинги эволюцион тараққиёт даврида воқеликнинг ҳам сенсор, ҳам ақлий образларни қамраб олувчи содда сабабий алоқалар ва вақтни идрок қилиш юзага келади, бунинг натижасида хатти-ҳаракатни туғри ифодалаш имкони ва фаоллик хусусияти туғилади.

Бевосита ҳаракат қилувчи қўзғатувчи организмнинг тўғридан туғри реакциясига жавоби олдиндан, илгарилаб акс эттиришни келтириб чиқаради. Инсон фаолиятининг ижтимоий шартланганлиги туфайли инъикос фаоллиги ошибгина қолмай, балки у сифат жихатидан мутлақо бошқа хусусият касб эта бошлайди. Акс эттиришнинг танловчанлик ва мақсадга йўналганлик хусусиятлари ҳамкорлик фаолияти жараёнида меҳнат курули орқали табиати ўзгартириш эҳтиёжи даражаси кўрсаткичи аниқланади. Мазкур жараёнларда психик акс эттириш нафақат ҳиссий образларни, балки мантикий тафаккур, маданият маҳсулини ўзида ифодаловчи ижодий фантазия, ўз навбатида тил таркибига кирувчи белгилар, аломатлар тизимининг моҳиятига қоришиб, яратувчи сифатида акс эттиришнинг тубдан, радикал ўзгаришга олиб келади. Бундай тоифадаги инъикоснинг оқибатида идеал образнинг пайдо бўлишига пухта замин ҳозирлайди, имкони-ятларнинг - рўёбга чиқимши учун барча шарт-шароитлар яратади, Акс эттиришнинг тўғрилиги, адекватлиги ўзини келиб чиқиш манбага кўра, мазкур маноанинг моддий тавсифи билан мияда нерв импульсларини қайта ишлаш ўртасидаги қиёсий жараёнини мужассамлаштиради ва субъектнинг психологик жихатидан намоён бўлиши. ривожланиши, ўзгариши, такомиллашиши каби ҳолатларни ҳам бевосита, ҳам билвосита усуллар ёрдами билан турлича шаклда, тарзида, кўринишда ифодалайди.

Психология фанида акс эттиришнинг қуйидаги кўринишлари тан олинади: физик, физиологик, психик, онг, ўзини англаш.

ПБОВ. ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ СОҲАЛАРИ ВА УНИНГ ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

1. Психология фанининг соҳалари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари

Инсон ўзининг кимлигини англашга интилишдан, ўз рухий дунёсини ва ўзгалар руҳиятини билиш истаги пайдо бўлишдан, табиат ва жамият ходисаларини тушунишга эҳтиёж сезишдан, ўтмиш, ҳозирги замон, келажак ҳақида мулоҳаза юритишдан эътиборат психология фан сифатида ривожлана бошлади. Психологик билимлар жуда узок ўтмиш тарихга эга бўлсада, лекин у фан сифатида фалсафадан XIX асрга келиб ажралиб чиқди. Психологияни алоҳида фан сифатида ажралиб чиқишга ўша даврда кишилик жамиятида юз бераётган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ўзгаришлар сабаб бўлди, чунки булар ижтимоий заруриятнинг тақозоси эди. Психологик ҳолатларни тадқиқ қилиш, яъни психика моҳиятини тушуниш мақсадида ўша даврда экспериментал илмий психологик лабораториялар вужудга кела бошлади. Илк психологик тадқиқотлар лабораторияси немис олими В.Вундт томонидан 1879 йилда Лейпциг университетиде ташкил қилинди. Худди шу лаборатория андозаси бўйича бошқа мамлакатларда бир қанча мустақил лабораториялар очилди. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларига келиб психология фани тўғрисидаги илмий тушунчаларда кескин ўзгаришлар юзага келди ва уларнинг таъсири натижасида психологиянинг тадқиқот объекти сифатида инсонга муҳитнинг таъсири, унинг ҳулк-атворини ўрганиш муаммолари танлаб олинди. Шу даврда психология фанининг ривожланишига ижобий хисса қўшган психология мактаблари вужудга келди, жумладан Америка (АҚШ) психологиясининг асосий йўналишларидан бўлган бихевиоризм, Германия гештальтпсихология мактаби, Венада З.Фрейднинг психоанализи ва бошқалар. Шу мактабларнинг ҳаммаси ўзининг нуқтаи назарига асосланиб, психология фанининг таркибий қисмларини ўрганишга ҳаракат қилди. Психологик концепцияларнинг ранг-баранглиги сабабли ва фан - техниканинг ривожлангани таъсири билан психология ўзининг тадқиқот объектларига эга бўлган кўплаб соҳаларга ажрала бошланди. Ҳозирги даврда психологиянинг - назарий ва амалий ютуқлари атроф - муҳит ҳамда жамиятнинг жуда кенг қирраларига татбиқ қилинмоқда.

Психология фанини муайян соҳаларга бўлишда аниқ, яққол фаолиятининг психологик томони, инсоннинг жамиятга нисбатан психологик муносабати, тараққиётининг психологик жабҳаси асос қилиб олинган. Қуйида психология соҳаларининг тавсифига қисқача тўхталиб ўтамиз.

Умумий психология - умумий психологик қонуниятлар, механизмлар, мураккаб ички боғланишлар, назарий ва методологик принциплар, илмий

тадқиқот методлар, психиканинг фило ва онтогенетик ўзгаришларини, илмий тушунчалар ва категориялар, билиш жараёнларини амалий ва назарий жihatдан тадқиқот қиладиган соҳа. Умумий психология бошқа соҳалар каби шартли равишда қабул қилинган номдан иборатдир. Психология фанининг илмий тушунчаларини, категориялари (шахс, мотивация, фаолият, муомала, онг) ни, тадқиқот методларини умумий психологияда умумлаштириш учун унинг бошқа соҳаларидаги текшириш натижаларини мавҳумлаштириш мақсадга мувофиқ - Шунинг билан биргаликда умумий психологиянинг тадқиқот натижалари психологиянинг бошқа соҳалари учун асос бўлиб хизмат қилади.

Умумий психология фани асосий категориялар, тушунчалар, психик жараёнлар, ҳолатлар, ҳодисалар, индивидуал-типологик хусусиятларни ўз ичига олади.

1. Психик жараёнлар: сезги, идрок, тасаввур, хотира, тафаккур, хаёл ва бошқалар.
2. Иродавий жараёнлар: мотив, мотивация, эҳтиёжлар, интилишлар, қарор қабул қилиш қабилар.
3. Ҳиссий жараёнлар: ҳис-туйғулар, эмоция, кайфият, эмоционал тон, стресс, аффект сингарилар.

Психик ҳолатларга психик жараёнларнинг маълум бир сифатларининг курунишлари киради. Масалан, ҳиссий жараёнлардан психик ҳолат сифатида кайфият, психик хусусиятларга қобилиятлар ва бошқалар киради. Умумий психологиядаги бу бўлиниш шартли равишда амалга оширилган бўлиб, унда жараён тушунчаси умумий тадқиқ қилинаётган ҳодисанинг жараёний хусусиятга эга эканлиги таъкидланади, холос. Психик ҳолат тушунчаси психик ҳолатларга нисбатан нисбий статиклигини англатади. Психик хусусият тушунчаси эса тадқиқ қилинаётган ҳодисанинг мустақамлигини, қайтарувчанлигини акс эттиради ва бу нарса шахс тузилишида ўз ифодасини топади. Умумий психологиядан бошқа соҳалар, билимлар асос сифатида фойдаланилади, худди шу боисдан у универсал хусусият касб этади.

Экспериментал психология - экспериментал методлар ёрдамида психик ҳодисаларни тадқиқ қилишнинг умумий соҳаси. Психология фан сифатида фалсафадан ажралиб чиқишида экспериментал тадқиқотлар ўтказиш асосий роль ўйнаган. XIX асрнинг ўрталарида психологик ҳодисалар устидан илк бор амалий экспериментал психологик тадқиқотлар ўтказилган. Бу физиологик лабораторияларда элементар функцияларни ўрганиш орқали, яъни илк бор сезги ва идрокни ўрганиш билан бошланган. Бу тадқиқотлар экспериментал психологиянинг фалсафа ва физиологиядан мустақил, алоҳида фан сифатида вужудга келишига муҳим асос ва объектив шарт-шароит яратиб берган. Экспериментал психология фан сифатида

ажралиб чиқишига В.Вундт ўзининг катта хиссасини қўшган. Илк экспериментал тадқиқотлар ўзини ўзи кузатиш методи ёрдами билан инсоннинг ичкн функцияларини ўрганишга қаратилган эди. Кейинчалик экспериментал ишлар турлича ҳайвонларда ўтказила бошлангаи. Тадқиқотларнинг кўпчилиги Т.Л.Морган. Э.Л.Торндайклар томонидан олиб борилган. Экспериментал тадқиқотлар оркали фақат психик функцияларгина эмас, балки ҳиссиётларнинг индивидуал вариантлари ҳам текширилган. Экспериментал психологиянинг тадқиқотлари психология соҳаларининг назариясига асос бўлиб хизматқилади.

Меҳнат психологияси-инсоннинг меҳнатга муносабати, меҳнат фаолиятининг қонуниятлари ва ривожланишини тадқиқ қиладиган психологиясоҳаси. Меҳнат психологиясининг объекти ишлаб чиқаришда ва меҳнатда шахснинг фаолияти, уни ишдан бўш вақтининг, дам олишининг ишлаб чиқаришга таъсирини ҳам текширган. Меҳнат унумдорлигига ишчини боқиш учун кетган сарфлар миқдори кўп бўлса, унга қанча қулай шарт-шароит яратилса, шучалик ижобий таъсир юзага келади. Шу асосда юқоридаги фанлар меҳнаткашга психологик илиқ муҳит яратиш учун меҳнат психологиясига ёрдам беради. Меҳнат психологиясини Г.Мюнсгербергнинг «Психология ва ишлаб чиқариш унумдорлиги» (1913) ва «Психотехника асослари» (1914) китоблари чиққан даврдан, бошлаб алоҳида соҳа сифатидавужудга келганлиги эътироф этилган. Меҳнат психологиясининг асосий вазифаси ишлаб чиқариш муносабатларини ижобийлаштириш, меҳнаткашларга зарур шарт-шароит яратиб бериш, касбий касалликларнинг, ишлаб чиқаришда жисмоний фалокатларнинг, психологик зўриқишларнинг олдини олишдир.

Авиация психологияси-авиасаноат ва авиахизматчиларнинг меҳнат фаолиятида кечувчи психологик қонуниятларни ўрганади. Авиация психологиясининг предмети мураккаб авиация тизимини бошқаришдан инсон психикасининг ролини текширишдан иборат. Авиация психологияси объекти шахс фаолияти, жамоа тузилишнинг ташкил қилишнинг шарт-шароитлари ҳисобланади. Авиация психологияси субъекти учувчилар, муҳандис, техник хизмат кўрсатиш таркибини ташкил этувчи стюарлессалар ва бошқалар. Авиация психологияси соҳа сифатида учувчи қурилмалар яратилиши вақтидан, яъни XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларидан вужудга келган. Авиация психологияси туғилишнинг асосий сабаби учувчи аппаратлар ишлатишда ва бошқаришда инсон омили хавфсизлигига шарт-шароит яратиш эҳтиёжидир. **Авиация** психологияси психологиянинг бошқа соҳалари билан узвий боғлиқдир.

Муҳандислик психологияси – инсон ва машина ўртасидаги муносабатни, инсонга машинанинг психологик таъсирини ва инсоннинг машина билан муносабати жараёнининг психологик қонуниятларини тадқиқот ме-

тодлари ёрдами билан ўрганиувчи психология соҳаси. Муҳандислик психологияси фан-техника ривожланиши таъсирида вужудга келган бўлиб, қуйидаги муаммоларни текширади: 1) инсон ва ЭХМ каби автоматика тизими юкламасида инсон вазифасини таҳлил қилиш; 2) ЭХМ операторларининг ҳамкорлик фаолиятида мулоқот жараёни ва уларнинг ўзаро таъсирини тадқиқ қилиш; 3) оператор фаолиятининг психологик тузилишини таҳлил этиш; 4) оператор ишининг сифатига, тезлигига, самарадорлигига таъсир қилувчи омилларни текшириш; 5) инсон томонидан ахборот қабул қилишни тадқиқ этиш; 6) оператор фаолиятини бошқариш механизмининг ўрганиш; 7) ЭХМ ни бошқаришдаги буйруқларни инсон томонидан қабул қилиш хусусиятини аниқлаш; 8) операторлар учун психодиагностика ва профориентация методларини ишлаб чиқиш; 9) операторларни ўрганишни оптималлаштириш.

Муҳандислик психологиясининг юқоридаги муаммоларини текшириш натижасида ёлғиз оператор фаолиятдан умумий меҳнат фаолиятини ўрганишга ўсиб ўтилади.

Космик психология-вазнсизлик ва бўшлиқда аниқ мўлжал ола билмаслик шароитида, организмда жуда кўп ортиқча таассуротлар юкланган пайтда рўй берадиган нерв-психологик зўриқиш билан боғлиқ бўлган алоҳида ҳолатлар туғилганда киши фаолиятининг психологик хусусиятларини тадқиқ қиладиган психология соҳаси.

Экстремал психология-инсонининг ўзгарган муҳит шарт-шароитларида психик фаолиятининг кечиши қонуниятларини ўрганадиган психология соҳасит. Экстремал шароитда инсонга бир қанча фактор таъсир - қиладиган: монотония, макон ўзгариши, ҳавф омили, вақт, шахсий аҳамиятга молик ахборотнинг ўзгариши, ёлғизлик, гуруҳий изоляция ва ҳаётий ҳавф. Экстремал шароитда инсон мослашининг биологик вазифаси экстремал шароитда ишловчиларни танлаб олиш (космос, арктика, ёнғин ва ҳоказо), машқлантириш, тренинг: ўтказишдан иборат.

Педагогик психология-тарбия ва таълим муаммоларини тадқиқ қиладиган психология соҳаси. Педагогик психология шахснинг мақсадга мувофиқ ривожланиши, билиш фаолиятининг ва шахсда ижтимоий ижобий сифатларни тарбиялашнинг психологик муаммоларини ўрганади. Педагогик психологиянинг мақсади - ўқитишнинг оқилона ривожлантирувчи таъсирини, шарт-шароит ва бошқа психологик факторлардан келиб чиққан ҳолда кучайтиришдир. Педагогик психология XIX асрнинг иккинчи ярмида ижтимоий тарққиётнинг таъсири натижасида вужудга келган. Экспериментал психология тадқиқотчилари педагогик психология ривожланишга катта ҳисса қўшганлар. Бундан ташқари, педагогик психологиянинг фан сифатида тараккий этишда ўша даврда юзага келган психологик йўналишлар ҳам ўзининг ижобий таъсирини ўтказган. Бихевиористик психо-

логия йўналиши педагогик психология учун асос қилиб тарбиячи ва ўқитувчига восита қилиб ташқи муҳит таъсирини олади. Ташқи муҳит қанчалик ижобий таъсир қилувчи омил бўлса, яъни қулай шарт-шароит келса, демак, шахснинг тарбияланиши шунчалик ижобий кечади.

Ҳозирги замон педагогик психология ривожланиши натижасида инсоннинг индивидуал психологик фарқлари, ижтимоий-тарихий тажрибалар таъсири ҳамда бошқа одамлар ўртасидаги мулоқот, муомала таъсири борлигини, шунингдек, яна бир қанча факторларни ҳисобга олган ҳолда шахсни ривождантирувчи таълим орқали ўқитиш ва тарбиялаш ётади. Педагогик психологияни шартли равишда бир неча турга ажратиш мумкин:

а) таълим психологияси; б) тарбия психологияси; в) ўқитувчи психология-си; г) олий мактаб психологияси кабилар.

Тиббиёт психологияси - касалларнинг даволаниши, гигиена, профилактика, диагностика жабҳаларини тадқиқ қилувчи психология соҳаси. Тиббиёт психологиясида тадқиқотлар тизимига касалликларнинг кечиши, уларнинг шахс психологиясига таъсири қонуниятлари, инсоннинг касалликдан соғайишига микросоциал гуруҳ, таъсири ўрганилади. Тиббиёт психологияси ўз ичига клиник психология, патопсихология, нейропсихология, соматопсихология каби бўлимларни қамраб олади. Тиббиёт психологияси таркибига психотерапия соҳасини ҳам киритадилар. Тиббиёт психологиясининг асосий муаммоси касалликни даволашнинг инсон психологиясига таъсирини тадқиқ қилишдир. Унинг асосий муаммоси инсоннинг психологиясига ижобий таъсир қилувчи ва шу билан даволанишни тезлаштирувчи, ижобий даволаш муҳитини ташкил қилишдир. Психик ҳодисалар билан миёга физиологик тузилишлар ўртасидаги нисбатни ўрганидиган соҳа-нейропсихология. Доривор моддаларнинг киши психик фаолиятига таъсирини текширадиган соҳа - психофармакология. Беморларни даволаш учун психик жиҳатдан саломатлигини таъминлаш чора-тадбирлари тизимини ишлаб чиқиш билан шуғулланувчи соҳа – психотрофилактика.

Юридик психология - ҳуқуқ доирасидаги муносабатлар одамларнинг психик фаолиятини ҳуқуқий бошқариш механизмлари ва қонуниятларини кўрсатувчи психология соҳаси. Экспериментал психология таъсири остида XX асрнинг бошларида психология соҳасида илк лаборатория тадқиқотлари ўтказилган. Бу тадқиқотчилар гувоҳларнинг кўрсатмаларини ва сўроқ олиб бориш асосларини ўрганиш мақсад қилиб қўйган эдилар. Юридик психолог сифатида ёзувчи. А.К.Дойлнинг қаҳрамони Шерлик Холмсни аташ мумкин. Юридик психология бўйича тадқиқот ишлари ўша вақтларда Г.Гросс, К.Марбе, В.Штерн, К.Юнг ва бошқа психологлар томонидан олиб борилган. Кейинчалик юридик психологиянинг ўзига хос тадқиқот йўналишлари вужудга келди: жиноятчилар шахсини тадқиқ қилиш,

гувохлар кўрсатувчилар кўрсатмаларини текшириш, суд психологияси экспертизасининг назарий ва амалий томонлари ишлаб чиқилган. Юридик психология умумий психологиянинг методлари ва ўзига хос уларнинг шаклларини қўллайди. Ҳозирги замонда унинг оир қанча билимлари мавжуддир: криминал психологияси, суд психологияси, жиноятчиларни қайта тарбиялаш психологияси, яъни пенитенциар психологияси ёки ахлоқ тузатиш меҳнат психология кабилар.

Ҳарбий психология - ҳарбий фаолиятининг инсон психикасига таъсири, ҳарбий фаолиятнинг хусусиятларини психологик қонуниятларини ўрганувчи, тадқиқ қилувчи психология соҳаси. Жангчи шахснинг психологик факторларини текшириш - ҳарбий психологиясининг асосий муаммоларидан биридир. Ҳарбий жамоаларда шахслараро муносабатлар, командирлар билан жангчилар мулоқотининг психологик хусусиятлари, фавқуллоддаги ҳолатларда ҳарбий хизматдаги кишилар психикасининг ўзгариш, бўлинмаларда психологик муҳит масаласи, ҳарбий - ватанпарварлик туйғусини шакллантириш бирламчи муаммо эканлиги ва ҳоказо. Ҳарбий психология негизида социал психология, меҳнат психологияси, муҳандислик психологияси, педагогик психология соҳаларининг назарий-амалий материаллари, умумбашарий қонуниятлар ётади.

Спорт психологияси-спорт мусобақалари ва машқланиш фаолиятида инсон психикасининг ривожланиши, гуруҳии муносабатларнинг психологик қонуниятларини тадқиқ қилувчи психология соҳаси. Мазкур соҳа XX асрнинг 60-70 йилларида жадал суъатлар билан ривожлана бошлади ва унинг илк тадқиқотлари спортчиларнинг индивидуал психологик фарқларини ўрганишга қаратилган эди. Ҳозирги даврга келиб эса спорт психологияси ўрганаётган муаммолар кўлами кенгайди, шу боисдан унинг асосий вазифаси спортчиларнинг психик ва жисмоний камолотга таъсир ўтказувчи муҳим шарт-шароитларни яратиб беришдир. Бундан ташқари, спорт психологияси спортчиларнинг шахс сифатида ривожланишига, эришган ютуқларига психологик ёрдам кўрсатиш жабҳалари билан ҳам шуғулланади.

Савдо психологияси-жаҳон мамлакатларида кенг ривожланган бўлиб, тижорат таъсирининг психологик негизлари, объектив ва субъектив шарт-шароитларини, эҳтиёжнинг индивидуал, ёшга, жинсга оид ва бошқа усусиятларини, харидорларга хизмат кўрсатишнинг психологик омилларини аниқлайдиган соҳа. Савдо психологияси савдо - тижорит рекламалари, модалар психологияси ва шу каби масалаларни тадқиқ қилади. Айниқса, сотувчи-харидор муносабати, кишиларга таъсир ўтказиш, уларда илик - туйғу, ишонч уйғониш механизмлари, мантиқан уларни муомала жараёнида ишонтириш, қизиқтириш, ижтимоий аҳамиятини тушунтира би-

лиш, низомли ҳолатларнинг олдини олиш. хизматда мулоқот маданияти ва унинг тренингларида унумли фойдаланиш, ҳаридорларнинг психологик» хусусиятларини англаган ҳолда муносабатда бўлиш қонуниятларини тадқиқ этиш ҳам мазкур соҳасининг текширув предметига киради.

Ижодиёт исихологияси - бадиий қадриятларни ўзлаштиришда, уларнинг янги кўринишларини ижод қилишда ва шу қадриятлар инсон томонидан идрок қилишда кечадиган психологик ҳолатларни ҳамда бу ҳолатларнинг шахс ҳаёти, фаолятига таъсирини ўрганувчи психология соҳаси Ижод психологияси бир томондан психологизм таъсири остида, иккинчи томондан эса аксилпсихологизм исканжасида ривожланади. Психологизм тарафдорлари бадиий асарлар яратилиши индивидуал онг таъсирида вужудга келади, деб талқин қилишади. Аксилпсихологизм бу асарларга субъектнинг психик фаоллигининг таъсирини инкор қилди.

Ҳозирги замонда санъат асарларининг тарихий жихатдан уларни ижодкорларининг шахсий хусусиятлари бирламчи эканлигидан келиб чиқилади. Замонавий санъат психологияси санъаткорларнинг қобилиятларини асар яратишда ҳиссий кўринишларни, шахслараро муносабатларни психолргик нуктаи назардан ўрганади. Санъатда инсон рухий оламини амалий жихатдан текшириш, баҳолаш, ўзига хос жихатларини гуруҳлаш, индивидуал, гуруҳий, жамоавий таъсир-хусусиятларни шарҳлаш имконияти мавжуд. Санъат психологияси ижтимоий тарбия беришнинг психологик механизмлари, йўллари, қонуниятлари, методлари кабиларни тадқиқ этувчи муҳим соҳалардан биридир. Бугунги кунда унинг қуйидаги соҳалари ўз тадқиқот предмети ва объектига эгадир: ижод психологияси, санъат психологияси, бадиий таржима психологияси, бадиий ижодиёт психологияси, халқ амалий санъати психологияси, бадиий меъморлик психологияси кабилар.

Ёш психологияси - шахснинг психик ривожланиш қонуниятларини инсон туғилишидан то умрининг охиригача бўлган даврни, яъни онтогенезни ўрганадиган психология соҳаси. Ёш психологияси болалар психологияси сифатида XIX асрнинг охирида вужудга келган бўлиб, у фан ва техника тараққиёти, жамият талабига биноан болалар психологияси тараққиётида қўлланилаган. Ёш психологияси ҳозирги замонда болалар психологияси. ўсмирлик ва ўспиринлик психологияси, етуклик психологияси, геронтопсихологиядан иборатдир. У инсоннинг онтогенезда ривожланиш жараёнида психик ҳолатларнинг - кечиши, психик функцияларнинг роли, уларнинг ўзгариши, ҳаракатлантирувчи кучлар, механизмдир, таъсир ўтказувчи объектив ва субъектив факторлар, тараққиёт қонуниятларини тадқиқ қилади. Ёш психологияси умр ўтиши билан исихологик фарқлар, индивидуал - психологик хусусиятлар ўрганишини ўрганади, тадқиқотларда маданий, ижтимоий-тарихий, миллий таъсирни ҳисобга олади. Шунинг

учун ёш психологиясининг объектлари ўта мураккаб бўлиб, тараққиётлар тараққиётини текширишни тақозо қилади. Жаҳон психологиясида тўп - ланган барча назарий материалларга, шу жумладан генетик моделлашти - риш (Л С. Виготский) методларига, эгизаклар методига ва шунга ўхшаш ўта мураккаб жараёнларнинг лонгитюд (узлуксиз) услуги ёрдамида текширишга асосланади. Ёш психологиясининг асосий вазифаларидан бири - болани психик ривожланишининг ижобий шаклда ташкил этилиши, ёш давлари инқирози босқичлари, жараёнлари ва пайтларида психологик ёрдам кўрсатиш чора-тадбирларини ишлаб чиқишдан иборатдир. Ёш психологияси педагогик психологиянинг илмий, амалий, тажрибавий асоси бўлиб ҳисобланади, лекин бошқа соҳалари билан ҳам узвий алоҳида фаолият кўрсатади, инсон камолотининг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида ижтимоий аҳамиятга молик материаллар тўплайди.

Махсус психология - нормал психик ривожланмаган туғма ёки кейинчалик орттирилган нуқсонлар, дефектлар таъсири остидаги инсонларнинг психологиясини тадқиқот қилиш соҳаси. Унинг бир неча бўлимлари ҳукм суради: патопсихология-ривожланиш жараёнида психиканинг айниши, миёдаги касалликнинг турлича кечиши, психиканинг тамоман издан чиқиши ҳолларини ўрганувчи соҳа; олигофренопсихология - психик ривожланкшнинг миёдаги туғма асоратлар билан боғлиқ патологияси тўғрисида тадқиқот ишларини олиб боровчи соҳа; сурдоттсхология-қулоқ эшитишнинг бутунлай қар бўлиб қолгунга қадар жиддий камчиликлари, нуқсонлари билан шуғулланувчи, болани вояга етказишнинг омилкор йўл-йўриklarини топувчи, коррекцион - тузатиш ишларини олиб боровчи соҳа; тифлопсихология - чала кўрувчи ва мутлақо кўзи ожиз одамларнинг психологик ривожланишини тадқиқ қилувчи соҳа. Махсус психологиянинг яна ўзига хос тор бўлимлари ҳам мавжуд бўлиб, инсонларнинг касаллиги, нуқсони, ақл-идрок даражаси, нутқ фаолияти патологиясига биноан тадқиқот ишлари олиб борилади.

Қиёсий психология - психологиянинг мураккаб бўлимларидан бири бўлиб, психиканинг филогенетик ҳолатлари ва уларнинг шаклларини тадқиқ қиладиган соҳаси. Қиёсий психологияда ҳайвонлар психологияси одамларники билан қиёсланади, уларнинг ҳулқ - атворидаги ўхшашликлар ва тафовутлар сабаблари текширилади, ҳаракатлантирувчи кучлар, таъсир ўтказувчи воситалар, омиллар аниқланади. Зоопсихология қиёсий психологиянинг бўлимидан иборат бўлиб, у турли гуруҳларга, турларга мансуб ҳайвонлар, жониворлар психикасини, уларнинг хатти-ҳаракатларининг ўрганади. Этология - биологик ва психологик жабҳалар қоришмасидан иборат бўлиб, ҳайвонларнинг хатти-ҳаракатидаги туғма аломатлар, механизмлар инсонники билан умумий негизга эга эканлигини ўрганувчи соҳа.

Дифференциал психология - шахслар ўртасидаги тафовут ва фарқларни ҳамда гуруҳ аъзолари орасидаги номутаносибликларнинг психологик томонларини, яъни психологик фарқларини ўрганувчи психология соҳаси. Дифференциал психологияга Ф.Гальтон асос солган бўлиб, у индивидуал фарқларни статистик анализ қилиш учун бир қанча усуллар ва асбоблар яратган. Дифференциал психология термининг немис психологи В. Штерн ўзининг «Индивидуал фарқлар психологияси» (1900 йил) асарида ишлатган. Дифференциал психологиянинг асосий методларидан бири - тестдир. Аввал индивидуал тестлар, кейинчалик эса гуруҳий тестлар қўлланила бошланган. улар асосан аклий ривожланишдаги фарқларни ўрганишга қаратилган бўлиб, муайян вақт ўтгандан сўнг проектив тестлар ишлаб чиқилган. Мазкур тестлар қизиқишдаги, интилишдаги, ҳиссиётдаги тафовутларни текширишга қаратилгандир. Тестларнинг фактор анализи ёки интеллектга оид маълумот берувчи омиллари ўрганилган. Жаҳон психологиясида энг кенг йўналган назариядан бири - бу Н.Спирменнинг икки факторли концепциясидир. Бу назарияга биноан, ҳар бир фаолият учун умумий битта фактор мавжуддир, бундан ташқари, ўша фаолиятга қаратилган хусусий фактор ҳам мавжуд. Шу соҳада оид яна бир назарий Л.Терстон, Дж.Гильфорд ва бошқаларнинг мультифакторлик ёндашувидир. Мазкур назария умумий фактор борлигини инкор қилади, унда бошланғич аклий қобилиятлар асосий ўринга қўйилади. Психология инсон қобилиятлари генетик, биологик омилларга асосланган, деган ғоя мавжуд бўлиб, таъкидланишича, улар гўёки наслдан наслга ўтади. Ҳозирги замон дифференциал психология диагностика, прогностика методлари ёрдами билан шахсларни қобилияти бўйича танлашда илмий принцип ва қонуниятларга асосланади.

Психофизиология - одамларнинг индивидуал психологик ва психофизиологик фарқларини тадқиқ қилувчи, психиканинг генетикасини ўрганувчи психология соҳаси. Ҳатто дифференциал психофизиология термини мавжуд бўлиб, уни 1963 йилда В.Д.Небилицин томонидан фанга киритилган. Психофизиологиянинг иккита асосий тадқиқот ёндашуви мавжуд:

а) мустақил амалий тадқиқотларда олинган физиологик ва психологик натижаларни ўзаро солиштириш, қиёслаш; б) бирон бир фаолиятда физиологик функциялар ўзгаришини ўрганиш.

Ижтимоий (социал) психология - одамларнинг ижтимоий гуруҳларга бирлашишини, бу гуруҳий тавсифни, шахснинг гуруҳий фаолияти ва ҳуқуқатворини, ижтимоий психологик қонуниятлар, ҳолатлар, ҳодисалар, ижтимоий установка кабиларни тадқиқот қилувчи психология соҳаси. Қадимги замондан ижтимоий психологик воқелик фалсафий нуктаи назардан ўрганилиб келинган, лекин шахс, гуруҳ, жамоа муносабатлари қамраб олинмаган. Ижтимоий психология фанига асос бўлиб психология, со-

циология, антропология, этнография, криминология, фалсафа каби фанлар хизмат қилиб келган. XIX асрнинг иккинчи яримида социал психологияни фан сифатида ривожлантиришга илк уринишлар бошланган. Жахон жамоатчилиги томонидан социал психология 1908 йилдан эътиборан алоҳида фан сифатида тан олинган. Бунга асос бўлиб бир вақтнинг ўзида англиялик психолог У.(В).Макдугалл ва америкалик социолог Э.Россларнинг тадқиқот натижалари хизмат қилди. Чунки бу ишларда «социал психология» термини қўлланилган эди. Урушдан кейинги йилларда АҚШда ва бошқа мамлакатларда социал психология муаммолари юзасидан тадқиқотлар ўтказиш жараёни кенг ёйилди. Айниқса, АҚШ да ўтказилган Которннинг тажрибаси, Э.Мэйонинг изланишлари социал психология тарихида асосий роль ўйнайди. Бу тадқиқотчиларнинг асосий объекти бўлиб кичик гуруҳлар хизмат қилган, тажрибалар лаборатория шароитида ўтказилган. Социал психология фан сифатида мулоқот, муомала қонуниятлари, шахслараро муносабат, индивидуал ва гуруҳий ўзаро таъсир, гуруҳларнинг ички ва ташқи тузилиши, уларнинг турлари, таснифи, оммавий ҳолатлар ва бошқаларни текширади.

Социал психология бир неча соҳаларни ўз ичига қамраб олади: дин психологияси, оила психологияси, муомала психологияси, кичик гуруҳ I психологияси, **катта** гуруҳ психологияси, модалар психологияси, инсонни инсон томонидан идрок қилиш психологияси, этнопсихология ва бошқалар.

« Дин психологияси-психологик ва ижтимоий психологик омилларнинг **диний** онг билан шартланганлигини диннинг инсонга таъсирини ўрганувчи психология соҳаси. Дин психологияси XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида вужудга келган бўлиб, инСОБШИ ибодат қилишдаги, диний анъаналарни, расм-русумларни бажаришдаги ҳиссиёт ҳолатларини ўрганишни ўз олдига мақсад **қилиб** қўяди. Диний **психологияни** ўрганиш **қўйқдаги** йўналишларда амалга оширилмоқда: а) умумий назария: диний онг, унинг тузилиши, диний ҳиссиёт, диннинг шахс шаклланишидаги аҳамияти; б) динпсихологияси дифференциацияси: ижтимоий муҳит ва тарихий даврдан шаклланган онг ва ҳиссиёт тадқиқоти; в) диний гуруҳ психологияси; г) динийрасм - русумлар психологияси; д) хурфидқрилиқ таълими психологияси кабидир.

Сиёсий психология - жамиятнинг сиёсий ҳаётидаги психологик хусусиятлар, ҳолатлар, қонуниятлар, таъсирчанлик ва таъсир ўтказиш жараёнлари каби жабҳаларни текширувчи психология соҳаси.

Оила психологияси - оиланинг психологиясини ўрганувчи фанлараро тадқиқот қилишга йўналган психология соҳа. Оила психологияси оиланинг психологик муаммоларини ўрганади, у оилага таъсир қилувчи омилларни, оиладаги роллар тақсимланиши, эр - хотин муносабати, шахслараро

муносабат, ёш хусусиятлари, жинсий тафовутларга асосланиб мулоқотга киришиш кабиларни ўрганади. Оила психологияси томонидан тўпланган материаллар оила мустаҳкамлигини сақлаш учун маслаҳатлар беришда, ҳар бир социологик ва психологик дастурлар тузишда қўлланилади. Шунингдек, оила типлари, тузилиши, иерархияси уларга таъсир қилувчи объектив ва субъектив омиллар ҳам мазкур соҳанинг тадқиқот предметига киради.

Бошқарув психологияси - жамиятда фаолият кўрсатаётган шахслар, гуруҳлар ва жамоалар ўртасидаги ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган назорат, баҳолаш, муносабат қонуниятларини, раҳбар фаолияти ва характери, қобилияти хусусиятларини тадқиқ қиладиган ижтимоий психологиянинг соҳаси.

Фан психологияси - илмий тадқиқот ўтказишнинг самарадорлигини ошириш учун психологик таъсир омилларини ўрганувчи психология соҳаси. Фан психологияси фанга оид бошқа соҳалар билан узвий боғлиқ бўлиб, ишлаб чиқаришда, илмий марказларда ижтимоий ва индивидуал хусусиятларга эга бўлган психологик қонуниятларни тадқиқ қилади, инсоннинг ижтимоий қобилиятлари, ақлий имкониятлари ҳамда улардан унумли фойдаланиш омиларини текширади. Кашфиётлар амалга оширилиши негизлари, механизмлари, шарт-шароитлари ва унда инсон омилининг роли каби ҳолатларни ўрганади.

Компьютерлаштириш психологияси - компьютернинг ишлаб чиқаришдаги роли, психик акс эттиришга таъсири, шахс тузилишининг ўзгаришини ўрганувчи психология соҳаси. Мазкур соҳа компьютер ви инсон ўртасидаги диалогик муносабатни ҳам тадқиқот қилиш, натижада «техника-инсон-техника» ўзаро таъсири механизмини текширади ва зарур жабҳалар ўзаро таъсирини аниқдайди. Компьютерлаштириш инсон психологиясида муайян ўзгаришларни юзага келтиради, сермахсул техника яратиш тизимини тезлаштиришга муҳим психологик асос яратади. Компьютер - лаштиришнинг бош муаммоси - унинг инсонга таъсир ўтказиш механизм - ларини тадқиқот қилишдир.

Парапсихология - ҳозирги замон фанининг чегарасидан ташқаридаги, тушунтириш қийин бўлган психик ҳодисаларни ўрганади. Экстросен - сорика - ўта сезувчанлик, телепатил - фикрни масофага узатиш, келажакка башорат қилиш ва хоказо. Парапсихологияга нисбатан қизиқиш қадимдан мавжуд бўлиб, унга нисбатан ихлос то ҳозирги кунгача камайгани йўқ, гоҳо уни психотроника деб ҳам аталади. Хиромантия - қўл кафтига қараб фол очиш, инсон келажаги ва унинг тасири ҳақида олдиндан башорат қилишдан иборат ноилмий соҳа. Спритизм - ўлган одамлар арвоҳлари, рухлари билан алоқа ўрнатиш мумкин, улар ҳамиша барҳаёт ва биз билан мулоқотга муҳтож ғояни илгари сурувчи парапсихология соҳаси.

2. Психологиянинг методологияси ва принциплари

Жаҳон психологияси фанида хулқ-атвор, муомала ва фаолият муваффақиятини таъминловчи омилларнинг энг муҳими тариқасида инсоннинг эмоционал ҳаёти ётиши аксарият назариётчи психологлар томонидан таъкидлаб ўтилади. Бу талқиннинг ҳаққонийлигига ҳеч қандай эътирозлар бўлиши мумкин эмас. Чунки мазкур омил экспериментал психологиянинг мустақил соҳа сифатида вужудга келишидан эътиборан устувор, далил тақозо қилмайдиган атрибут сингари тадқиқот предмети моҳиятига сингиб кетган. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, инсон муомаласининг хулқ - атворининг кечиши, фаолиятининг - муваффақиятли, сермахсул яқунланиши кўп жиҳатдан шахснинг эмоционал ҳолатларига «эмоционал тон, кайфият, стресс. аффект ва ҳоказо», изоҳланиши мураккаб бўлган руҳий кечинмаларга, юксак ҳистуйғуларга боғлиқ.

Уйин, меҳнат, ўқиш, муомала ва бошқа фаолият турларининг муваффақиятли кечиши, шахслараро муносабатларда хулқ - атворнинг намоён бўлиши ижобий психологик ҳолат сифатида баҳоланса, эмоция ва ҳиссиётнинг барқарор, мақсадга йўналган тарзда ҳукм суриши эҳтимоли эътироф этилади. Ҳис - туйғуларнинг мустаҳкамлиги, барқарорлиги, мукамаллиги сифатларнинг мавжудлиги уларнинг динамик стереотиплар типига айланганлигидан далолат беради, фаолият ва хулқнинг шахс томоттидан онгли равишда бошқариш услуби шаклланганлигини билдиради. Табиатнинг таркибий қисмлари ва жамиятнинг аъзолари билан турли шаклдаги ҳар хил хусусиятли муносабатга киришиши, улар билан муомала қилиш маромларини даврий «муваққат тарзда» ўзгаришни вужудга келтиради. Ана шу ўзгариш туфайли муваффақият ва муваффақиятсизлик, омад ва омадсизлик, оптимизм ва пессимизм, романтика ва реалия, симпатия ва антипатия, прогресс ва регресс, жўшқинлик ва тушқинлик, фаоллик ва сустлик каби биринчиси ижобий (позитив), иккинчиси эса салбий (негатив) руҳий ҳодиса келиб чиқади. Фаолият ва хулқнинг амалиётида бир текис кечишини таъминловчи эмоционал ҳолат барқарорлигининг бузилиши унга қиёс қилинган муваффақиятнинг бирламчи омили тўғрисидаги илмий маълумотларнинг шубҳа остида қолдиради. Бинобарин, жамики нарсанинг бошланғич асоси, манбаи эмоция деган ғояни, унинг қийматини умумий фонда бирмунча қадрсизлантиради, лекин иккинчи, устувор ва етакчи, умумий ва хусусий объектив ва субъектив, муҳим ва номуҳим мезонлар, аломатлар, ўлчамлар ёрдами билан баҳоланиши ушбу психологик масала моҳиятини оқилона талқин қилиш заруриятини вужудга келтиради. Ҳолбуки шундай экан, уларнинг моҳиятини, келтириб чиқарувчи сабабларни, ҳаракатлантирувчи кучларини муайян далилларга асосланиб таҳлил қилиш муаммоси майдонга келади.

Инсон фаолияти ва хулқининг муайян қонуниятларга асосланган ҳолда амалга ошиши ҳам объективдам субъектив шарт - шароитларга боғлиқ. Табиий омилларни келтириб чиқарувчи объектив (ташқи) шарт-шароитларга боғлиқ. Табиий омилларни келтириб чиқарувчи объектив (ташқи) шарт-шароитлар, яъни микро ва макро муҳит, моддий борлиқ, ёрдамчи воситаларининг мавжудлиги, уларнинг юксак талабларга жавоб бера олиш имконияти, ташқи қўзғатувчиларнинг безарарлиги, вақт ва фазовий ўлчовларнинг мувофиқлиги, мутаносиблиги кабилардан таркиб топади. Хулқ ва фаолиятнинг намоён бўлиши учун табиий шарт-шароитлар тизими яхлит ҳолда иштирок этиши, уларнинг муваффақиятини таъминловчи омиллар мажмуаси тариқасида хизмат қилиши мумкин. Табиий шарт-шароитлардаги тўқисликдан ташқари айрим етишмовчиликлар ва узилишларнинг содир бўлиши нуқсонларни келтириб чиқаради, бунинг оқибатида руҳий кечинмалар фаоллиги, илдамлиги, мақсадга йўналганлиги бузилади.

Табиий шарт-шароитлар муҳит таъсирида инсон руҳий оламида бир қатор кескин ҳам сифат, ҳам миқдор ўзгаришлари вужудга келади, улар янгиланишлар, янги фазилатлар, хислатлар туғилишида намоён бўлади. Шунини таъкидлаб ўтиш жоизки, табиий муҳитнинг таркибий қисми бўлмиш географик муҳит бу борада муҳим роль ўйнайди, кўпинча у, биринчидан, биологик шартланган шахс сифатларига таъсир этиб, фенотипларни генотипларга айлантиради {худудий муҳит, рельеф, стихия кутилиши: зилзила, қор кўчкиси, довул, сув тошқини, оёқ етмас қирли тоғлар ва ҳоказо}. Иккинчидан, онтогенезда шахс ҳарактерологик хусусиятларининг табиий равишда шаклланишига таъсир ўтказади, шунинг билан бирга микро муҳит билан генлар, ирсий белгилар, аломатлар ўртасида уйғунликни таъминлаб турувчи механизм вазифасини бажаради.

Объектив (табиий) шарт-шароитлардан ташқари, инсон омили билан узвий боғлиқлиги субъектив {шахсга оид, унинг қиёфасига боғлиқ} шарт-шароитлар муомаланинг, фаолиятнинг, хулқининг ижтимоий турмушда самарали амалга ошишини узлуксиз равишда таъминлаб туради. Субъектив шарт - шароитларнинг қаторига шахснинг барқарорлиги, ҳарактернинг мустаҳкамлиги, эҳтиёж, мотив, маслак, салоҳиятининг пухталиги, ўзини ўзи бошқариш услубининг катъий равишда шаклланганлиги, биологик шартланган хислатлар эса ўзаро уйғунлашганлиги кабилар киради.

Одатда объектив (табиий) ва субъектив (шахсга оид) шарт –шароитлардаги ўзгаришлар туфайли ижобий (позитив) ёки салбий (негатив) хусусиятли психологик ҳолатлар, ҳодисалар, хислатлар, кечинмалар устуворлиги юзага келиб, моддий асос функциясини бажарувчи олии нерв фаолиятини, марказий нерв системасининг ритмикасини, ишчанлик қобилятини пасайтиради. Бунинг оқибатида фаолият, хулқ ва муомала амалга оширишда одатий саъй - ҳаракатлар, операциялар, маромлар бузила бош-

лайди, фавқулодда асабийлик, рухий нуксонийлик, қонуниятдан четга оғишлик, нохуш кечинмалар ҳокимлиги етакчилик қилади. Худди шу сабабдан, фаолият, ҳуққ ва муомаланинг муваффақияти шубҳа остида қолиши мумкин, чунки маҳсулдорлик, собиткадамлилик, мақсадга йўналганлик сифатларининг доминантлиги йўқолади, натижада ушалмаган эзгу ниятлар армон тариқасида юксак ҳис - туйғулар сифатида даврий ҳукм суришда давом этаверади.

Инсонинг табиатга ва жамиятга нисбатан муносабати тасодифларсиз, фавқулоддаги вазиятларсиз амалга ошиши мумкин эмас, чунки эҳтимоллар даражасидаги кутилманинг йўқлиги режасиз вазиятларни шахсининг идрок майдонида келтириб чиқаради. Ҳаёт ва фаолият стратегияси ва тактақасининг экетремал тарзида ўзгариши индивидуал ва ижтимоии хусусиятли вазиятларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Вазиятлар стихияли, хаотик (бетартиб, тасодиф) хати - ҳаракатларни вужудга келтириб, текис, одатий, даврий, барқарор хусусиятлар ритмикасини издан чиқаради, натижада инсоннинг мотивацион, эмоционал, когнитив, регулятив, ҳуққий, иродавий тузилиш таркибларининг функцияси бузилади, шахс тузилишга фавқулоддаги вазиятларнинг ички ларзаси фаолият, ҳуққ ва муомаланинг онглилик ҳолатидан онгсизликка ўтишини тақозо этади, бинобарин, муваффақиятсизлик реализага айланади.

Хўш, нима учун шахс тасодифларнинг олдини олишга тайёр эмас ёки кўпинча у бу борада кучсизлик, ожизлик қилади?

Ушбу муаммо ечимини жуда содда тарзда ҳал қилиш ҳам мумкин:

1) шахс оигли зот, яратувчилик қудратига эга бўлишидаи қатъи назар-у табиатнинг таркибий қисми, инстинктлар, шартсиз рефлекслар таъсирига берилувчандир: 2) шахснинг тана аъзолари (организми) фавқулоддаги ходисалар ва вазиятларга мослашган эмас (стихия, ҳалокат, тасодиф, стресс, аффект, хавф-хатарриск); 3) шахс комиллик даражасига эришмаганлиги туфайли сабабий боғланиш оқибатларини, фобия (қўрқиш) билан боғлиқ ҳис-туйғуларни олдиндан сезиш, пайқаш, уларга нисбатан акс таъсир бериш имкони йўқ; 4) шахсда иккинчи қиёфанинг шакллаймаганлиги (тест, тренинг, тренировка билан қуролланмаганлиги) унинг хавф - хатар қурбонига айлантириши шубҳасиз.

Жаҳон психологияси фаннинг маълумотларига қараганда, муваффақиятсизликдан ҳеч ким ҳимояланган эмас, чунки ижтимоий иммунитет жуда кучсиз аксил таъсир кўрсатиш имкониятига эга. Маълумки, жисмоний, ахлоқий ва ақлий баркамоллик туб маънодаги комил инсон тўғрисида мулоҳаза юритишга имкон беради ва таркибларнинг тўла муаосиблиги, уйғунлашганлиги, ўзаро тақозо этувчанлиги асосий мезон вазифасини бажаради, комиллик даражаси субъектнинг маънавий дунёсига айлан-

мас экан, у тақдирда ҳеч ким тасодифлар, ғавқулоддаги вазиятлар шахс томонидан одатий ҳодиса сифатида осойишта қабул қилинмайди.

Муваффақият гарови (кафолати) функциясини бажарувчи омилларнинг генезиси тўғрисидаги фикр юритилганда, энг аввало, уларнинг **бир-**ламчилиги, асосий манба эканлигини назарда тутиш назарий ҳамда методологик муаммолар ечимини оқилона топишга пухта негиз ҳозирлайди, бошлапчи ҳаракат нуктасини белгилаб беришга хизмат қилади. Назарий мулоҳазаларга биноан, фаолият, ҳулк ва муомаланинг бир текис, самарали кечиши генетик нуктаи назардан қуйидагиларга боғлиқ:

1. Объектив (табiiй) ва субъектив (шахсга оид) шарт - шароитлар мавжудлигига.
2. Объектив ва субъектив шарт-шароитлар ҳукм суришини ўзгартирувчи тасодифий ва ғавқулоддаги вазиятлар таъсирчанлигига, устуворлигига.
3. Эмоция ва ҳиссиётнинг ижобий (позитив), салбий (негатив) хусусият касб этишига.
4. Инсоннинг шахслилик ва характерологик хусусиятларининг барқарорлигига.
5. Шахснинг комиллик даражасига эришганлигига ва ҳоказо, шахснинг ҳаёт ва фаолиятида муваффақиятга эришиш, мақсадига мувофиқ саъй-ҳаракатларни унга йўналтириш учун қуйидагиларга эътибор қилиш заруратининг заруратидир:

- 1) объектив ва субъектив шарт-шароитлар ўзгарса, уларга тузатишлар (коррекция) киритишга тайёргарликка;
- 2) ғавқулоддаги вазиятларга кўникиш учун шахсга тернинг рдами билан таъсир ўтказишга, унда иккинчи қиёфани шакллантиришга;
- 3) организмнинг ҳар қандай стихияларга чидамлигини орттиришга;
- 4) комилликка интилиш ҳис-туйғуларни такомиллаштиришга;
- 5) шахс имкониятларни рўёбга чиқишга кўмаклашишга ўзини ўзи кашф қилиш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзини ўзи такомиллаштириш, ўзини ўзи баҳолаш, ўзшш ўзи назорат қилиш, ўзини ўзи бошқариш, ўзига ўзи таскин бериш, ўзини ўзи қўлга олиш ва ҳоказо.

Инсон ҳаётини ва фаолиятини ўзгартирувчи асосий омиллар мавжуд бўлиб, улар муайян даражада шахснинг таъсирига берилувчандирлар.

Умумий психологиянинг асосий принциплари, детерминизм, онг ва фаолият бирлиги, психиканинг фаолиятида ривожланиши бўлиб ҳисобланади.

1. Детерминизм (лат, determinata) белгилайман маъносини билдиради) принципи табиат ва жамият ҳодисалари, шу жумладан, психик ҳодисаларнинг объектив сабаблар билан белгиланиши ҳақидаги таълимотдир. Шу боисдан психика, онгнинг объектив борлик ва перв системаси билан

белгиланиши илмий психологиянинг буюк ютуғи ҳисобланади. Шунинг учун детерминизм психиканинг турмуш тарзи билан белгиланишини ва турмуш тарзи ўзгаришига мутаносиб равишда у ҳам ўзгаршини аниқлатади. Шунинг алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳайвонлар психикасининг ривожланишини биологик қонун тарзидаги табиий танлаш мезони билан ўлчанади. Ҳайвонлардан фарқли ўларок инсонда онг шаклланишининг пайдо бўлиши муайян босқичлар орқали ривожланиши моддий ишлаб чиқарилиш воситаларини яратиш ҳамда такомиллаштириш, маҳсулотларни қайта ишлаш қонунлари билан белгиланади. Инсон онгининг ижтимоий тарихий тараққиёт хусусиятига эга эканлигини аниқлаш (тушуниш) шахс онгининг ижтимоий борлиққа (макро, микро, мизе муҳитига) боғлиқлиги ҳақидаги ҳам табиатшунослик, ҳам инсоншунослик умумий принципга асосланган буюк ҳулоса кишилиқ жамиятининг оламшумул тантанасидир.

2. Онг билан фаолият бирлиги принципини психология фанида қабул қилиниши шундай маънони аниқлагани: а) онг билан фаолият бир - бирига қарама - қарши воқелик эмас; б) онг билан фаолият айнан бирор - бирига ўхшаш ҳам эмас; в) онг билан фаолиятнинг бирлиги уларнинг ҳукм суриши механизмидир (Э.Г.). Фаолият ўзининг тузилиши бўйича ички ва ташқи таркибларига эга бўлсада, воқелик ташқи ифодаси билан ажралиб туради. Онг бўлса фаолиятнинг ички режасини, унинг дастурий жаҳзасини акс эттиради. Реал вақтларнинг ўзгарувчан (ривожланишини аниқлашчи) модели онгда юзага келади, одам атроф муҳит билан муносабатга киришганда ундан мўлжал олади, натижада нуксонларга йўл қўймайди. Фаолият онг ёрдамида амалга ошади ва ўз навбатида онг мазкур жараёнда такомиллашади (муаммо ва унинг ечими вариациялар, инвариантлар туртки вазифасини ўйнайди).

Илмий тадқиқот нуктаи назаридан онг билан фаолият бирлиги принципи, биринчидан, ҳулк-атвор, фаолиятни мақсадга мувофиқ амалга оширишга кафолат беради; иккинчидан, ҳаракат, саъй - ҳаракатларни муваффақиятларга эришишнинг таъминловчи ички психологик механизмни аниқлашга имкон беради; уларнинг бирлиги психиканинг объектив қонуниятларини очишга муҳим имконияти, пухта шарт - шароит яратади.

Агарда психика фаолият самараси ва маҳсули сифатида талқин қилинса, у тақдирда психика ва онгнинг фаолиятда ривожланиш принципи туғри тушунилган бўлади. Мазкур принцип рус психологлари Л.С. Виготский, Г.Ш.Блонский, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, Б.М.Теплов, Б.Г. Ананьев ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларида ўз ифодасини топган.

3. Психиканинг тараққиётини диалектика нуктаи назаридан тушуниш психик тараққиёт инсоннинг меҳнат фаолиятига, таълимга, ўйин фаолиятига боғлиқ эканлигини аниқлашдан далолат беради. Ижтимоий тажрибани ўзгартириш жараёнининг юз бериши шахс учун психик тараққиётнинг

шакли сифатида хизмат қилади ва дастурий билимларни эгаллашга мустақкам замин ҳозирлайди. Ҳар қайси фаолият тури инсон психикасин" ривожлантириши манбаи ва механизми ролини бажаради. Психологларни ушбу принципга тааллуқли фикрларидан намуналар келтирамиз: 1) Л С Виготский; таълим психиканинг ривожланишини йўналтиради, шу билан бирга бу жараёнда онгли фаолиятнинг янги, мутлақо бошқача шакллари яратилади; 2) П.П.Блонский; тафаккур кичик мактаб ёшида ўйинлар билан, ўспиринлик ёшида ўқиш билан боғлиқ тарзда ривожланади; 3; С Л Рубинштейн; онг фаолиятда пайдо бўлиб, ана шу фаолиятда шаклланади; 4) Б.М.Тсплов: қобилият фақат ривожланишда мавжуд бўлади; лекин ривожланиши фаолият жараёнидан бошқача муҳитда юз бермагандек, қобилият тегишли яққол фаолиятдан ажралмаган ҳолда пайдо бўла олмайди.

Маълумки, психика юксак даражада ташкил топган материянинг хусусияти ва миянинг маҳсулидир. Психика борлиқнинг сезги органлари орқали инсоннинг миясига бевосита таъсир этиши асосида вужудга келиб, билиш жараёнларида, шахснинг хусусияти ва ҳолатларида, диққати, ҳис туйғулари, характер хислатларида, қизиқиши ҳамда эҳтиёжларида ўз ифодасини топади.

Психиканинг негизида миянинг рефлектор фаолияти ётади, ташқи дунёдан кириб келадиган қўзғатувчиларга ички ёки ташқи биологик органлар жавоб реакциясини билдиради. Бош мия катта ярим шарларида вужудга келадиган муваққат нерв боғланишлари психик ҳодисаларнинг физиологик асослари ҳисобланади ва улар ташқи таъсирнинг натижасида ҳосил бўлади.

Психофизиологик қонуниятларга биноан миянинг функцияси муваққат нерв боғланишларининг бирлашиш механизми ҳамда анализаторлар фаолияти механизмлари таъсирида ҳосил бўлади.

Психикани тадқиқ этиш инсоннинг бутун онгли фаолиятини - унинг ҳам назарий, ҳам амалий ҳаёт фаолиятини ўрганишдир «Одамнинг онглилиги унинг турли-туман фаолиятида, хатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Инсон шахси ҳар хил шакл ва мазмунга эга бўлган назарий ҳамда амалий фаолиятларда таркиб топади. Бунда муҳит, ирсий белгилар, ижтимоии таъсир асосий омиллар ҳисобланади.

Инсон ўзи яшаб турган даврни, моддий турмушни акс эттиради, ижтимоий - сиёсий муҳит таъсири остида билимларни ўзлаштира боради, ижтимоийлашади, Ижтимоий муҳитда унинг ҳис - туйғулари, характери, қобилияти, иқтидори, тафаккури, эҳтиёжлари, эътиқоди, уни фаолликка даъват қилувчи ҳаракат мотивлари, истаклари, тилаклари, хоҳишлари аста - секин ўзгариб боради.

Инсоннинг билиш фаолияти ривожланиши унга ўзини қуршаб турган борлиқни янада чуқурроқ, гўлароқ, аниқроқ акс эттириш имкониятини

яратади ва у борлиқнинг асл мохиятини, турли йўсиндаги ўзаро боғланишлари, мураккаб муносабатлари ва алоқаларни тобора аниқроқ ёритади. Шй билан бирга мазкур жараёнларда шаклланиб келаётган инсоннинг борлиққа, воқеликка, жисмларга, кишиларга ва ўзша муносабати вужудга келади.

Инсон онгининг ривожланиши унинг ташқи оламни фаол акс эттиши намоён бўлади. Инсоннинг моддий турмуши, у ҳаёт кечираётган тузумнинг моддий асосига эмас, балки уни қуршаб олган одамларнинг турмуш тарзлари, умуминсоний қиёфалари, дунёқараши, маслағи, ижтимоий воқеликка муносабатлари, интилишлари, ижод маҳсуллари ва хатти-ҳаракатларининг мажмуасидир.

Инсоннинг борлиқни акс эттириши фаол жараёндир. Инсоннинг ривожланиши объектив борлиққа ва ўзига фаол таъсир кўрсатишида содир бўлади. Ўйинни кузатиши, меҳнати, ўқиши, адабий асарни мутолаа қилиши, қизиқишининг барқарорлашуви ва бошқалар шахснинг психик ривожланишини ифодалайди.

Ривожланиш инсон шахсининг таркиб топиши жараёнидир. Ривожланиш ўзаро боғлиқ қатор босқичларда амалга ошади. Шахс ақлзаковатининг кўрсаткичи, сифати, хусусияти унинг атрофдаги одамлар билан кундалик муносабатлари ва амалий фаолиятида вужудга келади, ўзаро таъсир натижасида унда ақлнинг ижодий маҳсулдорлиги, теранлиги, тезлиги, мустақиллиги, танқидийлиги, чуқурлиги орта боради.

3. Инсон психикасининг илиий-тадқиқот методлари

Яқин ва узоқ чет эл психологияси фанида инсон психикасини тадқиқот қилиш методларининг турлича классификацияси (таснифи) берилган. Умумий психология соҳаси бўйича хилма-хил илмий асосга қурилган назариялар мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар қайсиси тўқислик ва нуқсонли томонларига эга. Қуйида биз рус психологи Б.Г.Ананьев тавсия қилган классификацияга асосланган ҳолда методлар хусусиятини ёритиб берамиз.

Б.Г. Ананьев психикани ўрганиш методларининг ташкилий, эмпирик (амалий), олинган натижаларни қайта ишлаш ёки статистик ҳамда натижаларни шарҳлаш деб номлаб, уларни тўртта катта туркумга, гуруҳга ажратган. Мазкур методлар гуруҳи ўз навбатида унинг мақсади ва вазифасига биноан яна бир нечта тоифа ҳамда турларга бўлинади. Навбатдаги фикрда ана шу методларнинг умумий, хусусий ва ўзига хос хусусиятларида ҳамда қиёсий тавсифига тўхталамиз.

Тадқиқот методларининг биринчи гуруҳи ташкилий деб номланиб, у ичига қиёслаш, лонгитюд (узлуксиз), комплекс (кўпёклама) деб аталаган гуруҳларни қамраб олади. Қиёслаш методи умумий психология (турли

гуруҳларни ўзаро солиштириш), социал психология (катта ёки кичик гуруҳлар ҳамда уларнинг ҳар хил тоифаларини ўзаро таққослаш), медицина психологияси (соғлом ва бемор кишиларнинг психик хусусиятларини қиёслаш, спорт психологияси (спортсменлар ҳолати, уларнинг ўқувчанлиги ва ишчанлигини ўзаро чоғиштириш) каби фанларда унумли фойдаланилади.

Умумий психологияси фанида қиёслаш методи турли ёшдаги одамларнинг билиш жараёнлари, шахс хусусиятлари, билимларини ўзлаштириш хоссалари, ақлий қобилияти, салоҳияти, тараққиёти динамикаси, шахс жинсий тафовутлари ва ўзига ҳослиги, индивидуал - типологик ҳолатларини ўрганишда татбиқ этилади. Рус психологлари Л.С.Виготский, П.П. Блонский, А.А.Смирнов, Б.Г.Ананьев, Д.Б.Эльконин, П.Я.Гальперин сингари олимлар ва уларнинг шогирдлари тадқиқотларида қиёслаш методидан фойдаланилган. Кейинги йилларда халқ таълими ва олий таълим тизимида ҳамда ишлаб чиқаришда XX асрнинг 70 - йилларидан эътиборан то ҳозирги давргача «инсон омили» муаммосининг муҳокамага қўйилиши, вақт тақчиллиги, ишчанлик имконияти, қобилияти, психологик мослик масалаларининг алоҳида аҳамият касб этиши мазкур методни кенг қўламда қўллашни тақозо этмоқда. Бундан ташқари, тажрибада олинган миқдорий маълумотлар ишончлилиқ даражасини ошириш учун ҳам қиёслаш методи ишлатилади. Айниқса, синалувчилардаги ўзгаришларни кўндаланг кесим ҳолатда олиб қараш, тадқиқот босқичини кесиб, яъни вақтинча тўхтатиб, алоҳида таҳлил қилиш ушбу методга борган сари диққат - эътибор тобора ортиб бораётганлигидан далолат беради. Масалан, тажрибанинг биричи босқичининг турли ёшдаги ва жинсдаги одамларга таъсирини аниқлаш ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

Умумий психологияда қиёслаш методи билаи бир қаторда донгитюд (узлуксиз) методи ҳам кенг қўламда қўлланилади. Ушбу методнинг бошқа методлардан фаркли томони шундан иборатки, унинг ёрдамида бир ёки бир неча синалувчилар узок муддат, ҳатто ўн йиллар давомида (А.Терменнинг 50 йиллик узлуксиз тажрибаси ҳозирча рекорд ҳисобланади) текширилади. Лонгитюд методидан АҚШлик А.Термен, немис психологи В. Штерн, француз Р.Заззо ва Ш.Бголер. рус психологлари Н.А.Менчинская, А.Н.Гвоздев, Н.С.Лейтис, В.С.Мухина ва бошқалар кўп даврлардан бери унумли фойдаланиб келадилар.

Мазкур метод орқали ҳар хил жинсли эгизаклар (Ҳасан-Ҳусан, Фотима-Зухра) ёки аралаш жинсли (Ҳасан-Зухра, Фотима-Ҳусан) қўшалоклар кузатилган. Шунинг учун бир талай таақиқотларнинг «она кундалиги» (Н.А.Менчинская, В.С.Мухина) деб номланиши бежиз эмас. Узок муддат давомида муайян бир шахсни (кичик гуруҳни) кузатиш синалувчида яннгитдан пайдо бўлаётган фазилатларининг тараққиёт динамикаси,

унинг хулқ-атворидаги иллатлар (меъёрдаги хатти-ҳаракатдан четга оғиш) ва уларнинг олдини олиш муаммолари юзасидан материал йиғиш, шунингдек, мураккаб психологик муносабатлар, ички боғланишлар. қонуниятлар, механизмлар тўғрисида мукамал, ишончли, барқарор маълумотлар тўплаш имконини яратади.

Лонгитюд мстоди ёрдамида субъектив омилларнинг ўзига хослигидан ташқари, синалувчига объектив (табiiй) шарт-шароитларнинг, ижтимоий психологик муҳитнинг таъсири ҳам ўрганилади. Чунончи, эгизакларнинг ўзаро ўхшашлиги ва уларнинг тафовутланиши, таъсирланиши, ҳистуйғуларининг ўзгариши, шахслар ўртасидаги индивидуал фарқлар (ишчанлиги, темпераменти, олий нерв фаолияти системаси ва ҳоказолар) юзасидан олинган маълумотлар лонгитюд методининг шарофати билан рўёбга чиқади.

XX асрнинг иккинчи ярмида XXI асрнинг бошларида фан ва техниканинг тараққиёти психологик текширишларнинг илмийлик даражасини янада ошириш учун (субъектив омиллар таъсирини камайтириш мақсадида) комплекс программа асосида бошқа фанлар (медицина, физика, физиология, биология, социология, кибернетика, статистика, философия, логика) билан биргаликда тадқиқот ишларини олиб боришни тақозо қилмоқда. Бу воқелик фан оламида интеграция (кўшилиш, уюшиш) жараёни юз бераётганлиги кўрсаткичи ифодасидир. Амалий хусусиятга молик илмий - текшириш ана шу купқиррали (комплекс) ёндашишни талаб этмоқда. Психология соҳалари (психофизиология, космос, тиббиёт психологияси, муҳандислик ёки авиацион психология) ўртасида эса тадқиқот объектига тизимли ёндашиш принцини амалга оширилмоқда. Ушбу ижтимоий психологик воқелик соҳалар дифференциясидан (ажралишидан) далолат бермоқда. Комплекс метод ёрдамида ўрганилаётган объектдаги ўзгаришлар турли соҳавий нуктаи назаридан таҳлил қилинади ёки уларга ҳар хил ёндашилади. Масалан, шахснинг муайян билимларни эгаллаш хусусияти психологик жиҳатдан текширилаётган бўлинса, комплекс (кўпёқлама) ёндашиш таъсирида ана шу ўзгартиришнинг фалсафий, мантиқий, физиологик, ижтимоий, биологик хусусиятлари очиқ берилади. Айтайлик, кексайишнинг биологик омилларини ўрганиш қари кишидаги психологик, физиологик, мантиқий жиҳатларининг очилишига хизмат қилади.

Комплекс (кўпқиррали) программа (дастур) ёрдамида амалга оширилган тадқиқотнинг натижаси илмшунослик учун муҳим аҳамиятга молик бўлиб, инсоншунослик муаммоларини ҳал қилишда ҳам алоҳида ижобий роль ўйнашига шак - шубҳа йўқ.

Илмий - тадқиқот методларининг иккинчи гуруҳи амалий (эмпирик) методлар мажмуасидан иборат бўлиб, унинг таркибига кузатиш (ўзини ўзи кузаташ), эксперимент (табiiй, лаборатория), тест (синаш), анкета

(варақа), сўров, социометрия, суҳбат, интервью, фаолият жараёни ва маҳсулини таҳлил қилиш, таржимаи хол (биография), шахсий гувоҳнома, хужжат, турмуш фаолияти воқеаларини таҳлиллаш кабилар киради. Амалий методлар синаш, текшириш, диагнос (ташхис) ва прогноз (башорат) қилиш вазифаларини бажаради. Инсоннинг туғилишидан тортиб то умрининг охиригача давр оралиғида содир бўладиган психологик ўзгаришларни чуқурроқ, объектив равишда тадқиқ этиш учун навбати билан амалий (эмпирик) методлар гуруҳидан фойдаланиш самарали натижа беради. Чунки бир метод иккинчисини тўлдиришга хизмат қилади.

Илмий - тадқиқот методларининг учинчи гуруҳи олинган натижаларни қайта ишлашга мўлжалланган бўлиб, статистик (микдор) ва психологик сифат таҳлили турларга ажратилади. Психологик - педагогик тадқиқотларда кўпинча қуйидаги статистик методлардан фойдаланилади.

Тўпланган микдорларнинг статистик методлар ёрдамида ишлаб чиқишда қуйидаги формулаларни қўллаш мумкин.

1). $I = V/n$ - ўртача арифметик қийматни топиш учун ишлатилади.

I -йиғинди, V - вариацион микдор, n - синалувчилар микдори ёки объектларнинг саноғини билдиради.

2) $S = \sqrt{C/n}$ - 1 формуласи сон қаторидаги ўрта квадрат оғишни ҳисоблашда ёки стандарт оғишни аниқлашда ишлатилади. S - "сиғма" квадрат оғиш, C - дисперсия, " n " - микдор.

3) $S = (\sum v - M)^2$ - микдорлар тарқоқлигини аниқлаш учун қўлланилади, баъзан у « C » - дисперсия деб аталади.

Психологик тажрибаларда олинган микдорнинг, қўлланилган методиканинг ишончлилиқ даражасини аниқлаш унун Стъудент мезонидан фойдаланиш мумкин: $t = \frac{X - X_0}{S/\sqrt{n}}$. Бунда t - ишончлилиқ белгиси,

X - сон қаторидаги юқори балл, X_0 - ўртача арифметик микдор, b - квадрати оғиш аломати.

Психологик тажрибаларда Мёрдокнинг қўчиш фоизларини аниқловчи формуласи: $E = C/E - C \cdot 100$ қўлланилади ва у синалувчиларнинг тўғри жавоблари билан нотўғри жавобларини ҳисоблаш учун хизмат қилади. Иккала микдорнинг нисбати бирининг иккинчисидан қанчалиқ даражада юксакликка эга эканлигини кўрсатади. Бунда « C » - назорат, « E »-экспериментал гуруҳни англатади.

Тафаккурнинг сўз-мантиқ тежамкорлиги хусусиятини аниқлашда қуйидаги формула қўлланилади (З.И.Калмикова тадқиқотларида). $TCT = R/R_0$; $\sum R$ -синалувчилар топшириқни бажаргани учуи олган баллар йиғиндиси, $\sum R_0$ -синалувчилар максимал даражада баалар тўплаши мумкин бўлган имкониятлар. Топшириқ ечими уч балли шкала билан ўлчанади. Тўғри ечгани учун «5» балл, нотўғри ечгани учун «0» балл қўйилади.

Юқоридаги статистик методлар тажрибалардан олинган қийматларнинг ишончлилиқ даражасини аниқлашга хизмат қилади. Лекин бунга ўхшаш методларнинг миқдори ҳаддан ташқари кўпдир. Биз уларнинг энг соддаларигагина тўхталдик, холос.

Тўпланган материалларнинг психологик жихатдан сифат таҳлили методи уммий психология учун алоҳида аҳамият касб этади. Лникловчи, таркиб топтирувчи (тарбияловчи), текширувчи тажрибаларда олинган ҳар хил шаклдаги, кўламдаги, мазмундаги маълумотлар турли принцип, позиция, кўпқирали (комплекс) ва яхлит (системали) ёндашишга асосланган ҳолда сўз - мантиқ ёрдами билан сифат таҳлили ўтказилади. Барча фикр ва мулоҳазалар ишончли омиллар орқали далиллаб берилади, психологик қонуният, қонун, хусусият, хосса, ҳолат, тараққиёт, камолот қандай ўзига хосликка эга эканлиги исботланади. Материал алоҳида гуруҳларга ва туркумларга ажратилади, шунингдек, психологик воқеликнинг бошқа жихатлари билан узвий сабабий боғлиқлиги, ички мураккаб муносабати баён қилинади, синалувчилар эса муайян тоифаларга беркитилади ҳамда тадқиқот юзасидан якуний ҳулоса чиқарилади.

Илмий-тадқиқот методларининг тўртинчи гуруҳи шарҳлаш деб аталиб, генетик ва доналаш методларидан иборатдир. Генетик методи ёрдами билан тадқиқот давомида тўпланган маълумотлар яхлит ҳолда мақсадга мувофиқ йўналишда шарҳланади. Мазкур методдан фойдаланишдан асосий мақсад-аввало синалувчида янгитдан вужудга келган шахсга оид фазилатларнинг шаклланиши ва билиш жараёнлари ўзгаришига тажриба натижаларига асосланган ҳолда таъриф ҳамда тасниф беришдир. Шунинг билан бирга инсон руҳиятида янгитдан вужудга келадиган шахс фазилати ва хусусиятининг намоён бўлиш даври, босқичи ҳамда баъзи бир машшақатли дақиқага, лаҳзага, санага қўшимча шарқ бериш имконияти туғилади.

Генетик методига асосланганда шахс руҳиятига ўзгаришлар билан тараққиёт босқичи ўртасида вертикал" йўналишдаги алоқа манбаи аниқланади. Доналаш методи ёрдами билан тадқиқот объектига кирган шахс психикасига алоқадор барча ўзгаришлар, ўзига хослик ўзаро боғлиқлик ва ўзаро таъсир, изчиллик, уйғунлик ўртасида «горизонтал» йўналишдаги муносабат ўрганилади. Жумладан, бошқа одамлар нутқини идрок қилиш учун сезги, идрок, хотира, тафаккур жараёнларининг бир даврда бирга қатнашиши бунга ёрқин мисолдир. Мазкур жараёнда ҳар қайси билиш жараёнининг улуши доналанади ёки унинг аҳамияти алоҳида таъкидланади, уларнинг ўзаро боғлиқлиги асослаб берилди.

Лекин тажрибада тўпланган маълумотларни шарҳлаш учун юқоридаги методларнинг ўзи етарли эмас. Шунинг учун ушбу узилишга чек қўйиш мақсадида йиғилган материал махсус босқичларга ажратиб шарҳ-

ланади. Тадқиқотнинг биринчи тайёрлов босқичида кашф қилиниши лозим бўлган психологик қонун тўғрисидаги тахмин, гипотеза, фараз таҳлил қилинади. Тадқиқотнинг иккинчи босқичида - тажриба ўтказиш принципи, шароити, объектив ва субъектив омиллар юзасидан мулоҳаза юритилади. Учинчи босқичда эса олинган натижаларни қайта ишлаш назарда тутилади ва у ўз навбатида тўртга даражадан ташкил топади: а) материални бирламчи таҳлил қилиш: алоҳида олинган ёки топилган омил, аломат, кўрсаткич, хусусият шарҳланади; б) таҳлил қилинган материал билан тадқиқот гипотезасига алоҳида шарҳ берилади; в) иккиламчи таҳлил қилишда баркарор, ҳукмрон далиллар ажратилади; г) иккиламчи синтезда эса психологик қонуният, топилган далил, омил, тадқиқот гипотезаси ўзаро бирлаштирилиб махсус ҳулоса чиқарилади. Тўртинчи босқич шарҳлаш деб аталиб, ҳар бир факт, аломат, кўрсаткич, хосса психологик жихатдан сўз мантиқ орқали таҳлил қилинади. Барча илмий - амалий мулоҳазалар далилланади, ҳеч бир шубҳали ўринларга, эътирозларга ўрин қолдирилмайди. Охириги (тўртинчи) босқичда тадқиқотга яқун ясалади, зарурий ҳулосалар чиқарилади, амалий тавсиялар берилади, ўрганилиши лозим бўлган муаммо аҳамияти, унинг истиқболи тўғрисида маслаҳатлар, тавсиялар берилади.

III БОБ. ОНГНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАВСИФИ

1. Онгнинг пайдо бўлиши ва унинг ижтимоий-тарихий моҳияти

Инсон психикаси билан юксак ташкил топган ҳайвон психикаси орасида катта фарққа эга бўлган ижтимоий воқелик ҳукм суради. Ҳайвон ўз тўдасидаги аъзоларига яққол ҳолат билан боғлиқ бўлган, бевосита фавқулоддаги вазият билан чекланган ҳодисалар юзасидан «узининг тили»да хабар узатиши одатий ҳодиса. Одам ундан фарқли ўлароқ нутқвоситасида ўз қабиладошларига ўтмиш (хотирот), ҳозирги давр ва келажак тўғрисида маълумот (ахборот) бериш ҳамда ижтимоий турмуш тажрибаларини узатиш имкониятига эга. Инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиётида тил туфайли акс эттириш (инъикос қилиш) имкониятлари қайта қурилди, оқибат натижада одам миёсида атроф - муҳит тимсоллари, хусусиятлари аниқроқ акс эта бошлади. Бунинг натижасида яқка ҳол шахс кишилиқ дунёси томонидан орттирилган тажрибадан баҳраманд бўлиб борди, шунингдек, унинг учун номаълум ҳисобланган борлиқ ҳодисалари, ҳолатлари, қонуниятлари тўғрисидаги билимларга эгалик қила бошлади. Ҳис - туйғулар, ички кечинмалар, таассуротлар, ҳаяжонга солувчи нафосат тимсоллар юзасидан завқланиши, мароқ олиш имкониятлари вужудга келди, уларнинг мазмуни, маъноси, моҳияти бўйича ўзига ўзи ҳисобат бериш, ижобий ёки салбий таъсир этишини баҳолаш муаммоларини келтириб чиқарди.

Ҳайвонот олами билан инсониятнинг хабар узатиш воситаси орасидаги фарқи тафаккурда ҳам ўз аксини топади. Чунки ҳар қандай психик функция бошқа турдаги, шаклдаги, мазмундаги функциялар қобиғида намоён бўлади ва муайян шарт - шароитлар вужудга келганида ривожланади. Юксак тараққий этган ҳайвонларда амалий (содда) тафаккур мавжуд бўлиб, чамалаш орқали мўлжал олишга, фавқулоддаги вазият юзага келтирган вазифани бажаришга йўналтирилгандир. Ҳайвонлар, аниқроғи маймунлар айрим ҳолларда «қурол» ясаш ва ундан муайян масала ҳал этишда фойдаланиш ҳодисалари тажрибаларда кузатилган, лекин улардан бирон-таси тафаккурни мавҳум тарзда амалиётга татбиқ эта билмаган. Ҳолбуки шундай экан, қайвонлар идрок қилиш қўлампидан ташқарига чиқиш имкониятига эга эмас, бинобарин, у яққолликдан мавҳумликка ўта олмайди, ҳатто бундай вазиятни акс эттириш имкони ҳам йўқ. Ҳайвон яққоллик, бевосита идрок қилишлиқни қули бўлса, аксинча инсон мавҳум фикрлашнинг гултожисидир. Инсон билан ҳайвон ўртасидаги бу борадаги тафовут қуйидагиларда мужассамлашади: а) шахснинг ҳулқ-атвори, фаолияти яққолликдан мавҳум ҳолатга ўтиш имкониятига эга; б) фавқулоддаги вазият муносабати туфайл вужудга келиши эҳтимол оқибатни олдиндан пайқаш лаёқати мавжуд; в) қийинчиликлар учраса, уларни енгиш учун қўшимча воситалар қўллаш, ўзгартиришлар киритиш билан ажралиб туради. Шу-

нинг учун автомобиль ишдан чикса, инсон уни созлайди, ёмғир ёгса. нарсаларни панага олади, айб иш қилиб қўйса, химояланиш йўл-йўриқларини ўйлайди, муаммо ечимини қидиради ва ҳоказо. Шахс фавқуллоддаги вазиятнинг қулига айланмайди, аксинча у келажакни кўра билишга қодир, ақл-фаросат эса башорат қилиш имкониятини яратади. Фаолият маҳсулини олдида пайқаш, феъл - атвор оқибатини илгарилаб кетиб сезиш уқувига эгаллиги билан инсон устуворлик қилади. Ҳайвонларнинг амалий тафаккури уларни яққол вазиятдан бевосита таъсиротга бўйсунитишни тақозо этади. Шахсни мавҳум фикрлашга нисбатан қобилияти муайян вазиятга бевосита боғлиқликдан уни ҳалос этади. Инсон бевосита муҳим таъсирига жавоб бериш билан қаноатланиб қолмасдан, балки уни кутаётган таъсирини ҳам бартараф этиш қурбига эгадир. Инсон психикаси билан ҳайвон психикаси ўртасидаги биринчи фарқ шахснинг ўзи англаган қадриятга биноан онгли хатти - ҳаракат қилиш қобилияти мавжудлигидир.

Шахснинг ҳайвондан иккинчи фарқи - унинг меҳнат қуролларини яратиш ва сақлашга лаёқатли эканлиги бўлиб, олдиндан тузилган режа бўйича уларни ясайди ва улардан муайян мақсадни амалга оширишда фойдаланади ҳамда кейинчалик қўллаш ниятида асраб олиб қўяди. Улардан одамлар ҳамкорликда фойдаланади, ҳамкорлик фаолиятида эса қуроллар яратилади, ўзаро тажриба алмашади, билимларни бошқаларга узатишади, умумий савияга ворислик туфайли юксалади.

Инсон психикасининг ҳайвондан яна бир фарқли томони шундаки, унинг ижтимоий тажрибанинг бошқаларга узлуксиз равишда узатишида акс этади. Тажрибаларни инстинктив хатти - ҳаракатлар тарзида ўзлаштириш ҳодисаси ҳам инсонга, ҳам ҳайвонга хос одатдир, лекин шахсий тажрибага кўра ижтимоий тажрибанинг устуворлиги одамнинг онгли мавжудодга айланишининг асосий манбаи ҳисобланади. Шахснинг ижтимоий муносабат, ижтимоий тажриба шакллантиради, моддий ва маънавий қуролларни эгаллаш натижасида унда юксак инсоний функциялар (ихтиёрий хотира, ихтиёрий диққат, мавҳум тафаккур) вужудга келади ва ривожлана боради. Субъект томонида кишилиқ дунёснда яратилган маданий меросни ўзлаштирилиши, айрим ўзгартиришлар киритилиши унинг камолотига сифат жиҳатидан юксак босқични юзага келтиради. Юксак функциялар, нуткий фаолиятнинг такомиллашуви, меҳнатнинг ҳаётий эҳтиёжга айланиши, эртанги ҳаёт тўғрисида мулоҳазалар туғилиши онгнинг ривожланиши учун муҳим имкониятлар яратади. Шу боис инсон билан ҳайвон ўрта-сидаги тафовут тажрибанинг ворислик функцияси касб этиши билан яқунланади. Жисмоний ва ақлий фаолнат кундалиқ заруратга айланиши сабабли онг бевосита назорат функциясини бажара бошлайди, шунингдек, жамият, жамоа, табиат тўғрисидаги тасаввурларини тушуниши, англаш ҳам унинг тасарруфига айланади.

Бордиқ воқеликларини бир текис инъикос эттириш воситаси сифатида инсонда ҳис - туйғулар ривожлана бошлайди. Инсон билан ҳайвонот олами орасидаги яна тафовут хистуйғулар орқали намоёп бўлади. Лекин атроф-муҳитдаги ўзгаришларга нисбатан бефарқлик ҳар иккала тоифадаги мавжудодларда ҳукм сурмайди, бироқ ташқи таъсирлар ижобий ёки салбий ҳиссий кўзғатишни вужудга келтиради. Эмоционал ҳолатлар ҳайвонларда устувор роль ўйнайди, ўзларининг уларга муносабатларини билдиради. Бироқ ҳайвонлардан фарқли ўлароқ одам ўзининг юксак ҳис-туйғулари (ахлокий, ақлий, нафосат, праксик-лаззатланиш) билан жамиятга ва табиатга нисбатан-муносабатини билдиради, жумладан, қувонч, ғам-ғусса, меҳр-муҳаббат, ачиниш, ҳамдардлик, завқланиш, фахрланиш, ифтихор ва бошқалар. Табиат манзаралари, меҳнат маҳсули, турмуш лаҳзалари, эзгулик, армон инсонни фаолиikka ундайди, ҳар бир сониядан мақсадга мувофиқ фойдаланиш хоҳишлари мотив вазифасини бажаришга ўтади. Юксак ҳис-туйғулар инсон ҳуқ-атворининг регуляторига айланади, Ундаги виждон, уят, масъулилик эса қадрият тариқасида хизмат қилади. Ҳис-туйғуларни бошқариш, назорат қилиш онглиликни тақозо этади, кўзланган мақсадни амалга оширишни таъминлашга ёрдам беради.

Агарда психиканинг тараққиёти биологик эволюцион қонунлар таъсири билан рўй берган бўлса, инсоё онгининг ривожланиши ижтимоий-тарихий тараққиёт қонунлари туфайли амалга ошган. Ҳайвон билан одам психикасидаги яна бир тафовут уларни ривожланиш шарт - шароитларида кўринади ва муҳит, муносабат, таъсир орқали акс этади. Шахслараро муносабатга киришмасдан туриб, юксак ҳис-туйғулар шаклланмайди, юксак психик функциялар ривожланмайди, инсон шахси камол топмайди. Одам фақат ижтимоий муҳитда, шахслараро муносабатда инсоний фазилатларни эгаллаб, тил, ақл, онг ёрдамида камол топади, холос. Шунга қарамасдан, онг пайдо бўлишининг биологик шарт-шароитлари мавжудлиги тўғрисида мулоҳаза юритиш мумкин. Чунки дастлабки ижтимоий муносабатларнинг биологик шарт-шароити ибтидоий жамиятдаги тўдадан иборат эди. Шахснинг биологик шартланган жихатларидан ташқари, унинг ижтимоий омиллари ҳам мавжуд бўлиб, у муайян маънода ижтимоий муносабатлар маҳсулидир. Бунга ижтимоий муҳитдан ташқарида (ўрмонда) шаклланган инсон фарзандларининг қиёфаси яққол мисолдир.

Муҳитдаги кескин ҳалокатли ўзгаришлар туфайли инсон ўзининг моддий эҳтиёжини кондиритиш мақсадида меҳнат фаолиятини кашф этди ва у ижтимоий муносабатларнинг ривожланишига, турмуш шарт-шароити яхшиланишига, онгнинг такомиллашувига, фикр алмашиш, ахборот узатиш имкониятининг туғилишига олиб келди. Тартибсиз тўдалардан кишилиқ жамияти пайдо бўлганга қадар бир қанча даврлар ўтди, одамнинг қўли мўъжизакор иш қуролларини ясайдиган, уларни такомиллаштирадиган,

кейинчалик фойдаланиши учун асрайдиган онгли мавжудодга ўсиб ўтди. Мехнат фаолиятида одамнинг онги акс эттиришнинг юксак шаклини эгаллади, фаолиятнинг объектив хусусиятларини фарқлаш, уларни мақсадга мувофиқлаштириш туфайли атроф муҳитни ўзгартириш, унга таъсир ўтказиш қудрати, қобилияти, лаёқати вужудга кела бошлади. У фақат қуроллардан муваққат фойдаланишдан воз кечиб, авлодларга қолдириш, асрашни онг таъсирида рўёбга чиқара борди, бунинг натижасида инсоннинг ҳар хил шаклдаги фаолияти онгли фаолиятга айланди, ўзаро муносабаблар мазмуни, кўлами кенгая бошлади, шахсий мехнат улуши жамоа эҳтиёжини қондиришнинг асосий манбаига айланди. Табиатга таъсир ўтказиш, уни ўзгартириш тўғрисидаги мақсад ўз функциясини ўзгартирди, қўл эса янги янги мўъжизалар ижодкоридан аста - секин акс эттириш қуролига, сезиш, пайқаш, пайпаслаш, ҳис этиш органи вазифасини бажаришга ўсиб ўтди.

Кишилиқ жамиятида меҳнат фаолиятининг такомиллашуви, шахслараро муносабатнинг янги шакллариининг пайдо бўлиши, тил ва путкни вужудга келтиради, ўларнинг барчасини мақсадга мувофиқ амалга оширишни таъминловчи онг жадал суръатлар билан ривожланди. Онг фақат фаолият, ҳуқуқатвор, муомала, ҳис - туйғулар регулятори эмас, балки яққаҳол шахснинг ижтимоий психологик хусусиятларини тўғри амалга ошишининг асосий манбаи ролини бажара бошлади.

Шундай қилиб, инсоннинг онги ижтимоий-тарихий тараққиёт маҳсули бўлиш билаи бирга, у меҳнат фаолиятида, ижтимоий тажрибани ўзлаштиришда, ҳамкорлиқдаги ўзаро таъсирда, табиатга, жамиятга нисбатан муносабатлар моҳиятида вужудга келган. Бунинг маҳсуласи, шакли сифатида индивидуал, гуруҳий, этник (миллий), ижтимоий онг намоён бўлган ва уларнинг барчаси тараққиёт туфайли ўзининг янги босқичларига ўсиб ўтган ҳамда кейинчалик фан, техника яралишига пухта замин ҳозирлаган.

2. Онг моҳияти.

Психиканинг юқори босқичи фақат инсонгагина хос бўлган, унинг энг юксак даражаси ҳисобланмиш онгда ўз аксини топади. Онг психикани яхлит тарзда ифодаловчи юксак шакли ҳисобланиб, инсоннинг яққа ва ҳамкорлиқ фаолиятининг (мулоқот нутқ, тил воситасида, ижтимоий-тарихий тараққиётнинг маҳсули сифатида юзага келгандир. У ижтимоий маҳсул бўлишидан ташқари, унга муайян муносабат билдириш мақсадни кўзлаш, ўзликни англаш кабиларни намоён этиши имкониятига эгадир. Қуйидаги мулоҳазаларимизда онгнинг таркибий қисмларининг моҳиятини ёритувчи ва уларнинг ҳуқм суришига таъсир этувчи омилларга доир айрим манбалар хусусиятани тавсифлашга ҳаракат қиламиз. Одатда инсон онги уни қуршаб - турган тева-рак - атроф ҳақидаги билимлар мажмуасидан иборат бўлиб - унинг тузилиши

таркибига шундай билиш жараёнлари кирадики, қайсики уларнинг бевосита ёрдами билан шахс ўз ахборотлари кўламини узликсиз равишда бойитиб боради. Инсондаги билимлар сезги, идрок, хотира, тафаккур, хаёл сингари билиш жараёплари билиш аста - секин улар англашиниш даражасига кўтарилади, кейинчалик эса муайян туркумларнинг таркибига киради. Ҳаракатли хиссий туб маънодаги хиссий билан босқичларига тааллуқли сезги, идрок, апперцепция, таниш, билиб олиш ва тасаввур каби билиш жараёнлари кўмаги асосида мияга бевосита таъсир ўтказувчиларнинг акс эттириши натижа-сида инсон онгида борлиқнинг мазкур дақиқасида шахснинг тасаввурида уларнинг хиссий манзараси юзага келади. Хотира жараёни онгда ўтмишдаги нарса ва ходисаларининг образларини эсга туширса у ёки бу бош мия катта ярим шарларининг бўлимларида акс этган муайян изларни жонлантириш имкониятига эга бўлса, хаёл жараёни эса эҳтиёж объекти ҳисобланган фавқулоддаги давр ҳукмига кирмаган образлар моделини намоён этади. Билиш-нинг юксак даражаси бўлмиш тафаккур жараёни умумлашган, ижгимоий хусусиятли, белвосита ва сўз орқали ифодаланувчи билимларга асосланган ҳолда гавдаланувчи муаммолар ечимини ҳал этишни таъминлайли. Юқори-да таъкидлаб ўтилган билиш жараёнларининг униси ёки буниси акс эттириш имкониятидан маҳрум бўлиши, бузилиши ёки уларнинг қайсинисидир хусусияти батамом, қисман издан чиқиши онгни тубдан барбод эттириш са-ри етаклайди.

Онг психологик тавсифининг яна биттаси - бу унда субъект билан обь-ект ўртасидаги аниқ фарқланишда ўз ифодасини топади, яъни шахс «Мен» деган тушунчаси билан «Мен» эмас атамаса таркибига нималар тегишли алоқадор эканлигини аниқ билади. Тирик мавжудодлар оламида биринчи бўлиб, борлиқда реал уни қуршаб турган теварак-атрофга нисбатан ўзини қарама-қарши қўйган, яратувчанлик куч - қувватига, ўзгартирувчанлик им-кониятига асосланган шахс ўзи учун, сифат жиҳатидан юксак даражадаги макон вужудга келтириш учун хайвонот дунёсини мангу тарк этган, худди шу боисдан жониворлар билан унинг ўртасидаги зиддият ва тафовут онгида сақланиб келмоқда. Табиатнинг таркибий қисми ҳисобланган инсон сут эмизувчилар оламида танҳо ўзини ўзи назорат қилишга, ўзини ўзи билишга. ўзини ўзи бошқариш имкониятига эга бўлган жонли зотдир, бинобарин. у психик фаолиятни ташкил қилишга, мақсадга йўналтиришга, ўзини ўзи тадқиқ қилишга қодир мавжудоддир. Шахс ўз хулқ - атворини, билиш жара-ёнларини ақлий ва ижодий фаолиятини, иродавий сифатларини, онгли ра-вишда оқилона баҳолай олади ҳамда ўзини ўзи бошқара билади.

Ҳар қайси инсонда ҳукм сурувчи «Мен» ликнинг «Мен эмас» ликдан ажратишга интилишни «ўзини намоён қилиш, ўзини ўзи ифодалаш, ким-лигини кашф этиш, ўзини ўзи такомиллаштириш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзига ўзи таъсир ўтказиш сингари жараёнларда» оитогенетик ҳаётнинг да-

стлабки тараққиёт палласидан, болаликнинг илк дақиқаларидан бошлаб, то етукликнинг у ёки бу босқичларини эгаллаш давригача давом этиб, ўзини ўзи англашнинг юзага келиши билан яқунланади. Лекин «Мен» лик муаммосининг бошқа қирралари хусусиятлари, механизмлари, таъсир этувчи омиллари, янги сифат даражалари ўзини ўзи англашнинг такомил босқичларида намоён бўлаверади, бу жараён комил инсон (жисмоний ва маънавий баркамоллик) даражасига эришгунга қадар давом этиши мумкин. Бироқ юксак камолот даражасига эришиш шахснинг истеъдоди, салоҳияти, ишчанлик қобилияти, ақлий ва ижодий фаолияти маҳсулдорлигига боғлиқ бўлиб, барча инсонлар тараққиёт чўққисига эришади, деган маънони англатмайди.

Чунки ижтимоий ҳаётдаги умумбашарий талаб, эҳтиёж негизида муайян ҳудудий қулай (сензитив) ҳам объектив, ҳам субъектив шарт-шароитлар тақозоси билан жаҳон фани ва маданиятида кескин ўзгаришлар яратишга қодир тарихий яқка шахс дунёга келади. Бизнингча комил инсонийликка эришишнинг ўзига хос ахлоқий, ақлий, иродавий, ғоявий таркиблари мавжуд бўлиб, танланган идеалга интилиш, касбга содиқлик самовий муҳаббат унинг негизини ташкил қилади: Ташқи олам таъсуротларидан мутлақо вос кечиш (ғойибоналик), фикрий софликка эришиш (чилла), тана аъзоларини мусаффолаштириш (ортиқча моддалардан тозалаш), комфортга тортилганлик орқали шахс олий даражага, яъни комилликка етиши мумкин, лекин бу босқич нисбий хусусият касб этади.

Онгнинг учинчи психологик тавсифи шахсининг мақсадини кўзловчи фаолиятини таъминлашга оид таърифни ифодаланган бўлиб, унинг яна бир функцияси мазкур мақсадини яратишга йўналтирилганлиги билан бошқалардан фарқ қилади. Ушбу жараёнда шахс фаолиятининг турли хусусиятли мотивлари юзага келади, улар инсон томонидан чамалаб чиқилади, бунинг натижасида мотивлар кураши намоён бўлади, бу ўринда устуворликка эришиш етакчилиқни таъминлайди, иродавий зўр бериш оқибатида муайян қонун қабул қилинади, ҳаракатларни бажаришнинг изчиллиги қай йўсинда амалга оширилиши ҳисобга олинади, мақсадни қарор топтиришга тўсиқ вазифасини ўтовчи фикрий ғовлар (тўсиқлар) бартараф этилади ва унга мутаносиб ўзгаришлар киритилади, самарадорликни ошириш учун баъзи бир тузатишлар амалга оширилади.

Мақсадни кўзловчи фаолиятнинг амалга оширилиши жараёнида, унинг мувофиқлашувида, воқеликка йўналтирилишида объектив ва субъектив сабабларига кўра айрим нуксонларга йўл қўйилиши, бузилиши вужудга келиши онг функциясининг заифлашувини билдиради. Фаолият онгли муносабатни тақозо этганлиги туфайли унинг таркибий қисмлари бажарилишида айрим камчиликка йўл қўйилса, бу ҳолат онгнинг назорат функцияси издан чиққанлигини англатади.

Онгнинг сўнги (тўртинчи) тавсифи унинг таркибига муайян даражадаги, маълум тизимга хос эмоционал (ҳиссий) муносабатлар қамраб олинганлигини акс эттиради. Шахс онгига муқаррар равишда турли - туман ҳис-туйғулар (ҳар хил даражали, ижобий, салбий, барқарор, статик, динамик), кечинмалар, стресс, эффект ҳолатлар тўғрисидаги ахборотлар оқими кириб кела бошлайди. Шахснинг бошқа кишиларга, табиатга, жамиятга, ашёларга нисбатан муносабатлари мавжуд мезонларга асосланса, муайян қоидаларга бевосита амал қилинса, ҳар бир нарсага оқилона, одилона ва омилкорлик билан ёндашилса, онгнинг назорат функцияси ҳукм сураётганлигидан далолат беради.

Шахсдаги мўътадиллик, руҳий соғломлик онгнинг бошқарув имконияти мавжудлигини билдириб келиб, айрим ҳолларда ҳиссиётга берилиши эса унинг ўз функциясини бажаришдан четлашганлигини намоён қилади. Турли хусусиятли муносабатлар онг назоратида амалга оширилса, шахс ҳуқуқатворида, фаолиятида ва муомала жараёнида, ҳеч қандай нуқсонлар, четга оғишлар содир бўлмайди. Шу нарсани таъкидлаб ўтиш ўринлики, патологик ҳолатларни таҳлил қилиш, онг моҳиятининг генезисини атрофлича англаб олишга хизмат қилиши мумкин. Шу боисдан онгнинг заифлашуви шахснинг ҳис-туйғулари ва муносабатларини ўзгартиради: симпатия антипатия билан, қувонч қайғу билан, оптимизм пессимизм билан вақти-вақти билан ўрин аллашиб туриши кузатилади.

Онгнинг юқорида таъкидлаб ўтилган барча функцияларини намоён бўлишининг муқаррар шарти тил ва нутқ ҳисобланади. Шахс нутқ фаолияти ёрдами билан билимларини ўзгартиради, аждодлар томонидан ижтимоий-тарихий тараққиёти давомида юзага келтирилган тажрибалар мажмуаси тилда мустаҳкамланади, у ўзининг тафаккури орқали ҳаёти ва фаолиятини бойитади. Тил алоҳида объектив тизим сифатида намоён бўлиб, унда ижтимоий-тарихий жараёнларда вужудга келган анъаналар, маросимлар, қадриятлар, ғоялар мажмуаси тариқасида ижтимоий онгда акс эттирилгандир. Психологик талқинларга қараганда, алоҳида, яққол шахс томонидан эгалланган тил бойликлари, қоидалари маълум маънода унинг яққол, индивидуал онги сифатида юзага келади, шахсий ҳаёти ва фаолиятини муваффақиятли амалга оширишда муҳим роль ўйнайди. Тил билан нутқ борлиқни англашнинг алоқа қуроли ҳамда воситаси функциясини бажариб, шахснинг бошқа мавжудодларидан фарқлаш шарти ҳисобланади ва унда тил билан тафаккур бирлиги онг учун моддий негиз вазифасида иштирок этади, қайсидир маънода механизм ролини бажариши ҳам мумкин. Шундай қилиб, онтогенезда онгнинг пайдо бўлиши («Мен» даврининг бошланиши), унинг тараққиёти, таркибий қисмлари, унда ижтимоий муҳитнинг, зарур шарт-шароитларнинг роли, биологик ва ижтимоий шартланганликнинг таъсири, тарбиянинг устуворлиги тўғрисидаги илмий тадқиқот ишлари мазкур муаммонинг психологик тавсифини ишлаб чиқишга муҳим негиз яратди.

IV БОБ. ФАОЛИЯТНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАЛҚИНИ

1. Фаолият тўғрисида умумий тушунча

Психология фанида ҳайвонларнинг хатти-ҳаракати (уларнинг қайси таракқиёт босқичидан қатъи назар), ҳулқ-атворининг юзага келиши кўп жиҳатдан уларни қуршаб турган макро, микро ва мизе муҳитга боғлиқ. Уларнинг намоён бўлиши биологик (табиий) шартланган омиллар, воситалар томонидан белгиланади ва бошқарилиб турилади. Инсоини ҳайвонот оламининг хусусиятлари билан қиёслашга ҳаракат қилсак, у ҳолда мутлақо бошқача воқеликнинг шохиди бўлишимиз мумкин. Чунончи, шахс ўзининг фаоллиги билан ҳайвонот оламидан фарқли ўларок ажралиб туради, мазкур ҳаракатлантирувчи куч (фаоллик) илк болалик чоғидан эътиборан ижтимоий-тарихий таракқиёт давомида тўпланган инсониятнинг тажрибасига ва жамиятнинг қонун-қоидаларини эгаллашга йўналтирилган бўлади. Узоқ даврлар давом этган махсус жараённинг таъсирида содда тарздаги хатти-ҳаракатда фаоллик устуворлик қилганлиги туфайли ўзининг юқори босқичига ўсиб ўтиб, янгича мазмун, моҳият, шакл ва сифат кашф этган. Фаоллик негизида пайдо бўлувчи ўзгача сифатни, ўзига хосликни эгаллаган хатти-ҳаракатнинг юксак кўриниши, фақат инсонгагина тааллуқлилиги орқали у психология фанида фаолият деб номлана бошланди. Фаолият фаолликнинг шахсга хос тури сифатида вужудга келиб, у ўзининг психологик аломатлари билан хати-ҳаракатдан тафовутланади. Унинг фарқли аломатлари тавсифи юзасидан мақсадга мувофиқ мулоҳазалар юритиш айтиш мумкин.

Биринчидан, фаолиятнинг мазмуни тўла-тўқис уни юзага келтирган табиий, биологик ва маънавий эҳтиёж билан шартланмаганлиги туфайли унинг психологик механизми ҳам ўзгача негизга қурилиши мумкин. Мабодо эҳтиёж мотив (лотинча *motiv* туртки, ҳаракатга келтирувчи деган маънони англатади) сифатида фаолиятга ички туртки бериб, уни жадаллаштиришга, фаоллаштиришга эришса, у вазиятда фаолиятнинг мазмуни, шакллари ижтимоий: шарт-шароит, талаблар, зарурият, тажриба кабилар билан белгиланади. Шунинг алоҳида таъкидлаш ўтиш жоизки, инсонни меҳнат қилишга ундаган мотив моддий овқатга нисбатан эҳтиёж вужудга келиши туфайли туғилиши ҳодисаси муайян даражада учраб туради. Аксарият ҳолларда ишчи дастгоҳни очликнинг олдини олиш учун эмас, балки жамият томонидан масъул ижтимоий вазифа сифатида белгиланганлиги сабабли бошқаришга қарор қилади. Бундан кўриниб турибдики, ишчининг меҳнат фаолияти мазмуни моддий эҳтиёж билан эмас, балки мақсад билан белгиланади, бу ўз навбатида мақсаднинг ижтимоий негизида ётувчи тайёрлаш масъуллиги билан уйғунлашиб кетади. Модомики шундай

экан, одам нима учун бундай йўсинда хатти-ҳаракат амалга оширгани, унинг нимани кўзлаб иш қилаётгани мос келмайди, чунки уни фаолликка ундовчи туртки, хоҳиш-истак билан фаолиятни йўналтирувчи аниқ мақсад ўзаро мутаносиб эмас. Бинобарин, фаолият - фаоллик манбаи лисобланмиш эҳтиёж сифатида юзага келган тарзда фаолликнинг йўналтирувчиси тариқасидаги англанган мақсад билан идора қилинади.

Иккинчидан, фаолият муваффақиятини таъминлаш учун психика нарса ва ҳодисаларнинг хусусий объектив хоссаларини акс эттириши, қўйилган мақсадга эришиш йўл - йўриқларини аниқлаб бериши жоиз.

Учинчидан, фаолият шахснинг хулқ - атворини мақсадга қаратилган ҳаракатларни рўёбга чиқариш, юзага келган эҳтиёжларни ва ёрдамга мухтожлиги йўқ фаолликнинг имконини берадиган бошқаришни уддалаши лозим. Шунинг учун фаолият билиш жараёнларисиз, иродавий зўр беришсиз амалга ошиши амри маҳол, чунки у ҳар иккала омил билан узвий алоқага киришганидагина яратувчанлик хусусиятини касб этади, холос.

Одатда фаолиятга таъриф берилганда, биринчи галда англашилган мақсад билан бошқарилиши, сўнгра психик (ички) ва жисмоний (ташқи) фаолликдан иборат эканлиги таъкидлаб ўтилади. Лекин ушбу белгилар фаолият таърифини мукаммал тарзда очиб беришга қурби етади, деган гап эмас, албатта.

Инсон фаоллигида англанган мақсад мавжудлиги тўғрисида мулоҳаза юритиш учун ҳар хил хусусиятли бир қанча омилларга мурожаат қилишга тўғри келади. Фаолиятнинг мотивлари, рўёбга чиқариш воситалари, ахборот танлаш ва уни қайта ишлаш англанган ёки англанилмаган, баъзан англанганлик нотўқис, ҳатто у нотўғри бўлиши мумкин. Жумладан: а) мактабгача ёшдаги бола ўйин фаолиятига нисбатан эҳтиёжини гоҳо англайди, холос; б) бошланғич синф ўқувчиси ўқув мотивларини ҳамиша ҳам англаш қурбига эга бўлмайди; в) ўсмир ҳам хулқ мотивларини нотўқис ва нотўғри англаши мумкин; г) ҳатто вояга етган одам баъзан хулқ мотивини ноўрин хаспўшлашга интилади. Бундан ташқари, ҳатто фаолиятни амалга оширишни режалаштириш, уни рўёбга чиқариш учун қарор қабул қилиш, маҳсулани тахминлаш, хулоса чиқариш ҳам англанганлик кафолатига эга эмасдир. Чунки фаолиятни рўёбга чиқарувчи ҳаракатнинг аксарияти онг томонидан бошқарилмайди, жумладан, велосилед учиш, куй чалиш, китоб ўқиш, телефон қилиш одатий ҳодисалар.

Шуни ўқтириб ўтиш лозимки, фаолиятнинг жабҳаларини онгда акс даражаси ва мукамаллиги унинг англанганлиги кўрсаткичи мезони ҳисобланади. Лекин фаолиятнинг - анланганлиги даражаси кенг қўламли бўлишига қарамасдан, мақсадни кўзлаш (англаш) унинг устувор белгиси ва-зифасини ўйнайверади. Фаолиятда мақсадни англаш иштирок этмаса, унда у ихтиерсиз (импульсив) хатти-ҳаракатга айлаииб қолади ва бундай ҳолат

кўпинча ҳиссиёт билан бошқарилади. Жаҳл, ғазаб (аффект), кучли эхтирос ҳолатлари юз берган одам ихтиёрсиз ҳаракат қилади. Бироқ хатти-ҳаракат ихтиёрсизлиги унинг англанилмаганлигини билдирмайди, аксинча бунда инсон мотивининг шахсий жабҳаси англанилган бўлади, унинг ижтимоий мазмуни эса қамраб олинмайди.

2. Фаолиятнинг тузилиши

Воқеликка нисбатан муносабатнинг муҳим шакли сифатидаги фаолият инсон билан уни қуршаб турган олам (борлик) орасида бевосита алоқа ўрнатади. Табиатга, нарсаларга ўзга одамлар таъсир кўрсатиш ҳам фаолиятнинг кудрати билан рўёбга чиқади. Инсон фаолиятда нарсаларга нисбатан субъект сифатида, шахслараро муносабатда эса шахс тариқасида гавдаланади ҳамда имкониятларнинг кимга чиқаришга мушарраф бўлади. Бунинг натижасида иккиёқлама боғланиш узлуксиз ҳаракатга киришиши, тўғри ва тескари алоқа ўрнатиши туфайли инсон нарсаларнинг, одамларнинг, табиат ва жамиятнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида маълумот тўплайди. Ҳар хил хусусиятли ўзаро муносабатлар негизида фаолият субъекти учун нарсалар субъектлар сифатида, одамлар эса шахс тимсолида акс эта бошлайди.

Инсон фаолиятга йўналтирилган мақсадга эришиш учун шу йўлда ҳаракат қилиши туфайли хусусий вазифаларни бажаришга киришади. У ўз олдида турган мақсадни амалга ошириш учун маълум вақт оралиғида у ёки бу амални бажаради. Бирор матини компьютерда тайёрлаш учун инсон олдин уни электр токига улайди, экранни ишга созлайди, унинг тугмачаларини босиш орқали ҳарф ва сўзларни теради, сўнгра маълум маъно англатувчи мати пайдо бўлади.

Психологияда фаолиятнинг алоҳида бир хусусий вазифасини бажаришга мўлжалланган, нисбатан тугалланган қисми (унсури), таркиби ҳаракат деб номланади. Масалан, компьютер техникасидан фойдаланиш ҳаракатлари амалга ошириладиган ишлардан таркиб топади, Ҳаракатлар натижасида одам борликдаги нарсалар хусусияти, ҳолати, фазовий жойлашувини ўзгартиради. Мазкур жараён нафақат ҳаракат ёрдами билан, балки муайян саъи-ҳаракатлар туфайли юзага келади. Дурадгор эшик ясамоқчи бўлса, аввал муносиб матраал танлайди, уларни ўлчайди, унсурларини санайди, рандалайди, қисмларни бир-бирига жойлаштиради, ёпиштиради, унга пардоз беради, ошик-мошик қоқади, кесаки ўрнатади, очиб ёпилишини текширади ва ҳоказо. Келтирилган мисолдан кўриниб турибдики, дурадгорнинг гавдаси, оёқ-қўллари, бошининг тутиши саъи ҳаракатлари билан бирга «танлаш», «ишлов бериш». «ўрнатиш» амал қисмлари мажмуаси фаолиятни таркиб топтиради. Саъи-ҳаракатнинг ҳаракатдан фарқли томонлари унинг аниқлиги,

мақсадга йўналганлиги, эпчиллиги, уйғунлиги сингари белгаларида ўз ифодасини топади.

Инсон фаолиятида нарсаларни ўзлаштиришга йўналтирилган саъи-ҳаракатлардан ташқари: а) тананинг фазовий ҳолати; б) киёфанинг сақланиши (тик туриш, ўтириш); в) жой алмашиш (юриш, югириш); г) алоқа воситалари саъи-ҳаракатлари қатнашади. Одатда алоқа воситалари таркибига: а) ифодали саъи-ҳаракатлар (имо-ишора, пантомимика); б) маъноли ишоралар; в) нутқий саъи-ҳаракатлар киригади. Саъи-ҳаракатларнинг уш-бу турларида таъкидлаб ўтилганлардан ташқари мушаклар, ҳикилдок, товуш пайчалари, нафас олиш аъзолари иштирок этади. Демак, нарсаларни ўзлаштиришга қаратилган ҳаракатнинг ишга тушиши муайян саъи-ҳаракатлар тизимининг амалга оширилишини англатади. Бу ходиса кўп жиҳатдан ҳаракатнинг мақсадига, таъсир ўтказиладиган нарсаларнинг хусусиятларига ва ҳаракатнинг амалга ошиши шарт шароитларига боғлиқ. Жумладан, а) китобни олиш қаламни олишдан бошқачароқ тарздаги саъи-ҳаракатни тақозо этади; б) автомобилни ҳайдаш велосипедда учушга қараганда айрича саъи-ҳаракат талаб қилади; в) эллик кг штангани кўтаришда бир пудлик тошга қараганда кўпроқ қувват сарфланади; г) картонга катта шаклни ёпиштиришга қараганда кичик шаклни жойлаштириш, қийин кечади.

Юқорида келтирилган мисоллар турлича объектларга тааллуқли бўлишига қарамай, уларда ҳаракатнинг мақсади ягонадир. Объектларнинг турлича эканлиги саъи-ҳаракатларнинг олдига ва мушак фаолияти тузилишига ҳар хил талабларни, тизимни қўяди. Ушбу воқелик рус олимлари П.К.Анохин, Н.А.Бернштейн, Э.А.Асратянларнинг тадқиқотларида далиллаб берилган. Уларнинг умумий мулоҳазаларига қараганда, мушакларнинг фаолияти саъи-ҳаракат вазифаси билан эмас, балки мазкур саъи-ҳаракат рўй берадиган шарт-шароитлар билан бошқарилиши мумкин. Мушаклар бу ўринда саъи-ҳаракатларининг йўналишини ва тезлигини таъминлаш учун хизмат қилади, ҳар хил қаршиликларни (ҳажм, куч, вазн таъсири) муайян даражада сусайтиради.

Саъи-ҳаракатларнинг амалга оширилиши бетўхтов равишда назорат қилинади, унинг маҳсуласи ҳаракатнинг пировард мақсади билан қиёсланади ва унга айрим тузатишлар киритилади, худди шу тарзда бошқарув бетиним такрорланаверади, ҳаракатни назорат қилиш жараёни эса сезги аъзолари ёрдами билан вужудга келади. Саъи-ҳаракатнинг сенсор (сезги аъзолари ёрдамида) назорат қилишнинг исботи унинг ойнадаги ўз аксига қараб чизишда ўз ифодасини топади. Маълумки, ойнада қаламнинг одам кўли ҳаракат йўналиши бўйича эмас, балки қарама-қарши томонга ҳаракатланаётгандай туюлади. Инсон кўриш орқали машқланиши туфайли

маълумотлардан фойдаланиш билан ҳаракатни мувофиқлаштиришни ундайди.

Саъй-ҳаракатларнинг назорат қилиш жараёни ва уларни бошқариш тескари алоқа принципига биноан рўёбга чиқади. Ушбу ходисани амалга ошириш имконияти қуйидаги омилларга бевосита боғлиқ ҳолда кечади: а) сезги аъзолари алоқа канали вазифасини бажарган тақдирда; б) улар ахборот манбаи сифатида ҳаракат ролини ўйнаганда; в) саъй-ҳаракатларни акс эттирувчи аломатлар бу жараёнда хабар етказувчи сифатида қатнашганида ва бошқалар. Таъкидлаб ўтилган омиллар орқали амалга ошадиган тескари алоқанинг бундай шаклини (кўринишнинг) рус тадқиқотчи П.К.Анохин тескари афферентация деб атаган. Афферентация (лотинча *afforens* келтирувчи деган маъно англатади) ташқи қўзғатувчилардан ҳамда ички органлардан, ахборотни қабул қилувчи хиссий аъзолардан марказий нерв системасига келиб тушувчи нерв импульсларининг доимий оқимини билдиради. Тўғри алоқа - ахборотларнинг ташқаридан кириб боришини англатиб келса, тескари аффереитадия унинг акс ҳолатини акс эттиради. Саъй-ҳаракатларнинг ҳаммаси ҳам органларнинг фаолиятини тушунтириш учун хизмат қилади ва назорат (бошқарув) жараёни қандай кечишини тахлил этиш имкониятига эга.

Нарсага йўналтирилган ҳаракатнинг ишга тушиши муайян бир тизимга тааллуқли саъй - ҳаракатларнинг натижага (маҳсулага) эришишни таъминлаш билан чекланиб қолмайди. Балки у (ҳаракат), биринчидан, саъй-ҳаракатларнинг маҳсуласига мос равишда, иккинчидан, ҳаракатлар объектнинг хусусиятларига мутаносибликда, учинчидан, саъй-ҳаракатларни хиссий назорат қилишни амалга оширган йўсинда уларга баъзи бир тузатишлар киритади. Ушбу жараёни осонроқ тушуниш учун унинг негизи: а) ташқи муҳитнинг ҳолати, б) муҳитда ҳаракатларнинг вужудга келиши, в) натижалар (маҳсулалар) тўғрисида мияга ахборот берувчи хиссий мўлжалларни эгаллаш мужассамлаштиради. Масалан, хайдовчи автобусии тўхтатиш тепкисини босиш кучини, унинг ҳаракати тезлиги, шох кўчаннинг ҳолати, автобуснинг вазни, ҳаракат қатнови, пиёдалар гавжумлиги билан сўзсиз мослаштиради.

Ҳолбуки шундай экан, фаолият таркибига кирувчи саъй-ҳаракатлар тизими охир оқибатда мазкур ҳаракатнинг мақсади билан назорат қилинади, баҳоланади ва тўғрилаб турилади. Мақсад мияда фаолиятнинг бўлғуси маҳсуласининг тимсоли, ўзгарувчан андазаси тарзида вужудга келиши мумки. Эзгу ниятга айланган бўлғуси андоза билан ҳаракатнинг амалий натижаси қиёсланади, ўз навбатида андоза саъй-ҳаракатни йўналтириб туради. Ана шу ҳолатнинг турлича психофизиологик талкинлари мавжуд бўлиб, улар «бўлғуси ҳаракат моделлари», «саъй-ҳаракат дастури», «мақсаднинг дастури», «мияда ҳаракатнинг ўзи олдиндан ҳосил қиладиган ан-

дозалари» сингари тушунчаларла ўз ифодасини топади. Жумладан, уларнинг энг муҳимлари: «ҳаракат акцептори» ва «илгарилаб акс эттириш» (П.К.Анохин), «ҳаракатлантирувчи вазифа» ва «бўлғуси эҳтиёж андозаси» (Н.А.Бернштейн), «зарурий моҳият» ва «келажак андозаси» (Миттельштедт, У.Эшби) ва бошқалар. Санаб ўтилган тадқиқотчиларнинг талқинлари илмий фараз (тахмин) тарзида берилганлиги туфайли улар миёда қандай акс этилиши мумкинлиги мукаммал билишга қодир эмасмиз. Лекин уларнинг миёда илгарилаб акс эттириш тўғрисидаги мулоҳазалари, бу борада тасаввурларнинг яратилиши психология фани учун ижобий илмий воқелик бўлиб ҳисобланади.

2.1. Фаолиятнинг ўзига хослиги

Фаолият жаҳон психологияси фанининг асосий (фундаментал) тушунчаларидан бири ҳисобланиб, кўпинча психологик категория сифатида олиб қаралади. Шунинг билан бирга ушбу тушунча ҳаддан зиёд кенг маъноли ва кўп аҳамиятли тарзда фойдаланилганлиги туфайли унинг моҳияти ёйиқ бўлиб боради, натижада киймати асл мазмунини йўқотади. Худди шу боисдан психологияда фаолият учун умумий қабул қилинган дефиниция мавжуд эмас, фойдаланиб келинаётган тузилма, таъриф эса кўп ҳолларда танқидга учрайди. Ҳолбуки шундай экан, семантик таҳлил утказиш орқали фаолиятга нисбатан турлича қарашларни умумлаштириш, ўзаро таққослаш зарурияти аниқланган бўлар эди, бу эса ўз навбатида унинг (фаолиятнинг) илмий психологик объектига айлантириши унга алоқадор тушунчалар таркибини мукаммаллаштириш имкониятини вужудга келтиради.

Энциклопедия, изохли луғат ва лингвистик сўзликлардаги маълумотлар, илмий матнлар таҳлилининг курсатишича, фаолият тушунчаси фалсафа, физиология, социология, психология фанлари предметидан келиб чиқиб, ўзаро қоришиш оқибатида меҳнат, иш, активлик, ҳуққ сингари тўрт хил тавсифга эга бўлган.

И.М.Сеченов физиологик органлар ва тизимлар фаоллиги ёки иши тўғрисида тасаввурга эга бўлган, шу сабабдан унинг асарларида "тафаккурнинг фаол шакли", "тафаккур фаолияти", "миа фаолияти", "мускул фаолияти" сўз бирикмалари кенг кўламда жой эгаллаган. И.Г.Павлов томонидан "олий нерв фаолияти", Н.А.Бернштейн эса "физиология фаоллиги" атамаси фан оламига олиб кирган. Лекин Н.А.Бернштейн фаоллик, фаолият, иш, меҳнат тушунчаларини маъносига кўра фарқлаган бўлишига қарамай, у аксарият ҳолларда фаолликни фаолият маъносида қўллаган.

Психофизиологияда фаолият фаолликни физиологик маъноси сифатида талқин қилинган бўлса, иш, меҳнат фаолияти " меҳнат фаоллиги"

мазмунда қўлланади. Ижтимоий психологияда "фаолият-фаоллик-иш-меҳнат", "фаолият-хулқ", "меҳнат-хулқ-фаолият" кўринишлари жуфтлиги учраб туради. С.Л.Рубинштейн онг ва фаолият бирлиги принципини илгари суриб ва атрофлича асослаб бериб, фаолият психологиясини яратиш заруриятини тушунтира олди. Унингча, меҳнат психологик эмас, балки "ижтимоий категория", психология эса " меҳнат фаолиятининг психологик жабҳаларини" тадқиқ этади. Психикликлнинг намоён бўлиши ёки ҳукм суришининг объектив шакли хулқда, фаолиятда ифодаланади (акс эттириш ҳараката маъносида).

А.Н.Леонтьев фаолиятнинг психологик назариясини яратиб, унинг асосий тушунчаси сифатида "предметли фаолият" сўз бирикмасини фанга олиб кирди. Муаллиф томонидан "одамнинг ҳиссий амалий фаолияти" сўз бирикмаси "ижтимоий инсон" сифатида талқин этилади. Унинг асарларида "фаолият", "хулқ" тушунчалари ҳар хил мазмунда ишлатилади, жумладан, "тескари алоқалар воситасида хулқни бошқариш", "фаолиятнинг ҳалқали тузилиши", "фаолиятни бошқариш", "кўлнинг туюш фаолияти", "перцептив фаолият", "рецептор ва эффектор аппаратларнинг ҳамкорлик фаолияти" кабилар.

Б.Г.Ананьев фаолият психологиясини фаоллик психологияси маъносида тушунади. Унинг фикрича, билиш ва муомала фаолиятнинг бирламчи кўринишидир. Тадқиқотчи "инсон фаолияти", "ташкилий иш", "ташкилотчилик фаолияти", "хулқ жараёнининг алгоритмлари" атамаларидан ҳар хил маънода фойдаланади.

3- Фаолиятни интериоризациялаш ва экстериоризациялаш

Юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, мияни илгарилаб акс эттириш имконияти ва ҳали амалга оширилмаган ҳаракатнинг натижаси инсон психикасида қай тарзда инъикос этилиши кучли қизиқиш уйғотади. Бу ходисани изохлашнинг ягона йўли - у ҳам бўлса борликлнинг муҳим хусусияти ҳисобланмиш қонуниятнинг мавжудлигидир. Борлиқдаги қарийб (неосфера ҳисобга олинмаганда) барча нарсалар, муносабатлар, хусусиятлар, шарт-шароитлар, тузилмалар бир-бири билан доимий боғлиқликка эга бўлиб, муайян қонуният асосида ҳаракатланади, бу ҳолатдан иккинчисига ўтади. Шунинг учун идишдаги сув қайнатилса бугга айланади, ҳарорат пасайса, у музлайди, ҳаво исиганида эса муз эрий бошлайди, баҳор кетидан ёз келади, нарсалар ишқаланса қизийди ва хоказо. Худди шу боис объект билан ҳодиса ўртасидаги ўзгармас, барқарор муносабатлар, объектнинг муҳим хусусиятлари ходисанинг қонунияти дейилади. Уларда ўзгармас хусусиятлар ва қонуниятларнинг мавжудлиги ўзгаришларни олдиндан пайқаш, ҳаракатларни мувофиқ йўналтириш имконини вужудга келтиради. Ташқи, яққол фаолият фавқулоддаги даврда ички

тимсолий (психик) фаолият тарзида хис этилади. Объектларга Йўналтирилган якқол ҳаракатлар уларнинг муҳим хусусиятларига мўлжалланган тимсолий жараён билан алмаштирилади. Худди шу сабабдам ташқи, якқол ҳаракатдан, ички, тимсолий ҳаракатга мана шу тарзда ўтиш жараёни интериоризация (ички тарзга айланиш) деб аталади. Интериоризация муаммоси рус олимлари Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, П.Я.Гальперин ва уларнинг шогирдлари томонидан турли жабҳаларда тадқиқот қилинган. Интериоризация шарофати билан инсон психикаси муайян вақт оралиғида унинг идрок майдонида йўқ нарсаларнинг тимсоли (образи)дан фойдаланиш қурбига эга бўлди. Шу нарса маълумки, бундай ўзгаришларнинг муҳим қуроли бўлиб сўз, ўзгариш воситаси сифатида нутқий фаолият хизмат қилади. Шунинг учун сўзларни тўғри ишлатишга одатланиш фавқулодда буюмларнинг муҳим хусусияхларини ахборотидан фойдаланишнииг усулларини ўзлаштириш демакдир.

Инсон фаолияти мураккаб ва ўзига хос жараён бўлиб, шунчаки эҳтиёжлари қондиришдан иборат эмас, балки кўпинча жамиятнинг мақсади ва талаблари билан белгиланади. Худди шу боисдан қўйилган мақсаднинг англанилганлиги ва унга эришиш бўйича иш ҳаракатлари тажрибаси англанилганлиги ва унга эришиш бўйича иш ҳаракатлари тажрибаси билан боғлиқ эканлиги инсон фаолиятининг ўзига хос белгиси бўлишини тасдиқлайди.

Шунинг учун шахс фаолиятининг жисмоний (ташқи) ва психик (ички) тузилмалари бир-бири билан уйғунлашганлиги кўзга ташланади. Инсон фаолиятининг ташқи жабҳага унинг атроф муҳитга таъсир кўрсатишга мўлжалланган саъи-ҳаракатлар ички (психик) жиҳатига боғлиқ бўлиб, уларни мотивлаштиради, билишга ундайди ва бошқаради. Шунингдек, ташқи жабҳа ўз навбатида: а) психик фаолият буюмлар ва жараёнлар хусусиятларини ўзида намоён қилади; б) уларнинг мақсадга мувофиқ тарзда қайта ўзгартирилишини амалга оширади; в) психик андозалар ўхшашлигини, натижалар ва ҳаракатларнинг кутилмаларига мувофиқлигини кўрсатади; г) уларни узлуксиз равишда йўналтириб ва назорат қилиб туради. Шунга мувофиқ равишда ташқи, якқол фаолиятни ҳам ички (психик) фаолиятнинг экстериоризациялашуви (ташқи тарзга айланиши) деб баҳолаш мақсадга мувофиқ.

4. Фаолиятнинг ўзлаштирилиши ва малакаларни эгаллаш

Психология фанида ҳаракат тушунчаси таҳлил қилинганида у мотор (жисмоний) ҳаракат, сенсор (хиссий) ҳаракат ва марказий қисмга ажратилади. Шунга мувофиқ равишда ажратилган таркиблар ҳаракатни амалга ошириш жараёнида бажарадиган ишларни ижро этиш, назорат қилиш ва бошқариш билан шуғулланади. Фаолият ҳаракатларининг ижро этиш, Д.Нр унинг усуллари дейилади.

Одатда ҳаракатлар англанилган ёки англанилмаган тарзда амалга оширилиши кузатилади. Ҳаракатни бажаришда онг борган сари камроқ иштирок этиши туфайли ишни амалга ошириш автоматлаша бошлайди, айрим майда - чуйда қисмларга нисбатан эътибор (назорат) камаяди. Шунинг учун инсон фаолиятида мақсадга йўналтирилган саъи-ҳаракатларни ижро этиш ва бошқаришнинг муайян даражада автоматлашуви малака дейилади. Худди шу боисдан ҳаракатларни бошқариш билан саъи-ҳаракатларни бошқариш айнан бир нарса эмас, албатта. Чунки саъи-ҳаракатлани юксак даражада автоматлашуви унинг ўз таркибидаги ҳаракатни онгли равишда идора қилиш билан уйғунлашиб кетади. Патологик ҳолатлардан ташқари, барча фаолият гурлари онг билан бошқарилиб туради. Ҳаракат таркибларининг автоматлашуви: биринчидан, онгли равишда йўналтирилган объектни алмаштиради. Иккинчидан, ҳаракатнинг умумий мақсадларига, унинг ижро этишини шарт-шароитларини, натижаларини назорат қилишни, учинчидан, уларни боҳолашни онг унинг тасарруфи доирасига киритади.

Малакатнинг тузилиши ҳаракатнинг қисман автоматлашуви туфайли унинг тузлишида айрим сифат ўзгаришлари юз беради ва улар қуйидагилардан ташкил топгандир:

Биринчидан, саъи-ҳаракатларнинг ижро этилиши усуллари ўзгаради. Бунда бир қатор содда саъи-ҳаракаглар ягона жараёнга (таркибга) кирувчи баъзи содда саъи-ҳаракаглар ўртасида тўсиқ ва узилиш рўй бермаган битта мураккаб саъи-ҳаракат ўзаро бир - бирига қўшилиб кетади, ортиқчалари эса бартараф этилади.

Масалан, бола велосипедни учишга урганаётган пайтида бир қанча ортиқча ҳаракатларни амалга оширади: ўзини бир текис тута олмайди, педални бирини босиб, иккинчисини босмайди, ролни қаттиқ тутаяди, йўлга диққатини тақсимлай олмайди, ўриндиққа нокулай ўтиради, бировнинг ёрдамига таянади. Малакали велосипед ҳайдовчиси ҳаракатни силлиқ бажаради, ортиқча уринишларга йўл қўймайди. Ҳаракатларни ўзлаштириш жараёнида: а) саъи-ҳаракатлар таркиби; б) саъи-ҳаракатлар изчиллиги; в) саъи-ҳаракаглар уйғунлиги; г) уларнинг тезлиги режали кечишига шаройт юзага келади.

Иккинчидан, ҳаракатни сенсор (ҳиссий) назорат қилиш усуллари ўзгаради. Даставвал, саъи-ҳаракатлар амалга ошишини кўриш органи орқали назорат қилиш кинестетик (мушаклар ёрдамида ҳаракат) назорат билан алмашади. Чунончи, чархчи асбобнинг тезлигига эмас, балки кўпроқ пичоқ тиғига эътибор қаратади. Саъи-ҳаракатларнинг хусусиятини аниқловчи ҳар хил ўлчамларининг нисбатини баҳолаш имконини вужудга кел-тирадиган сенсор синтездор (юнонча *synthesis* уюшма демакдир) ҳосил бўлади. Ҳаракат маҳсуллариини назорат қилишга алоҳида аҳамият касб эта-диган мўлжалларни фарқлаш ва ажратиш укувчанлиги инсонда ривожланади.

Учинчидан, ҳаракатни марказдан туриб бошқариш усуллари ўзгариб боради. Ҳаракат усуллариини идрок этишдан диққат холи бўлиб, у унинг вазияти ва маҳсуласига қаратилгандир. Топшириқ ечимлири, ақлий фаолият

жараёнлари тезкорликда, ҳамкорликда бажарила бошлайди. Жумладан, учувчи самолёт двигателининг ортиқча куч билан ишлаётганини товушидан фаҳмлайди. Нарсаларни аниқлашга сарфланадиган вақт камая боради. Қўлланишга мўлижалланган усулларнинг туркум тарзда онг ёрдамида олдиндан пайқаш (сезиш, фаҳмлаш, билиш) жараёни антиципация (лотинча *anticipatio* олдиндан фаҳмлаш, сезиш маъносини англатади) дейилади.

Шунинг учуи ҳаракат усулларидаги мазкур ўзгаришнинг сири нимада ва улар қандай психологик механизмига эга? деган саволнинг туғилиши табиийдир. Психологик механизм (таъминлаш) ўз ичига изланиш уринишларини ва танлашни олади. Шахс у ёки бу ҳаракатни бажаришга уриниб кўради, хатто ушбу жараённи назорат қилиб ҳам туради. Бу ўз навбатида муваққиятли уринишлар (саъи-ҳаракатлар), ўзини оқлаган чамалашлар, мўлжаллар инсон томонидан танланади ва аста - секин мустаҳкамланади.

Қўлланганда фойда (наф) бермаган ҳаракатлар самара берувчилари билан алмаштирилади. Бу ҳолат муайян давр давомида такрорланади ёки машқ қилинади. Ана шундан келиб чиққан ҳолда муайян ҳаракатларини ўзлаштириш мақсадида уларни онгли равишда назорат қилишга ва ўзгартиришга ҳаракат қилинади. Амалий иш ҳаракатларини такрорланмасдан туриб, турли хусусиятли малакаларни шакллантириб бўлмайди.

Малакани шакллантиришда бажарилаётган ҳаракатларнинг нутқ фаолиятида сўз билан ифодаланиши ва ҳаракатнинг тимсолини хаёлда мужассамлаштирилиши муҳим аҳамият касб этади. Ана шу йўсинда инсоннинг малакаси англашинилган тарзда автоматлашган хатги-ҳаракат сифатида шаклланади. Малакаларни шакллантириш механизмига, принципига муайян одатий жабҳаларга, усул ва воситалар танлаш хусусиятига алоҳида эътибор қилиш унинг муваффақиятли ҳосил бўлишини таъминлайди. Бунинг учун қуйидагиларга аҳамият бериш мақсадга мувофиқ: а) усулларни танлаш, б) ҳаракатда онг назорат функциясини камайтириш, в) мақсадни ойдинлаштириш, г) шарт-шароитни тасаавур этиш, д) малакани шакллантириш моделини хаёлда яратиш ва хоказо.

Психология фанида малакани шакллантиришнинг асосий босқичлари схемаси ишлаб чиқилган, бунда асосий эътибор малаканинг хусусиятига, малаканинг мақсадига, ҳаракатни бажариш усулларига қаратилади. Шунингдек, малакаларнинг ўзаро таъсири муаммосига алоҳида аҳамият берилади, чунки инсон малакалар тизимида амал қилган ҳолда янги малакани ўзлаштиради. Оддин эгалланган малака, кейингисини таркиб топишига ёрдамлашади гоҳ унга ҳалақит бериши ҳам мумкин. Ҳаракатнинг автоматлашуви унинг мақсади, объекти, вазияти ва шарт-шароитлари билан бедгиланади. Ҳаракатнинг муваффақияти, самарадорлиги кўп жиҳатдан сенсор назоратга ҳамда унинг янги шароитига қучишига боғлиқ.

Малакаларнинг нотўғри (тескари) кўчирилиши интерференция ҳолисасини вужудга келтиради. Фаолият кўникма, малака, усул, ҳаракат, саъи-ҳаракат, операция каби таркибий қисмлар туфайли муайян мақсулларга эришади, моддий ва маънавий натижаларни ҳамда билимларни вужудга

келтиради. Психологик маълумотларнинг кўрсатишича, фаолият шахслараро муносабатлар тизими тариқасида, ҳамкорлик тарзида намоён бўлади. Фаолиятда инсон шахси (унинг хусусиятлари) акс этади ва айни бир даврда фаолият одам шаклини таркиб топтиради. Онг билан фаолият бирлиги принципига асосланиш орқали шахс камол топади, шахслараро муносабатга киришади, ижтимоий тажрибаларни ўзлаштиради, ўзаро таъсир ёрдамида ижтимоийлашади.

Инсон шахсининг шаклланиши ўйин, таълим, меҳнат, спорт ва бошқа фаолиятнинг турларида амалга ошади. Фаоллик туфайли фаолиятни амалга ошириш жараёни юзага келади, хулқ - атвор муомала (коммуникация) воситасида эҳтиёж, истак, ижтимоий талаблар қондирилади, турли хусусиятли ахборотлар ўзлаштирилиши натижасида шахс таркиб топа бошлайди.

1. Ўйин фаолияти. Фаолиятнинг оддий шаклларида бири ўйин ҳисобланади, лекин у тобора такомиллашиб, содда ҳаракатлардан кейинчалик сюжетли, ролли ўйинларга, ҳатто спортгача мураккаблашиб боради, атроф муҳитни акс эттиришда иштирок эта бошлайди. Инсоннинг борлиқни инъикос этишидаги дастлабки уриниш ҳаракат орқали намоён бўлади. Ҳаракатлар боланинг табиатга, уни қуршаб турган кишилиқ дунёсига нисбатан муносабатини улар тўғрисидаги илк таассуротлар, содда тасаввурлар, билимларни ўзлаштиришни англашиб келади. Кейинчалик оддий ҳаракатлар муайян маъно касб этиб, сюжетли ва ролли ўйинларга айланади. Ўйинлар миллий (этник) ва умумбашарий туркумлардан таркиб топган бўлиб, ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларини ўзида акс эттиради. Ўйинлар такомиллашиб бориб спорт турларига, спорт фаолиятига ўсиб ўтади, жумладан, шахмат, дамино, футбол, шашка ва хоказо. Спорт ўйин фаолияти сифатида барча ёшдаги инсонларга хос бўлиб ҳисобланади.

Ўйин фаолиятида бола ижтимоий воқелиқни таклид, роль орқали ижро этишга ҳаракаг қилади ва шу йўсинда атроф муҳит тўғрисидаги, ижтимоий турмушдаги шахслараро муносабатларни ўзлаштира боради. Ижтимоий турмушдаги у ёки бу ҳодисани роль орқали ижро қилади. Сўз билан ҳаракатнинг бирикуви натижасида ўйин фаолият тусини олади ва муайян маъно, ахборот бериш, узатиш имкониятига эга бўлади. Дастлабки ўйин айнан катталар ҳатти-ҳаракатини такрорлаш, уларга тақлид қилиш билан тавсифланади. Сюжетли ўйинлар борлиқнинг гоҳ англаган, гоҳо англамаган тарзда у ёки бу томонларини эгаллашга хизмат қилади.

Ўйин даставвал бола учун вақт ўтказиш, уни машғул қилиш функциясини бажарса, кейинчалик ижтимоий - тарихий тараққиёт намуналарини ифодалаш даражасига ўсиб ўтади. Роллар, маъноли ҳаракатлар, ибратли имо-ишоралар, тушунчалар бола шахсини шакллантиришда фаол иштарок этади. Бола туғилганидан то мактаб таълимигача даврида унинг учун ўйин фаолияти етакчи фаолият ролини бажаради, шунингдек, ўйин дидактик тус касб этиши ҳам мумкин.

2. Таълим. Таълим ҳам жараён, ҳам фаолият сифатида инсоннинг ҳаётида муҳим роль ўйнайди ва муайян давр учун етакчи фаолият сифатида гавдаланиши мумкин. Таълим бошқача сўз билан айтганда, ўқитувчи билан ўқувчининг субъект - субъект муносабатидаги ҳамкорлик фаолияти ҳисобланади. Аксарият ҳолларда ўқитувчи ахборот узатувчи (коммуникатор) ўқувчи эса уни қабул қилувчи объект сифатида талқин этилади, лекин иккиёқлама ҳаракат туфайли маълумот инсонга англашинилади, ўзаро таъсир, ўзаро англашув, тушунув, ўзаро субъектларнинг бир-бирга зарурийлиги, тақозочанлиги ҳамкорликнинг муваффақияти кафолати саналади. Таълим ўқув фаолияти, аклий фаолият, билиш фаолияти турткиси вазифасини ўтайди, чунки ҳар қайси фаолиятнинг шакли аклий меҳнат туфайли амалга ошади. Таълимнинг бошқа фаолият турларидан фарқи унинг маҳсулининг ўзига хослиги, барча босқичларига онгли ёндашувда ва муносабатда бўлишдир. Таълим ўқув фаолияти ёки жараён сифатида мустақил изланишни, ижодий муносабатни, турли вазият (аудитория ва ундан ташқарида)ни, ҳар хил босқични (бошланғич, ўрта, махсус, олий таълим) ўзида мужассамлаштиради. Мустақил билим олиш ва мутолаа қилиш ҳам ўқув фаолиятининг муайян кўринишлари бўлиб, шахсий илмий, ижодий изланишнинг маҳсули ҳисобланади.

Таълим тарбия билан уйғунлашган тарзда намоён бўлади, субъектга объектив таъсир ўтказиш туфайли билимлар эгалланади, муайян шахсий фазилатлар таркиб топади. Таълимнинг моҳиятига (матнда ғоя, таассурот, мазмун, сюжет, тимсол орқали) тарбиявий таъсир ўтказиш дастурий асосда, иерархик (юноича *hierarchy* изчиллик) тарзда сингдирилади. Таълим муайян гуруҳ ва жамоани шакллантиради, шахслараро муносабат маромлари билан таништиради, шахсий фазилатларнинг таркиб топишига, субъектнинг ижтимоийлашувига сезиларли таъсир ўтказиши.

Таълимнинг яна бир муҳим функцияси шуки, у турли ёшдаги одамларни касб танлашга йўналтиради, касбий тайёргарликни амалга оширишга, мутахассис сифатида шаклланишга муҳим таъсир ўтказиши. Таълим ижтимоий жиҳатдан шахсларни шакллантириш, ихтисос кўникмалари билан қуроллантириш, у ёки бу соҳада мутахассис бўлиб фаолият кўрсатишга хизмат қилади. Мустақил фикрлаш психологик имкониятларни рўёбга чиқариш, баркамолликни эгаллаш борасида ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларида таълим етакчи фаолият тариқасида муҳим роль ўйнайди.

3. Меҳнат фаолияти. Инсоният ўзининг меҳнати туфайли онгли мавжудодга айланган, жамиятда мўл - кўлчиликни яратган, табиатда эса айрим ўзгартиришарни амалга оширган, борлиқ тўғрисидаги маълумотларни эгаллашга мушарраф бўлган. Меҳнат фаолиятининг таркибида меҳнат, иш-ҳаракат ётади. Уларнинг ҳар қайсиси муайяи улушни амалга ошириш туфайли фаолият маҳсули вужудга келади, у моддий ёки маънавий кўринишда бўлиши мумкин.

Аждодларимиз томонидан яратилган касб-кор кўникмаларини авлодларга ўргатиш меҳнат фаолияти ёрдамида амалга оширилади. Касбий ма-

лакаларни шакллантириш, такомиллаштириш, маҳсулот яратиш ва ундан мақсадга мувофиқ равишда фойдаланиш меҳнат фаолияти орқали рўёбга чиқарилади.

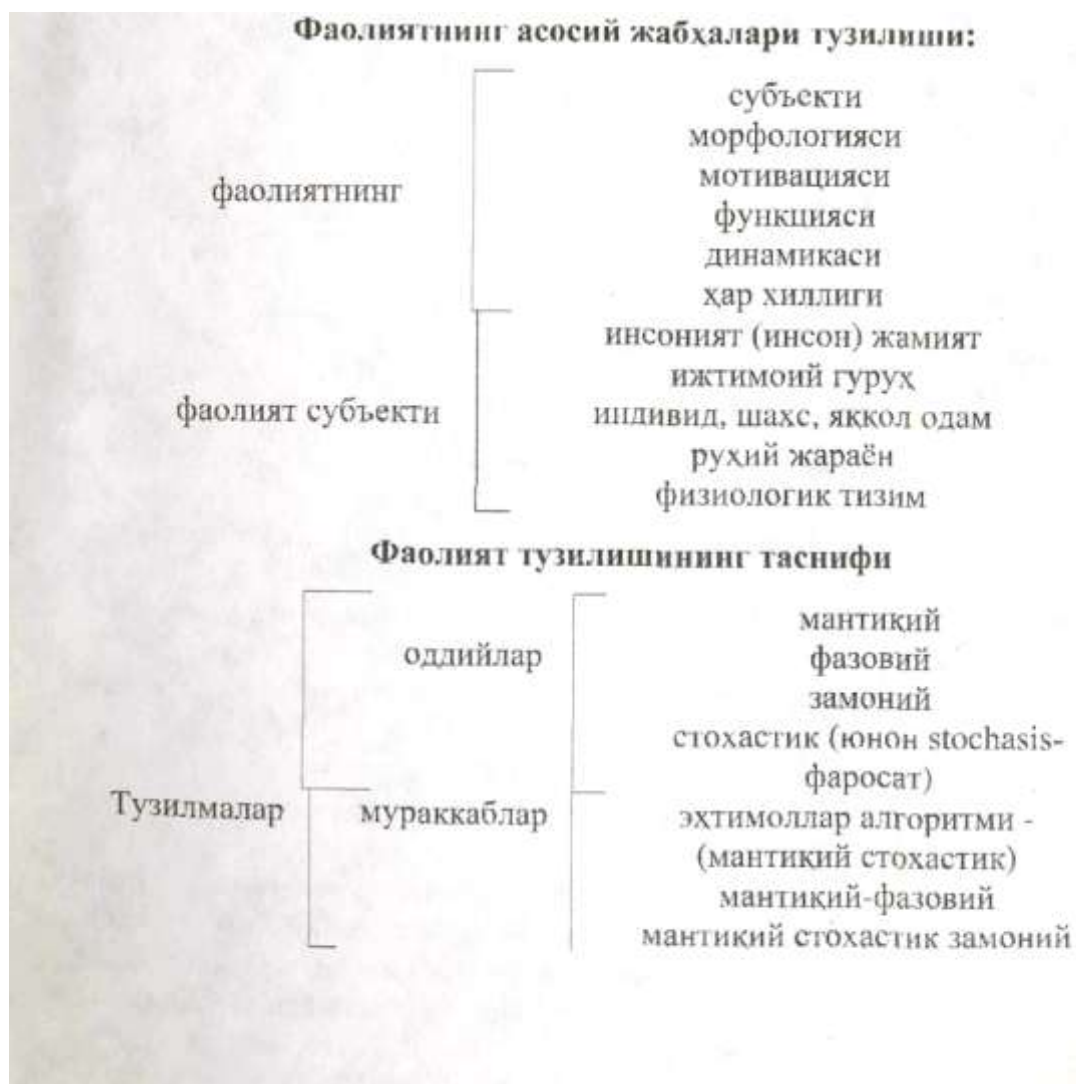
Меҳнат фаолиятида амалий кўникмалар барқарорлашади, назарий фикр, ғоя, мулоҳаза вужудга келади. Фаолият билан онг бирлиги мавжуд бўлганлиги сабабли шахс таркиб топади, ҳам ахлоқан, ҳам ақлан ривожланади. Меҳнат фаолияти индивидуал хусусият касб этсада, лекин унинг моҳияти ижтимоийдир. Инсон шахсий эҳтиёжини қондириш учун меҳнат қилади, у ёки бу маҳсулот ишлаб чиқарилади, оқибат натижада одам ижтимоий жамият фаровонлиги учун ўз шахсий улушини қўшади.

Меҳнат фаолияти яшаш, эҳтиёжни қондириш, келажак учун мўл-кўлчилик вужудга келтириш, яратилган маҳсулларни (меъморчилик, санъат, маданият асарларини) саклаш, асраш, мерос сифатида қолдириш функцияларини бажаради. Шунинг учун меҳнат фаолияти ўн минглаб касб-кор профессионаграммасига асосланган ҳолда турли шаклда ташкил қилинади ва муайян режа, мақсадни рўёбга чиқариш учун ҳар хил вазиятларда амалга оширилади.

Меҳнат маиший ва ишлаб чиқариш турларига ажратилган ҳолда имкониятга, лаёқатга, қобилиятга, салоҳиятга қараб тақсимланади. Шунинг учун меҳнат фаолиятининг содда кўринишлари илк болалик ёшидан кўзга ташланади, бу ўринда дастёрлик, кўмаклашиш ҳолатлари назарда тутилади. Кейинчалик яхлит *меҳнат фаолияти* ташкил қилинади ва муайян мақсад амалга оширилади, унинг мақсули (натижаси) моддий кўринишга эга бўлади.

Меҳнат турлари маиший, ишлаб чиқариш соҳалари моҳиятидан келиб чиққан ҳолда пайдо бўлади ва ижтимоий талаб, эҳтиёжни қондириш учун хизмат қилади. Меҳнат фаолияти шахсни рағбатлантиради (маош, мақтов) на касбий шаклланишининг янги қирраларини рўёбга чиқаришга замин ҳозирлайди.

Натижада қобилиятли, салоҳиятли мутахассис, маҳоратли, новатор касб эгаси босқичларига эришишга шахсни сафарбар этади. Меҳнат фаолияти кишида праксик (лаззатланиш) ҳиссини шакллантиради, бутун имкониятини ишга туширишга моддий, маънавий негиз яратади.

Фаолиятни билиш			
Билиш	фаолият сифатида	ўқув илмий	морфология аксиология праксиология онтология
	Моделлар	тадқиқот	лаборатория ярим табиий
	Моделлаштириш	лойиҳалаш	ишлаб чиқиш
	моделлар ранг-баранглиги	Баҳолаш	экспериментал, эксперт ҳисоблаш

Фаолият тузилиши (А.Н.Леонтьев бўйича)

- 1) морфология - юнонча *morphe* «шакл», тузилиш тўғрисидаги таълимот, соҳа;
- 2) аксиология – юнонча *axios* «қадр», яъни қадрият тўғрисидаги таълимот;
- 3) прaksiология - юнонча *praxitikos*, фаолиятни, амалий самарадорлик назарияси;
- 4) онтология - юнонча *antos* «моҳият», турмуш тўғрисидаги таълимот.

5. Реориентация психологик муаммо сифатида

Психология фанида касб танлашга йўллаш (профориентация) атамаси қадим замондан қўлланилиб келинади. Лекин ижтимоий ҳаётнинг кейинги даврларида бошқа бир атама фанимизга кириб келди, у реориентация (қайта йўллаш) деб аталиб, инсонни янги бир мослашмага (кўникмага), касбга йўналтиришни билдириб келади.

Қайта касбга йуллаш (реориентация) ўта инсонпарварлик (гуманистик) ғояни касбини ўзгартирувчи ёки ишсиз қолган шахс руҳиятига сингдиришни англатади. Ишлаб чиқаришга автомат қурилмаларнинг (электрон мосламаларнинг, роботларнинг) кириб келиши иш ўринларининг қисқаришига олиб келади. Муассаса, ташкилот, корхона рентабеллигининг пасайиши ҳам ходимларга нисбатан эҳтиёжнинг камайишини келтириб чиқаради. Маълумки, бозор иқтисодисти рақобатга асосланади, шунинг учун тестларга бардош берувчи, юкори малакали, махоратли, билимдон, комил инсонгина синовлардан муваффақиятли ўта олади, холос. Уртами-ена даражадаги мутахассислар эса иш ўрнини йўқотиб, вақтинча ишсизлар рўйхатига киради.

Ишсизлик, иш ўрнини йўқотиш аёлларда ўкинчли (аянчли) хистуйғулар қобиғида ўта мураккаб кечади, гўёки трагедия, ҳалокат, жудолик вужудга келганда ҳам экстравертлик, ҳам интровертлик хусусиятлари уйғунлашганда юз беради. Эркаklar эса бундай вазиятларга матонат билан, иложи борица хиссиётларга берилмасдан, ақл-заковат маромларига тортилганлик туйғуси устуворлигида намоён бўлади. Эркаklarда ачиниш, хафахонлик кечинмалари тарзида ҳукм суриши, аста - секин унинг таъсир кучи пасайиши кузатилади. Бунда инсоннинг руҳий кечинмалари кескин ўчғаришининг асосий омиллари сифатида унинг иш даври ва ёши ижтимоий муаммо майдонига чиқади. Ёшнинг улғайиши янги муҳид, ўзгача шароит, нотаниш жамоа ва унинг нуфузи каби масалалар ечимига салбий муносабатларни келтириб чиқаради. Мазкур объектга узоқ давр меҳнат фаолиятини бағишлаш ҳам фрустрация ҳолатини ҳаракатлантирувчи сафида асосий рол ўйнаши мумкин. Хуллас, ҳар иккала омил ҳам фрустрациянинг манбаи вазифасини утайди (бажаради), нохуш муваққат кечинмалар вужудга келиши, кечиши, ривожланиши жараёнларини узлуксиз равишда бажариб туради.

Ҳозирги замон меҳнат биржаларида реориентация (қайта касбга йўллаш) ишлари олиб борилиши марказлаштирилган, махсус ходимлар компьютер хотирасига жойлаштирилган шаҳар, туман бўйича ихтисослар бўйича ёки ихтисослараро мутахассислар рўйхати (зарурияти, эҳтиёжи, талаби) билан иш излаб келган муҳтож шахс таништирилади. Аксарият меҳнат биржаларида психологлар етишмаганлиги туфайли тасодифий ходим иш билан таъминлаш, бўш ўринларни тўлдириш билан шуғулланилади, холос. Аслида эса бу хизмат қатор омилларни текшириш, ўрганишни тақозо этади, илмий психологик қонуниятлар асосида иш юритишни талаб қилади, чунончи;

1. Шахснинг фазилатлари, характерологик хислатлари.
2. Ҳиссий жабҳалари ва иродавий сифатлари.
3. Инсоннинг когнитив ва регулятив имкониятлари.
4. Эҳтиёжи, мотиви, мотивацияси, мотивировкаси.
5. Касбий майли, қизиқиши, лаёкати.
6. Профессиограмма талабларига мослиги, касбий яроғлиги.

7. Иқтидори (истеъдоди), қобилияти, салоҳияти.
8. Касбий билимлари, кўникмалари, малакалари, маҳорати.
9. Умумий савияси, дунёқараши, маслағи (эътиқоди).
10. Саломатлиги, жинсий хусусиятлари, ёши.
11. Изланувчанлиги, ижодий имкониятлари, инновацияга нисбатан муносабати.
12. Ижтимоий етуклиги, ташкилотчилик қобилияти.
13. Экстравертлиги ва интровертлиги.
14. Юксак инсоний туйғуларга (ахлокий, ақлий, нафосат, праксик) эғалиги.
15. Фидоийлик, альтруистик, ватанттарварлик фазилатлари устувор-лиги ва бошқалар.

Юқорида санаб ўтилган мезонлар бўйича текшириш ишлари бир неча методлар, методикалар орқали кўп серияли тажрибалар негизида амалга оширилади. Бунинг учун тестлардан қобилиятга, шахсга, ижодиётга, хотирага шахслараро муносабатга (оид), махсус ишлаб чиқилган материаллардан, мақсадли вазиятлардан, қийинлаштирилган топшириқлардан, муаммолардан, психологик тренинглардан, психодрамалардан ва бошқалардан фойдаланилади.

Олинган натижалар сифат ва миқдор жиҳатдан таҳлил қилингандан кейин муайян хулосалар чиқарилади. Хулосалар асосида реорекентация субъекти розилигида ишга мухтож шахс таклиф қилинган касбга йуналтирилади. Иш жоининг масофаси, унинг экологияси, сангигиенаси, маоши, истикболи, муаммоли жиҳатлари юзасидан мукамал фикр алмашиналиди, токи шартнома қонуний ҳужжат эканлиги (кийматига) зарар келтирмасин (баъзан келишувдан воз кечиш ҳолатлари ҳам юз бериб туради). Психологик кузатишларнинг кўрсатишига қараганда, реориентация (касб танлашга йўллаш) каби босқичлардан ташкил топган бўлиб, улар қисқа фурсатда (муддатда) ўтиши билан ўзаро муайян даражада тафовутланади. Жумладан, касбий маориф, касбга йўллаш, касбга саралаш, касбий мослашиш тезкорликда, мукамал, ўзига хос хусусиятлари билан тавсифланади. Айниқса, касбий мослашиш даври ўзига хос тарзда кечади, бир босқич иккинчиси билан силлиқ узвий боғланиб кетади. Касбнинг моддий (иктисодий) томони, ижтимоий фаоллик (нуфузига эғалик), маънавий таъминланганлик (руҳий кўтаринкилик ҳиссиётининг устуворлиги) инсоннинг қайтатдан ижтимоий ҳаётдан ўз ўрнини топиш имконини яратади, унинг умрини узайтиради, руҳий имкониятлари, захиралари, погенцияси, резерви ишга тушишига пухта негиз ҳозирлайди.

Рсориентация (қайта касбга йўллаш) гуманистик психология тамойилларини турмушга татбиқ этишга зарур шарт - шароитлар яратади. Инсон омилини қадрлашга, бутун имкониятларини рўёбга чиқаришга, эзгу ният, орзу ҳавас, истак - хоҳиш ушалишига негиз вужудга келтиради. Кўп профили касб - ҳунар эгалари сафини кенгайтиришга хизмат қилади, комилликка интилиш туйғусини жонлантиради, зарур билимлар, малакалар билан куроллантиришга туртки беради,

Реориентация инсон имкониятини қайтатдан синашнинг манбаи ҳисобланиб, ўзини ўзи кашф қилиши, ўзини ўзи бошқариши, ўзини ўзи ташкиллаштириш, ўзини ўзи баҳолаш, ўзини ўзи рефлексиялаш, ўзини ўзи идентификациялаш каби шахс фазилатларини рўёбга чиқаришга хизмат қилади.

ИККИНЧИ БУЛИМ. ШАХС

V БОБ. ШАХС ТЎҒРИСИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

1. Умумий тушунча

Психология фанида инсон зотига хослик масаласи индивид (лотинча *individ* ажралмас, алоҳида зот деган маъно англатади), шахс, индивидуаллик (яккахолик) тушунчалари орқали акс эттирилади. Катта ёшдаги руҳий соғлом (эси-хуши жойида) одамлар ҳам, чақалоқ ҳам, нутқи йўқ, оддий малакаларни ўзлаштира олмайдиган ақли заифлар ҳам индивидлар деб аталади. Бироқ булардан биринчисинигина шахс деб аташ анъана тусига кириб қолган, чунки ўша зотгина ижтимоий мавжудод, ижтимоий муносабатлар мақсули, ижтимоий тараққиётнинг фаол қатнашчиси бўла олади. Индивид сифатида ёруғ дунёга келган одам ижтимоий муҳит таъсирида кейинчалик шахсга айланади, шунинг учун бу жараёни ижтимоий-тарихий хусусиятга эгадир. Илк болалик чоғиданоқ индивид муайян ижтимоий муносабатлар тизими доирасига тортилади, бундай шахслараро муносабатлар тарзи тарихий шаклланган бўлиб, у ёшлигиданоқ шу тайёр (аждодлар яратган) ижтимоий муносабат, муомила, мулоқот тизими билан таниша боради. Ижтимоий куршов (оила аъзолари, маҳалла аҳли, жамоатчилик, ишлаб чиқариш жамоаси), ижтимоий гуруҳ ичида (кишиларнинг оғушида, уларнинг қалб тўрисида) одамнинг бундан кейинги ривожланиши уни шахс сифатида шакллантирувчи, *униинг* онги ва иродасининг хусусиятларига мутлақо боғлиқ бўлмаган ҳар хил хусусиятли муносабатлар мажмуасини вужудга келтиради.

Жаҳон психологияси фанида онда-сонда учраб турадиган шахсни ижтимоий муҳитнинг суи мақсули деб тушунтириш ва унда фаолликни инкор этиш ўта бахсли фикрдир. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, шахснинг ижтимоий тажрибани ўзлатириш жараёни одамнинг ўзича амалга оширадиган фаолиятига ва унинг билан қандай мақсад кўзлаётганига нисбатан муносабатини акс эттирувчи руҳий дунёси орқали намоён бўлади. Одатда фаоллик шахсга хос хулқ - афвур, фаолият, муомала мотивларида, установкаларида, амалий кўникмаларида кўзга ташланади. Бошқача сўз билан айтганда, фаоллик шахснинг атроф - муҳитдаги воқеликни эгаллашга интилган саъи-ҳаракатларда вужудга келади. Шахснинг фаоллиги унинг ўз

истикболи учун йўл - йўриқ танлашда, уни ўзлаштиришда, ҳаётда ўз мавқеи ва ўрнини топишда гавдаланади.

Бир хил турмуш шароитлари шахс фаоллигининг турли шакллари яратиш ҳамда ҳар хил ҳаётӣ вазиятни вужудга келтириш имкониятига эга. Ҳаётда бирон бир танбеҳ беришнинг ўзи кимгадир руҳий ҳисни уйғотса, бошқа бирининг сиртига ҳам юқмаслиги учрайди. Шундай қилиб, одамга таъсир қилувчи барча ташқи кузғатувчилар ижтимоӣ шарт-ша-роитларга, фаолиятнинг ички тарбиявий қисмлари (томонлари, жиҳатлари, жабҳалари, таркиблари) тузилиши йигиндиси билан бойитилиши эвазига шахс деган тушунча ҳосил бўлади.

Шахснинг энг муҳим хусусиятли жиҳатларидан бири - бу унинг индивидуаллигидир, яъни яқкаҳоллигидир. Индивидуалик деганда, инсоннинг шахсий психологик хусусиятларининг бетакрор бирикмаси тушунилади. Индивидуаллик таркибига ҳарактер, темперамент, психик жараёнлар, ҳолатлар, ҳодисалар, ҳукмрон хусусиятлар йигиндиси, ирода, фаолиятлар мотивлари, инсон маслаги, дуёқараши, иқтидори, ҳар -хил шаклдаги реакциялар, қобилиятлари ва шу қабилар киради. Психик хусусиятларнинг бирикмасини айнан ўхшаш тарзда акс эттирувчи инсон мавжуд эмас. Масалан, яқин одамдан айрилганлиги қайғу-алам, унинг билан бирга эса ҳаётда тиклаб бўлмовчи ва бошқаларда такрорланувчи фазилатлар мураккаб воқеликнинг мангуликка йўналиши билан изоҳлаш мумкин. Шахс ўзининг кадр-қиммати ва нуқсонлари билан ижтимоӣ турмушда фаол иштирок қилиши, таълим ва тарбия ёрдамида юзага келган ўзининг кучли ва кучсиз жиҳатлари билан яққол, бетакрор олий зотдир.

Одам жамиятда турли гуруҳлар фаолиятида қатнашар экан, кўпинча, уларда ҳар хил вазифаларни (функцияларни) бажаради, ўзаро ҳеч бир ўхшамаган ролларни ижро этади. Масалан, ота-онанинг, оиланинг "эгови", инжик, "Зўравон" бола ўз тенгқурлари даврасида эҳтиёткорона ҳаракат қилиб, ўзини тамомаи бошқача тутати. Шунингдек, жиддий, талабчан ва хизмат вақтида бошқаларга қўшилмайдиган саёҳат даврида, меҳнат фаолиятида, ҳашар ва ҳамкорликда, улфатчиликда ҳазилкаш ва қизиқчига айланиши мумкин. Юқорида келтирилган масалалардан битта одамнинг ўзи турли вазиятларда мазмун жиҳатдан бир-бирига қарама-қарши ролларни бажаради. Аксарият ҳолларда одам турли-туман вазиятларга, шароитларга мос, уларга мутаносиб бўлган жиҳатларни (жабҳаларни) намоён қилади, унинг оилада, хизмат вазифасида, жамоатчилик орасида, спорт мусобақасида ва шу сингариларида ўз зиммасига олган ролларни бир-бирига қарама-қарши эмас, балки ўзаро ҳамоханг тарзда ўйнайди. Ана шу ишон фазилатларининг, ҳислатларининг, сифатларининг бир-бирига мослиги шахснинг яхлитлигини кўрсатувчи аломатлардан бири бўлиб, ундаги қарама-қаршилик, зиддият ва шаклланиб улғирмаган хусусиятларнинг кўрсаткичи унинг турли вазиятларда бажариладиган ролларнинг ўзаро бир-бирига зидлиги ёки номутаносиблиги ҳисобланади.

Инсон жамиятнинг турли гуруҳларида одамларнинг ўз зиммасига олган вазифалари ва роллари канчалик ранг - баранг бўлмасин, турмушдаги мавқеи кўп маъно, кўп қиррали хусусиятга эга бўлишидан қатъи назар, инсон шахсига тўла мос келадиган ҳақиқий тавсиф бериш имконияти сақланиб қолади. Унга бериладиган тавсиф фақат унинг ўйнайдиган асосий ролларини, эгаллаган мавқеининг индивидуаллигини намоён қилувчи мотивларини аниқлаш билан эмас, балки унинг ишлаб чиқаришга, моддий бойликларни ўзлаштиришга нисбатан муносабатини ўрганиш орқали берилади. Ўзбекистонда инсон шахсига бериладиган асосий тавсиф унинг асосида гумаанисгик, мустақил, ҳуқуқий жамият куриш жараёнига нисбатан ва бу ижтимоий жараёнда фаол қатнашиши каби муҳим мезонларга асосланади.

Жаҳон психология фанининг илғор тараққийпарвар, гуманистик тадқиқотчиларнинг тажрибасида кўрсатилишича, шахснинг психологик тузилиши, психологик хусусиятлари (ҳарактер хислати, темперамент хусусиятлари, иродавий сифатлари, ақлий қобилиятлари, истейдод даражалари, барқарор қизиқишлари, ҳукмрон мотивлари, хиссиёти ва шу қабиларнинг бирикмаси (мажмуаси) ҳар бир яққол, алоҳида одамда бетакрор, барқарор, турғун бирликни ташкил этади. Бу эса, ўз навбатида шахсни психологик тузилишининг нисбийлиги, қатъийлиги, стереотиплиги тўғрисидаги фикрни қатъий тасдиқлашга имкон яратади.

Психик ҳолатлар, ҳодисалар (ҳиссиёг, хоҳиш, орзу, тафаккур ва шу қабилар) узлуксиз равишда ўзгариб туриши, ижтимоий гуруҳларда, ҳаётий вазиятларда одам ўз зиммасига олган ролларига алоқадор ҳулқ-атворнинг ўзгариши, ёшни улғайиб бориши ҳам шахснинг психологик қиёфаси (миллийлик, этник таъсир асосида) муайян даражада барқарорликни сақлайди. Мазкур нисбий барқарорлик одам қатнашадиган унинг яшаш шароитлари, жисмоний хусусиятларининг қиёфаси билан уйғунликда шакллантирувчи ижтимоий муносабатлар йиғиндисининг доимийлиги билан узвий боғлиқдир. Бирок биз қайд қилиб ўтган доимийлик нисбий хусусиятга эгадир. Чунки шахсни психик тузилишининг ўзгариши жаҳон психологларининг бир қатор тадқиқотларида ўрганилган. Бу ўзгаришлар одамнинг яшаш муҳити, амалга оширадиган фаолиятида намоён бўлувчи ҳисобланиб, улар ижтимоий таъсир, тарбия шароитига бевосита алоқадордир. Демак, шахснинг нисбатан барқарор ва нисбатан ўзгарувчан хусусиятлари инсон хислатларининг яхлитлиги ва ўзаро боғлиқлигидан таркиб топувчи мураккаб бирликдан иборатдир. Одатда шахсни психологик жиҳатдан ўрганиш ўз таркибига икки асосий илмий муаммони қамраб олади.

2. "Эндопсихика» ва «Экзопсихика" ҳақида тушунча

Юқорида таъкидлаб ўтилган илмий муаммолардан биринчиси бир шахсни бошқа одамлардан ажратиб турадиган индивидуал тузилишига эга эканлигидир. Ушбу яққол психологик муаммони ҳал қилиш шахснинг

мазкур тузилишининг ички шароитларида ифодаланувчи хулқ - атворни олдиндан башорат қилиш имкониятини яратади. Мазкур масаланинг қўйи-

лиши даставвал таълим ва тарбия эҳтиёжларидан, ташкилотчиликка оид фаолият сохалари ва бошқа эҳтиёжлар замиридан келиб чиқади. Лекин бу масалани илмий асосда ҳал қилиш бошқа муаммони, яъни шахсни тоифаларга ажратиш (типология), унинг энг муҳим, мукаммал тузилшини аниқлаш билан боғлиқдир. Дарҳақиқат, шахс типологияси, шахсни типологик таҳлил қилишнинг энг нозик, ибратли жиҳатларини чеклаб ўтиш, у ҳақида етарли даражада тўла тасаввурга эг бўлишни хоҳласак, унинг энг умумий тасвирини умумлашган тарзда таъкидлаб ўтиш лозим.

Шахс тузилиши билан боғлиқ бўлган иккинчи масала эса бундай тузилишнинг бир қанча таркибий қисмларга ажратишни тақозо этади, бинобарин, ушбу бўлақларнинг йиғиндиси яхлит инсон шахсини вужудга келтиради. Жаҳон психологияси фанида психологлар шахсни психологик тузилишининг таркибий қисмларини турли моҳиятига асосланиб туркумларга ажратишни (классификациялашни) тавсия этмоқдалар.

Ҳозирги замон жаҳон психологиясида биологик (табиий) ва ижтимоий (социал) омил (фактор) нинг, воқеликнинг таъсири остида шаклланган инсон шахсида иккита муҳим қисм бўлганлигини тасдиқловчи назария юксак мавқени эгаллаб турибди. Мазкур назарияга биноан "ички психик" ("эндопсихик" - юнонча "эндо" ички деган маънони билдиради) қисмларга ажратилади, деган ғояни илгари сурилади. Ушбу талқинга кўра "эндопсихика" шахснинг психик тузилишининг ички қисмлари сифатида психик элементлар ва функцияларнинг ўзаро боғлиқлиги акс эттирилади. Унинг негизида инсоннинг нерв - психологик тузилиши билан "эндопсихик" айнан бир нарса деган тушунчани тасдиқлаш ётади, гўёки у одам шахсининг ички механизмини юзага келтиради. Психик тузилишнинг "экзопсихик" қисми бўлса шахснинг ташқи муҳитига нисбатан муносабатини, шахсга қарама-қарши бўлган барча жиҳатларини, шахслараро ва объектив муносабатини белгилайди. "Эндопсихика" ўз навбатида шахснинг таъсирланиши, хотира, тафаккур, хаёл каби билиш жараёнларининг хусусиятларини, иродавий зур бериш хислатларини, ихтиёрсиз ҳаракатларни ва шу каби фазилатларни акс эттиради. "Экзопсихика" эса ўз таркибида шахс муносабатларининг тизимини ва унинг қизиқишлари, майллари, идеаллари, маслағи, устунлик қилувчи, ҳукмрон ҳиссиётларини, эгаллаган билимларни, тажрибаларни ва шу сингариларни қамраб олади. Табиий омилга (асосга) эга бўлган "эндопсихика" биологик шарт-шароитларга боғлиқдир, аксинча, "экзопсихика" ижтимоий воқеликлар таъсири остида юзага келади, таркиб топади ва такомиллашиб боради.

Шахснинг таркиб топиши бир қатор омилларга боғлиқ деган назариянинг намояндалари бўлмиш ҳозирги замон узоқ чет эл (АҚШ, Англия, Франция, Германия, Швецария ва бошқалар) психологлари оқибат натижасида шахснинг тузилишини ўша иккита асосий омилларга, яъни биоло-

гик ва ижтимоий (социал) воқеликларнинг таъсирига боғлиқ бўлган тузилишининг мавжудлигидан манфаатдордирлар. Объект-субъект муносабатини белгилайди. "Эндопсихика" ўз навбатида шахснинг таъсирланиши, идрок, тасаввур, хотира, тафаккур, ҳаёл жараёнларининг хусусиятларини, иродавий зур бериш хислатларини, ихтиёрсиз (идеомотор) ҳаракатларини ва шу каби фазилатларини акс эттиради. "Экзопсихика" эса ўз таркибига хос муносабатларининг тизимини ва унинг қизиқишлари, майллари, идеаллари, установакалари, маслаги, устунлик қилувчи, ҳукмрон ҳиссиётларини, эгалланган билимларни қамрайди.

Психология фанида кескин қайта қуриш жадал суръатлар билан давом этаётган бир даврда юқорида таҳлил қилинган қўш (икки) омиллик концепциясига қандай муносабатда бўлиш мақсадга мувофиқ?

Жумладан, диалектик материализм дарғаларининг ибораси билан айтганда, иисон шахснинг мохияти барча ижтимоий муносабатлар йиғиндисидан иборат, бу ифодага ўта кескин эътироз билдиришга ҳолат йўқ. Чунки шахс ижтимоий мавжудод бўлганлиги (микромухит маҳсули эканлиги тан олинмасида) учун унда табиий-биологик тузилиш аломатлари сақланиб қолиши табиий ҳалдир. Масалан, шахс тузилишида биологик ва ижтимоий (социал) омилларни бирламчи деб эътироф қилиш муаммоларнинг бир томони (уларни ҳисобга олиш, албатта зарур), лекин иккинчи томони уларнинг ўзаро муносабатларини қай тарзда тушунишда ўз ифодасини топади. Кўпгина психологларнинг фикрича, бизнинг нуқтаи назаримизча, қўш омиллик назариянинг баҳсли жабҳаси шундан иборатки, бу назария ижтимоий омил билан биологик воқеликни, мухит билан биологик тузилишни, "экзопсихика" билан "эндопсихика" ни механик равишда бир-бирига қарама-қарши қўяди, ўзаро таъсир этиш муаммосига лоқайдлик билан муносабатда бўлади. Мазкур концепция вакиллари шахснинг шаклланиши ва унинг тузилишига таъсир қилувчи табиий ва ижтимоий омиллар ички имкониятлари мавжуд эканлигини ҳисобга олмайдилар.

Таъкидлаб ўтилган фикрларни тасдиқлаш мақсадида улар ўтказган тажрибаларига мурожаат қиламиз. Қўш омиллик назария тадқиқотчилари тажрибаларида 80-130 см баландликдаги одамларнинг шахс хислатларини таркиб топтириш ўрганилган. Бунинг натижасида улар шахснинг тузилишида кўп хислатлари ўхшашлиги топилган. Бундай одамларнинг бўйи паст (пакана) бўлишларидан ташқари, уларнинг тузилишида ҳеч қандай нуқсон ва камчилик йўқ эканлиги аниқланган. Вундай тоифага қирувчи кишиларда болаларга хос қулгини, ҳеч бир танқидсиз оптимизмни, ўта соддаликни, муайян даражада ҳиссий (эмоционал) зўриқишни талаб қиладиган вазиятга нисбатан чидамлилиқни, уят ҳиссининг қамроқ эканлигини учратиш мумкиндир. Шахснинг хислатларига на "эндопсихика", на "экзопсихика" қисмларини киритиш мумкии эмас. Чунки шахснинг сифатлари митти одамларнинг психик хусусиятларининг маҳсули бўлиб, улар бўйига нисбатан ўз тенгқурлари ўртасидаги фарқ аниқланган даврдан эътиборан шундай бир ижтимоий вазиятда пайдо бўлиши, таркиб топишининг тако-миллашиши

табиийдир. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, теварак-атрофдагиларнинг митти одамларга бўйдор кишиларга қараганда бошқача муносабати, уларнинг писанд қилмаслиги, камситилиши, улар ҳам барча каби нарсаларни ҳис қилган, орзу қилиш, ажабланиш, ҳайрон қолиш сабабли уларда шахснинг ўзига хос тузилиши вужудга келади. Бундай яққол воқелик уларнинг рухий эзилишини, баъзан бошқаларга, ҳатто ўзларига висбатан тажавузкорона йўл тутишларини ниқоблайди, холос. Мабодо биз митти одамлар (лилипутлар) ўзлари билан баб-баровар бўйли кишилар муҳитида яшайди деб тасаввур қилсак, у ҳолда уларда ҳам теварак-атрофдаги бошқа одамлардаги каби мутлақо бошқача шахсий фазилатлар, хусусиятлар, ҳислатлар, сифатлар мужассамлашиши мумкин бўлар эди.

Таракқийпарвар (гуманистик) психология фанида таъкидланганидек, шахс тузилишидаги табиий, органик жиҳатлар ва ҳолатлар унинг ижтимоий шарт-шароитларига боғлиқ таркибий қисмларидир. Шахс тузилишидаги табиий (анатомик-физиологик ва бошқа сифатлар) ва ижтимоий омиллар яхлит бирликни ташкил қилади ва улар ҳеч маҳал ихтиёрсиз равишда бири-бирига қарама-қарши қўйилишига йўл қўймаслик керак.

Шундай қилиб, илмий психология (материалистик деб аташдан сақланиш мақсадида) фанида барча категорияларга умумбашарий, умуминсоний тамойил нуқтаи назардан ёндашиш шахс тузилишида табиий (биологик) ва ижтимоий (социал) омиллар ролини тан олади, инсон шахсидаги биологик ва ижтимоий воқеликларни атиги шуларнинг негизида қарама-қарши қўйишга танқидий муносабатда бўлади.

Шахс муаммосини диалектик материализм позициясида туриб ҳимоя қилувчи собиқ совет психологияси ва бошқа таракқийпарвар йўналиш вакиллари шахснинг фаоллиги теварак-атрофдаги олам билан бўладиган ўзаро муносабат жараёнида фаолият вужудга келиш мумкин деган таълимотга асосланади. Шахсни фаоллигининг манбаи унинг эҳтиёжлари ҳисобланиб, худди шу эҳтиёжлар одамни муайян тарзда ва маълум йўналишга ҳаракат қилишга ундайди. Худди шу боисдан эҳтиёж шахс фаоллигининг манбаи сифатида юзага келади ва унинг яққол турмуш шароитига боғлиқлигини акс эттирувчи ҳолатдир.

Эҳтиёжларда шахснинг яққол ижтимоий турмуш шароитларига боғлиқлиги мотивлар тизими (мотивация) сифатида ўзининг фаол жабҳалари билан ифодаланади. Мотивлар маълум эҳтиёжларни қондиришга қаратилган фаолиятга нисбатан моликликдир, деган таърифланишга мутлақо мосдир. Психология фанида қизиқишлар деганда, одамларнинг билиш жараёнига йўналтирилган эҳтиёжларнинг ҳиссий акс этишидир. Билиш эҳтиёжларини шахс томонидан қондирилиши унинг билимларидаги узилишларини тўлдиришга, таълим вазиятларига тўғри мослашишга ҳамда уларни тушунишга зарур имкониятлар яратади ва ёрдам беради.

Эътиқод одамнинг шахсий қарашлари, ҳулқ-атвор тамойиллари, илмий дунёқарашларига асосланиб ҳаракат қилишга ундовчи англашилган

эҳтиёжлар мажмуидир. Эътиқод шаклида юзага келадиган эҳгаёжларнинг мазмунини одамни куршаб турган табиат ва у яшайдиган жамият ҳақидаги билимлар ҳамда уларни муайян даражада шахс томонидан англаш ҳосил бўлади ва аста - секин турли ташқи таъсирлар ёрдамида такомиллашиб боради. Инсонда вужудга келадиган тилаклар саъи - ҳаракатлар мотивлари ҳисобланиб, бу мотивларда айнан шу вазиятда бевосита яққол намоён бўлмаган турмуш ва ривожланиш шароитларида эҳтиёжлар ифодаланади.

Шахснинг психик тараққиётининг ҳаракатлантирувчи кучлари инсоннинг ҳаёти-фаолияти давомида ўзгариб турувчи – эҳтиёжлари билан уларни қондиришнинг ҳақиқий имкониятлари ўртасидаги қарама-қаршиликлар бўлиб ҳисобланади. Булар тўғрисида жаҳондаги илмий психологик адабиётларда бир қатор қимматли ва бой материаллар мавжуддир.

Одатда шахсни ривожлантириш, шакллантириш, таркиб топтириш, камолотга етказиш мавжуд қарама-қаршиликларни, зиддиятли вазиятларни енгиш, иродавий зўр бериш, зўриқиш, танглик, жиддийлик ҳолатларини бошқариш, ўзини қўлга олиш орқали ушбу фаолиятни амалга оширишнинг оқилона, омилкор воситаларини (йўллари, усуллари, операдиялари, кўникмалари, ўқувлари, малакалари, одатлари, ҳаракатлари, саъи-ҳаракатлари кабиларни) ўзлаштириш, эгаллаш натижасида вужудга келади. Буларнинг барчаси имитация (таклид), идентификация, рефлексия, стереотипизация, таълим, ўқитиш, ўқиш, ўрганиш, ўргатиш, сабоқ олиш, ўзлаштириш, мустақил билим олиш жараёнида юзага келтирилади. Мазкур ҳолатда аниқ фаолият орқали эҳтиёжни қондириш қонуний равишда янада юксакроқ, юқори босқичдага янги хусусиятга эга бўлган эҳтиёжий туғдиради.

Шундай қилиб, эҳтиёжларнинг туғилиши, тараққиёти, уларни саралаш ва шакллантириш ҳамда мустақил, демократик, ҳукукий жамият кишисига хос бўлган миллий, ҳудудий маънавият, руҳият на қадриятларнинг қонунийларига, хоссаларига, механизмларига асосланган шарқона, ўзбекона юксак ахлоқий ҳисларга эга инсонларни вояга етказиш республикаимиз психолог олимларининг олдида турган асосий вазифаларидан биридир. Бунинг учун психологлар кўп тажрибаларда синалган (ишончли, валидди, репрезентатив) тестлар, методлар (инновацион хусусиятли). методикалар (уларнинг инвариантлари, вариациялари, модификациялари), муайян касбнй малакалар, услубий қуроллар (кўрсатмалар, тавсиялар, ишламалар, модуль ва рейтинг чизимлари), замонавий техник воситалар билан тўла-тўқис қуролланишлари, назарий ва амалий билимларни эгаллашлари, олинган натижаларни кўп қиррали (сифат, миқдор, корреляцион, дисперсион, фактор ва ҳоказо) таҳлил қила билишлари, чуқурталқин қила олишлари мутлақо зарурдир. Чунки буларсиз шахсни комил инсон сифатида шакллантириш, камол топтириш мумкин эмас, бинобарин, иккиёклама ўзаро таъсир бундай имконият яратишга қодир.

3. Чет эл психологиясида шахс назариялари

Жаҳон психологияси фанида шахснинг камолоти, унинг ривожланиши тўғрисида хилма - хил назариялар яратилган бўлиб, тадқиқотчилар инсон шахсини ўрганишда турлича позицияда турадилар ва муаммо моҳиятини ёритишда ўзига хос ёндашишга эгадирлар. Мазкур назариялар қаторига биогенетик, социогенетик, психогенетик, когнитивистик, психоаналистик, бихевиористик кабиларни киритиш мумкин. Қуйида санаб ўтилган назариялар ва уларнинг айрим намояндалари томонидан шахсни ривожлантиришнинг принциплари тўғрисидаги қарашларига тўхталиб ўтамиз.

Биогенетик назариянинг негизида инсоннинг биологик етилиши бош омил сифатида қабул қилинган бўлиб, қолган жараёнларнинг тараққиёти ихтиёрий хусусият касб этиб, улар билан ўзаро шунчаки алоқа тан олинади, холос. Мазкур назарияга биноан, тараққиётнинг бош мақсади - биологик детерминантларига (аниқловчиларига) қаритилади ва уларнинг моҳиятидан социал - психологик хусусиятлар келтирилиб чиқарилади.

Тараққиёт жараёнининг ўзи, даставвал биологик етилишнинг универсал босқичи сифатида шарҳланади ва талқин қилинади.

Биогенетик қонунни Ф.Мюллер ва Э.Геккеллар кашф қилишган. Биогенетик қонуният органнинг тараққиёти назариясини ташвиқот қилганда ҳамда антидарвинчиларга қарши курашда муайян даражада тарихий роль ўйнаган. Бироқ органнинг индивидуал ва тархний тараққиёти муносабатларини тушуниришда қўпол хатоларга йўл қўйган. Жумладан, биогенетик қонунга кўра, шахс психологиясининг индивидуал тараққиёти (онтогенез) бутун инсоният тарихий тараққиётининг (филогенез) асосий босқичларини қисқача такрорлайди, деганғоя ётади.

Немис психологи В. Штерннинг фикрича, чақалоқ (янги туғилган бола) ҳали у одам эмас, балки фақат сут эмизувчи ҳайвондир, у олти ойликдан ошгач, психик тараққиёти жихатидан фақат маймунлар даражасига тенглашади, икки ёшида эса оддий одам ҳолига келади, беш ёшларда ибтидоий пода ҳолатидаги одамлар даражасига етади, мактаб давридан бошлаб ибтидоий даврни бошидан кечиради, кичик мактаб ёшида ўрта аср кишилар онгига ва ниҳоят етукли даврдагина (16-18 ёшларда) у ҳозирги замон кишиларининг маданий даражасига эришади.

Биогенетик назариянинг йирик намояндаларидан бири бўлмиш америкалик психолог С.Холл психологик тараққиётнинг бош қонуни деб “рекапитуляция қонуни” ни (филогенезни қисқача такрорлашни) ҳисоблайди. Унинг фикрича, онтогенездаги индивидуал тараққиёт филогенезнинг муҳим босқичларини такрорлайди. Олимнинг талқинига биноан, гудаклик ҳайвонларга хос тараққиёт палласини қайтаришдан бошқа нарса эмас. Болалик даври эса қадимги одамларнинг асосий машғулоти бўлган овчилик ва балиқчилик даврига айнан мос келади. 8-12 ёш оралиғида ўсиш даври ўсмирларди ёшидан иборат бўлиб, ёввойиликнинг охири ва цивилизациянинг бошланишидаги камолот чўққисига ҳамохангдир. Ўслиринлик эса жинсий

етилишдан (12-13) бошланиб то етуклик даври кириб келгунга қадар (22-25 ёшгаача) давом этиб, у романтизмга эквивалентдир. С.Холлнинг талқинига қараганда, бу даврлар "бўрон ва тазйиқлар", ички ва ташқи низолар (конфликт) дан иборат бўлиб, уларнинг кечиши давомида одамда "индивидуаллик туйғу" си вужудга келади. Шахс ривожланишининг ушбу назарияси ўз даврида бир талай танқидий мулоқазалар манбаи вазифасини ўтади, чунки инсон зотидаги ривожланиш босқичлари филогенезни айнан такрорламайди ва такрорлаши ҳам мумкин эмас.

Биогенетик концепциянинг бошқа бир тури немис "конституцион психологияси" (инсоннинг тана тузилишига асослаган назария) намояндалари томонидан ишлаб чиқилган. Э.Кречмер шахс (психологияси) типологияси негизига бир қанча биологик омилларни (масалан, тана тузилишининг типи ва бошқаларни) киритиб, инсоннинг жисмоний типи билан ўсишининг хусусияти ўртасида узвий боғлиқлик мавжуд, деб тахмин қилади. Э. Кречмер одамларни иккита катта гуруҳга ажратади ва унинг бир бошқа **циклоид** тоифасига хос (тез қўзғалувчи, хис-туйғуси ўта барқарор), иккинчи учиди эса **шизоид** тоифасига (одамови, муносабатга қийин киришувчи, хис-туйғуси чекланган) хос одамлар туришини айтади. Бу тахминини у шахс ривожланиш даврига кўчиришга ҳаракат қилади, натижада ўсмирларда циклоид хусусиятлари, (ўта қўзғалувчанлик, тажовузкорлик, аффектив табиатлилик, илк ўспиринларда эса шизоидлик хусусиятлари бўлади, дея хулоса чиқаради. Лекин инсонда биологик шартланган сифатлар ҳамиша етакчи ва ҳал қилувчи роль ўйнай олмайди, чунки шахснинг индивидуал - типологик хусусиятлари бир-бирига айнан мос тушмайди.

Биогенетик назариянинг намояндалари америкалик психологлар А.Гезслл ва С.Холл тараққиётнинг биологик моделига чамалаб иш кўрадilar, бу жараёнда мувозанат, интеграция ва янгилаиш цикллари ўзаро ўрин алмашиниб туради, деган хулосага келадilar, риятн - омилкорлик ва маҳсулдорликдан иборатдир. Ушбу ёш даврининг салбий жиҳатлари (иллатлари) ҳам кўзга ташланади ва уларнинг қаторига ижобий хислатлари етарли даражада бўлнаганлиги, онги ҳаётнинг барча қирраларини қамраб ололмаслиги, муаммоларни ечишда ақл-заковатнинг етишмаслиги, билимларни ўзлаштиришда қоқоқлиги (сустлиги) ва ҳоказо. Худди шу даврда шахсда меҳнатга нисбатан индивидуал муносабати шакллана бошлайди.

Бешинчи давр - ўспиринлик - ўзининг бетакрор хислати, индивидуаллиги ва бошқа одамлар билан кескин тафовутланиши билан тавсифланади. Шунингдек, ўсмирлик шахс сифатида ноаниқлик, муайян ролнинг ууддаламаслик, қатъиятсизлик сингари нуқсонларга (иллатларга) эгадир. Мазкур даврнинг энг муҳим хусусияти "ролни кечиктириш"нинг ўзгариши хисобланиб, бирмунча тараққиёт босқичига кўтарилишининг дақиқасидир. Унда ижтимоий ҳаётда бажараётган ролларининг" кўлами кенгаяди, лекин уларнинг барчасини жиддий эгаллаш имконияти мавжуд бўлмайди. ваҳоланки бу кезде ўспирин ролларда ўзини синаб кўриш билан чекланади,

холос. Эриксон ўспиринларда ўз-ўзини англашнинг психологик механизмларини батафсил таҳлил қилади, унда вақтни янгича ҳис қилиш, психосексуал қизиқиш, патоген (касаллик қўзғатувчи) жараёнлар ва уларнинг турли кўринишлари намоён бўлишини шарҳлайди.

Олтинчи давр - ёшлик бошқа одамга (жинсга) нисбатан психологик интим яқинлашув қобилияти (уқуви) ва эҳтиёжи вужудга келиши билан ажралиб туради. Айниқса, жинсий майл бу соҳада алоҳида ўрин тутди. Бундан ташқари, ёшлик танҳолик ва одамовилик каби беҳосият хусусиятлари билан тафовутланади.

Етинчи давр - етуқлик даври деб аталиб, ҳаёт ва фаолиятнинг барча соҳаларида (меҳнатга, ижодиётга, ғамхурликда, пушт қолдиришда, тажриба узатишда ва бошқаларда) маҳсулдорлик туйғуси унга узлуксиз равишда ҳамроқ бўлади ва эзгу ниятларнинг амалга ошишида туртки вазифасини бажаради. Шунингдек, мазкур даврда айрим жиҳатларда турғунлик туйғуси нуқсон (иллат) сифатида ҳукм суриши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Саккизинчи давр. яъни қарилик инсон тариқасида ўз бурчини удалай олганлиги, турмушнинг кенг қамровлиги, ундан қаноатланганлиги (қониққанлиги) туйғулари билан тавсифланади. Салбий хусусият сифатида ушбу ёшда ҳаётдан, фаолиятдан ноумидлилик, улардан кўнгил совиш ҳис-туйғуларини таъкидлаб ўтиш ўринлидир. Донолик, софлик, гуноҳлардан фориғ бўлишлик бу ёшдаги одамларнинг энг муҳим жиҳати, саховати ҳисобланади, бинобарин, ҳар бир алоҳида олинган ҳолатга нисбатан шахсият ва умумият нуқтаи назардан қараш уларнинг олий ҳиммати саналади.

Э. Шпрангер "Ўспиринлик даври психологияси" деган асарида кизларнинг 13 ёшдан 19 ёшгача, йигитларнинг эса 14 ёшдан 22 ёшгача киришни тавсия қилади. Ушбу ёш даврида юз берадиган асосий ўзгаришлар Э.Шпрангер бўйича:

- а) шахсий "Мен" ни кашф қилиш,
- б) рефлексиянинг ўсиши,
- в) ўзининг индивидуаллигини англаш (тушуниш) ва шахсий хусусиятларини эътироф қилиш, г) ҳаётини эзгу режаларининг пайдо бўлиши,
- д) ўз шахсий турмушини англаган ҳолда қуриш установаки ва хоказо.

Унинг фикрича, 14-17 ёшларда вужудга келадиган инқирознинг моҳияти уларга катталарнинг болаларча муносабатидан қутулиш туйғусини туғилишидан иборатдир. 17-21 ёшларнинг яна бир хусусияти - ўзининг тенгқурлари ва жамоатчилик қуршовидан "узилиш инқироzi" ва танҳолик туйғусининг пайдо бўлишидир. Бу ҳолатни тарихий шартланганлик шарт-шароитлар ва омиллар вужудга келтиради.

Э.Шпрангер, К.Бюлер, А.Маслоу ва бошқалар персонологик назариянинг йирик намояндалари бўлиб ҳисобланадилар.

Когнитивистик йўналишнинг асосчилари қаторига Ж.Пиаже, Дж. Келли ва бошқаларни киритиш мумкин.

Ж.Пиаже интеллект назарияси иккита муҳим жиҳатга ажратилган бўлиб, у интеллект функциялари ва интеллектнинг давлари таълимотини ўз ичига қамраб олади. Интеллектнинг асосий функциялари қаторига уюшқоқлик (тартиблилик) ва адаптация (мослашиш, кўникиш) дан иборат бўлиб, интеллектнинг функционал инвариантлиги деб юритилади.

Муаллиф шахсда интеллект ривожланишининг қуйидаги босқичларга ажратади:

- 1) сенсомотор интеллекти (туғилишдан то 2 ёшгача),
- 2) операциялардан идгариғи тафаккур даври (2 ёшдан то 7 ёшгача),
- 3) конкрет опсрацинлар даври (7-8 ёшдан 11-12 ёшгача),
- 4) формал (расмий) операциялар даври.

Ж.Пиаженинг ғояларини давом эттирган психологларнинг бир гуруҳини когнитив-генетик назарияга бириктириш мумкин. Бу йўналишнинг намояндалари қаторига Л.Колберг, Д.Бромлей, Дж.Биррер, А.Валлон, Г.Гримм ва бошқалар киради.

Француз психологи А.Валлон нуқтаи назарича, шахснинг ривожланиши қуйидаги босқичларга ажратилади:

- 1) ҳомиланинг она қорнидаги даври,
- 2) импульсив ҳаракат даври - туғилгандан то 6 ойликгача,
- 3) эмоциинал (ҳис-туйғу) даври - 6 ойликдан то 1 ёшгача,
- 4) сенсомотор (идрок билан ҳаракатнинг уйғунлашуви) даври - 1 ёш-дан то 3 ёшгача,
- 5) персонализм (шахсга айланиш) даври - 3 ёшдан то 5 ёшгача,
- 6) фарқлаш даври - 6 ёшдан то 11 ёшгача,
- 7) жинсий етилиш ва ўспиринлик даври - 12 ёшдан то 18 ёшгача.

Япа бир франциялик йирик психолог Заззо ўз ватанидаги таълим ва тарбия тизимининг тамойилларидан келиб чиққан ҳолда, мазкур муаммога бошқачароқ ёндашиб ва уни ўзига хос талқин қилиб, инсоннинг улғайиб боришини қуйидаги босқичларга ажратишни тавсия қилади:

1. Биринчи босқич - боланинг туғилганидан 3 ёшигача.
2. Иккинчи босқич - 3 ёшидан 6 ёшигача.
3. Учинчи босқич - 6 ёшидан 9 ёшигача.
4. Тўртинчи босқич - 9 ёшидан 12 ёшигача.
5. Бешинчи босқич - 12 ёшидан то 15 ёшигача.
6. Олтинчи босқич - 15 ёшидан 18 ёшигача.

Схемадан кўриниб турибдики, Р. Заззо шахс ривожланишининг босқичларига индивидуаллик сифатида таркиб топиш, такомиллашиш назариясидан келиб чиқиб ёндашгани шахс шаклланиши палласининг юқори нуқтаси, яъни ижтимоийлашуви билан чекланишга олиб келган. Шунинг учун унинг таълимоти инсоннинг онтогенезда такомиллашуви, ўзгариши, ривожланиши хусусиятлари ва қонуниятлари тўғрисида мулоҳаза юритиш имконини бермайди.

Г.Гримм шахс ривожланиши қуйидаги босқичлардаи иборат эканлигини тавсия қилади:

- 1) чақалоқлик - туғилганидан то 10 кунгача,
- 2) гўдаклик - 10 кунликдан то 1 ёшигача,
- 3) илк болалик - 1 ёшдан то 2 ёшигача,
- 4) биринчи болалик даври - 3 ёшдан то 7 ёшигача,
- 5) иккинчи болалик даври - 8 ёшдан то 12 ёшигача,
- 6) ўсмирлик даври 13 ёшдан то 16 ёшигача ўғил болалар, 12 ёшдан 15 ёшигача қизлар,
- 7) ўспиринлик даври - 17 ёшдан то 21 ёшгача йиғитлар, 16 ёшдан 20 ёшгача қизлар (бокиралар),
- 8) етуклик даври: биринчи босқич - 22 ёшдан 35 ёшгача эркаклар, 21 ёшдан 35 ёшгача аёллар, иккинчи босқич - 36 ёшдан 60 ёшгача эркаклар, 36 ёшдан 55 ёшгача аёллар,
- 9) кексайиш (ёши қайтган давр) - 61 ёшдан то 75 ёшгача эркаклар, 55 ёшдан то 75 ёшгача аёллар,
- 10) қарилик даври - 76 ёшдан то 90 ёшигача (жинсий тафовут йўқ),
- 11) узоқ умр кўрувчилар 91 ёшдан бошлаб то чексизликкача.

Дж. Биррон шахс ривожланишини қуйидагича тасаввур этади:

- 1) гўдаклик - туғилгандан то 2 ёшгача,
- 2) мактаболди давр - 2 ёшдан то 5 ёшгача,
- 3) болалик даври - 5 ёшдан то 12 ёшгача,
- 4) ўспиринлик даври - 12 ёшдан то 17 ёшгача,
- 5) илк етуклик даври - 17 ёшдан то 20 ёшгача,
- 6) етуклик даври - 20 ёшдан то 50 ёшгача,
- 7) етуклик даврининг охири - 50 ёшдан то 75 ёшгача,
- 8) қарилик даври 76 ёшдан бошлаб.

Д. Бромлейнинг таснифи бошқаларникига мутлақо ўхшамайди, чунки унда шахснинг ривожланиши муайян даврларга ва босқичларга ажратилган: биринчи давр - она қорнидаги муддатни ўз ичига қамраб олади (зигота-эмбрион-хонила-туғилиш), иккинчи давр (болалик): а) гўдаклик- туғилгандан то 8 ойликгача, б) мактабгача босқичдан олдинги - 19 ойликдан то 5 ёшгача, в) мактаб болалик - 5 ёшдан 11-13 ёшгача; учинчи давр (ўспиринлик) - 1) илк ўспиринлик - 11 ёшдан то 15 ёшгача, 2) ўспиринлик - 15 ёшдан то 21 ёшгача, тўртинчи давр (етуклик) - 1) илк етуклик даври - 21 ёшдан то 25 ёшгача, 2) ўрта етуклик даври - 25 ёшдан то 40 ёшгача, 3) етукликнинг сўнгги босқичи - 40 ёшдан то 55 ёшгача, бешинчи давр (қарилик) - 1) истефо босқичи - 55 ёшдан то 65 ёшгача, 2) қарилик босқичи - 65 ёшдан то 75 ёшгача, 3) энг кексалик даври - 76 ёшдан то чексизликгача.

Шундай қилиб, биз чет эл психологиясида шахс ривожланишининг йўналишлари ва назарияларига қисқача шарҳлаб ўтдик. Қилинган таҳлиллардан кўриниб турибдики, Европа мамлакатлари ва АҚШ психологлари орасида бу соҳада битта умумий назария ҳали ишлаб чиқилмаган. Бунинг бош сабаби шахснинг тузилиши, уни шаклланиш қонуниятлари, унинг камолотида объектив ва субъектив таъсирларнинг роли, микро ва макромухитнинг таъсири, ривожланишнинг таянч манбалари бўйича умумий-

ликнинг йўқлиги, аниқ методологияга ва илмий платформага асосланма-
гапликдир.

4. Собик Совет психологиясида шахс ривожланиши назарияларн шарҳлари

Собик Совет психологиясида шахснинг ривожланиши муаммоси Л.С.Виготский, П.П.Блонский, СЛ.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, Б.Г. Ананьев, Л.И.Божович сингари йирик психологларнинг асарларида ўз ак-
сини топа бошлаган. Кейинчалик ушбу масала билан шуғулланувчилар сафи
кенгайиб борди. Худди шу боисдан шахснинг тузилиши, илмий манбаи,
ривожланишнинг ўзига хослиги бўйича ёндашувда, муайян даражада
тафовутга эга. Ҳозирги даврда шахснинг ривожланиш юзасидан мулоҳаза
юритилганда олимларнинг илмий қарашларини муайян гуруҳга ажратиш ва
ундан сўнг уларнинг моҳиятини очиш мақсадга мувофиқ. Бизнингча,
онтогенезда шахс тараққиётини бир неча босқичларга ажратиш ва уларнинг
хар бирига алоҳида илмий психологик таъриф бериш нуктаи назаридан
ёндашиш қуйидаги назария ва йўналишларни ташкил қилади. Жумладан,
ривожланишдаги инқирозга биноан (Л.С.Виготский), мотивацион ёндашиш
(Л.И.Божович), фаолиятга кўра муносабат (Д.Б.Эльконин), шахснинг
ижтимоийлашуви хусусиятига эътиборан (А.В.Пефковский), шахсни тутган
позициясини ҳисобга олиб (Д.И.Фельдштейн) ва хоказо.

Л.С.Виготский жаҳон психологлари шахснинг тузилиши ва ривожла-
нишига оид назарияларни танқидий таҳлил қилиб, камолотни вужудга
келтирувчи руҳий янгиланишлардан келиб чиққан ҳолда жараёни қуйидаги
босқичларга ажратади.

1. Чақалоқлик даври инкирози (кризиси).
2. Гўдаклик даври - 2 ойдан 1 ёшгача. Бир яшарлик инқироз.
3. Илк болалик даври - 1 ёшдан 3 ёшгача. 3 яшарлик инқироз.
4. Мактабгача ёшдаги давр - 3 ёшдан 7 ёшгача. ? яшарлик инқироз.
5. Мактаб ёши даври - 8 ёшдан 12 ёшгача. 13 яшарлик инқироз.
6. Пубертат (жинсий етилиш) даври - 14 ёшдан 18 ёшгача. 17 яшарлик
инқироз.

Л.С.Виготский ўз асарларида ривожланишнинг ҳар бир даврининг
ўзига хос хусусиятларига чуқур илмий таъриф бера олган. Тадқиқотчи
шахснинг ривожланишида энг муҳим руҳий янгиланишлар юзасидан ҳам
илмий, ҳам амалий аҳамият касб этувчи мулоҳазалар билдирган. Бироқ унинг
фикрлари ичида ўта мунозарали, баҳсбоб ўринлар талайгина. Ҳозирги замон
психология фанида Л.С.Виготскийнинг шахснинг ривожланиши назарияси
илмий, тарихий, ижтимоий аҳамият касб этади, тараққиётни келтириб
чиқарувчи инқирозларнинг роли тўғрисидаги мулоҳазалари ва олға сурган
ғоялари шу куннинг талаби билан ҳамоҳангдир.

Собик Совет психологиясининг йирик намояндаси, Л.С.Виготский-
нинг шогирди Л.И. Божович шахс шаклланишини муайян даврларга бў-
лишда мотивларга асосланади, шунинг учун бу ёндашувни мотивацион деб

юритиш мумкин. Л.И.Божович мулоҳазасига биноан, шахснинг шаклланиши ушбу даражларда иборат: биринчи босқич - чақалоқлик - туғилгандан то 1 ёшгача, иккинчи босқич - мотивацион тасаввур - 1 ёшдан 3 ёшгача, учинчи босқич - "Мен" ни англаш даври - 3 ёшдан 7 ёшгача, тўртинчи босқич - ижтимоий жонзод эканлигини англаш даври - 7 ёшдан 11 ёшгача, бешинчи босқич: а) ўз-ўзини англаш даври - 12 ёшдан 14 ёшгача, б) ўз ўрнини белгилаб олиш (топиш) даври - 15 ёшдан 17 ёшгача.

Л.И.Божович шахс шаклланишининг ҳар бир босқичини психологик тавсифини бериб, уларни келтириб чиқарувчи омиллар, манбалар, турткилар, механизмлар негизини очиб беришга ҳаракат қилган. Олима фикрининг йўналиши шахс психологияси билан узвий боғлиқ бўлиб мотивацион ёндашувга бевосита таҳлил ва шарҳ бўйсундирилган.

Д.Б.Элькониннинг шахс шаклланиган классификацияси етакчи фаолият назариясига (А.Н.Леонтьев таълимотига) асосланиб, ҳар бир тараққиёт палласида у ёки бу кўринишдаги фаолият устунлик қилш эҳтимолига суянади. Инсоннинг шахс сифатида камол топиши жараёнидаги етакчи фаолият роли ушбу назариянинг асосини ташкил қилади.

Д.Б.Эльконин шахс шаклланишининг қуйидаги босқичларга ажратади:

- 1) гўдақлик даври - туғилгандан то 1 ёшгача; асосий фаолият - бевосита эмоционал мулоқот,
- 2) илк болалик даври - 1 ёшдан то 3 ёшгача; асосий фаолият - предмет билан манипуляция (нозик ҳаракат) қилиш,
- 3) мактабгача даври - 3 ёшдан то 7 ёшгача; асосий фаолият - ролли ўйинлар, асосий фаолият - ўқиш,
- 5) кичик ўсмирлик даври - 10 ёшдан то 15 ёшгача; асосий фаолияти - шахсий ички (интим) мулоқот,
- 6) катта ўсмирлик ёки илк ўспиринлик ёш даври - 16 ёшдан то 17 ёшгача; асосий фаолият – ўқиш - касб танлаш.

Д.Б.Элькониннинг шахс шаклланиши босқичлари муайян кўламдаги психологлар томонидан илиқ қарши олинишига қарамасдан, маълум даражада муназарабоп ўринлар йўқ эмаслигини эътироф қилинди. Бизнингча, ҳар бир даврнинг ўзига хос хусусиятлари фақат алоҳида олинган фаолият доираси таъсири билан чегараланиб қолмаслиги, балки оралиқ босқичлари ҳам мавжудлиги ва ундан келиб чиққан ҳолда руҳий янгиланишларда ҳам ўзгариш бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Шунга қарамасдан, Д.Б.Элькониннинг мазкур назарияси психология фанида, айниқса, ёш давлари психологиясида энг оммабоплардан бири бўлиб қолмоқда.

Болалар психологияси фанининг йирик намояндаси А.А.Люблинская шахс тараққиётини муайян босқичларга ажратишда педагогик психология позициясидан турган ҳолда фаолият нуктаи назардан ўнга ёндашади, маълум давларга ажратади ва уларни атрофлича шарҳлаб беришга интилади.

1. Чақалоқлик даври - туғилгандан то бир ойликгача.
2. Кичик мактабгача даври 1 ойдан то 1 ёшгача.
3. Мактабгача ёшидан олдинги давр - 1 ёшдан то 3 ёшгача.

4. Мактабгача ёши даври - 3 ёшдан то 7 ёшгача.
5. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилик даври - 7 ёшдан то 11 - 12) ёшгача.
6. Ўрта синф ўқувчиси даври (ўсмирлик) - 13 ёшдан то 15 ёшгача.
7. Юқори синф ўқувчиси даври - 15 ёшдан то 18 ёшгача.

Педагогик психологиянинг таниқли намояндаси В.А.Крутецкий инсоннинг оитогенетик тараққиётининг мана бундай босқичлардан таркиб топиш эҳтимоли мавжудлигини асослаб беришга ҳаракат қилади.

1. Чақалоклик (туғилгандан то 10 кунликгача).
2. Гўдаклик даври (10 кунликдан то 1 ёшгача).
3. Илк болалик даври (1 ёшдан то 3 ёшгача).
4. Боғчагача бўлган ёш давр (3 ёшдан то 5 ёшгача).
5. Боғча ёш даври (5 ёшдан то 7 ёшгача).
6. Кичик мактаб ёши даври (7 ёшдан то 11 ёшгача).
7. Ўсмирлик ёш даври (11 ёшдан то 15 ёшгача).

Негадир муаллифларнинг аксарияти онтогенезда шахснинг ривожланишини қолган босқичларини ҳисобга олмайдилар. Ҳозирги замон психологиясининг таниқли вакили А.В. Петровский инсон тараққиётига шахсни таркиб топтиришнинг социал - психологик нуқтаи назардан ёндашиб, ўзига хос оригинал классификациясини яратади. Ушбу назария негизида юксалиш, етукликка интилиш ғояси ётганлиги сабабли болалик, ўсмирлик, ўспиринлик давлари ётади, холос. А.В. Пет-ровскийгача психологлар тараққиётнинг бир текис жиҳатини олиб ўрганган бўлсалар, бундан ўлароқ у шахс шаклланишининг просоциал (ижтимоий қоидаларга риоя қилиб) ва асоциал (аксижтимоий) босқичлари мавжуд бўлиши мумкинлигаш далиллаб беришга ҳаракат қилади. Шунинг учун тараққиёт учта макрофазадан иборат эканлигини шарҳлаб, унинг биринчи тури болалик даврига тўғри келиб, ижтимоий муҳитга мослашиш, куникиш (адаптация), иккинчиси - ўсмирларга хос индивидуаллашиш (индивидуализация), учинчиси - ўпмиринлик, яъни етукликка интилиш даврида индивидуал ҳолатларни мувофиқлаштириш (бирлаштириш) хусусиятлари билан тавсифланади. А.В.Петровский шахснинг шакл-ланишини қуйидаги босқичлардан иборат бўлишини таъкидлаб ўтади.

1. Илк болалик (мактабгача ёшидан олдинги давр) - туғилгандан то 3 ёшгача.
2. Боғча ёши даври - 3 ёшдан то 7 ёшгача.
3. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчи даври - 7 ёшдан то 11 ёшгача.
4. Ўрта синф ўқувчиси (ўсмирлик) даври - 11 ёшдан то 15 ёшгача.
5. Юқори синф ўқувчиси (илк ўспиринлик) даври - 15 ёшдан то 17 ёшгача.

А.В.Петровскийнинг классификацияси қанчалик такомил даражада бўлмасин, тараққиётнинг оралик босқичлари, уларнинг ўзига хос хусусиятлари мавжудлигини эътироф этишга мойилдир. Чунки ижтимоий қоидаларга биноан ўсишми ёки аксилижтимоийми унга қарамасдан, ҳар икки

йўналишнинг ҳам оралиқ жабҳалари бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас, лекин бу ғояни чуқурроқ шарҳлаб бериш жоиз.

Д.И.Фельдштейн классификацияси ҳам шахсга ижтимоий ёндашувга асосланган бўлса ҳам, лекин у А.В.Петровскийникидан кескин фарқ қилади. Д.И.Фельдштейннинг фикрича, инсоннинг шахс сифатида шаклланиш жараёнида иккита қатта тараққиёт босқичини босиб ўтади, улардан бири -

"Мен жамият ичида" деган позициядан иборат бўлиб, у ўзига қуйидаги ёш босқичларини қамраб олади;

- 1) илк болалик - I ёшдан 3 ёшгача,
- 2) кичик мактаб ёшидаги ўқувчиси даври - 6 ёшдан то 9 ёшгача,
- 3) юқори синф ўқувчиси даври - 15 ёшдан то 17 ёшгача.

Шахс тараққиётидаги иккинчи позиция "Мен ва жамият" деб номланиб, у қуйидаги ёш босқичларига тааллуқлидир:

- 1) гўдаклик - туғилгандан то 1 ёшгача,
- 2) мактабгача ёшдаги болалар - 3 ёшдан 6 ёшгача,
- 3) ўсмирлар - 10 ёшдан то 15 ёшгача.

Д.И.Фельдштейн бошқа тадқиқотчилардан фарқли ўлароқ, ўсмирлик даврини уч босқичга ажратади. Унинг мулоҳазасига кўра, биринчи босқич (10-11 ёш) ўзига муносабатни кашф қилишдан иборат бўлиб, ўзини шахс сифатида ҳис қилиш ва қатъий қарорга келиш билан яқунланади. Иккинчи босқич 12-13 ёшдаги ўсмирларни ўз ичига олиб, бир томондан, ўзини шахс сифатида тан олиш, иккинчи томондан, ўзига салбий муносабатда бўлиш хусусиятига эга. Учинчи босқич 14-15 ёшли катта ёшдаги катта ўсмирлардан иборат бўлиб, тезкорликда ўз-ўзини баҳолашга мойил муносабати билан тавсифланади.

Болаларда "Мен жамият ичида" позицияси илк болалик, кичик мактаб ёшидаги, юқори синф ўқувчилиқ даврларида фаоллик кенг кўламда қулоқ ёяди, чунки мазкур тараққиёт босқичида фаолиятнинг амалий предметли жиҳатлари жадал ўсишда бўлади. Уларда "Мен ва жамият" позицияси вужудга келиши мактабгача тарбия ёши, ўсмирлик даврларига тўғри келиб, улар томонидан ижтимоий хатти-ҳаракатларнинг нормалари ва қоидаларини ўзлаштириш, шахслараро муносабат ўрнатиш, ўзаро мулоқотга киришини хусусияти билан тавсифланади. Ана шу мураккаб социал-психологик ҳолатларга асосланган ҳолда Д.И.Фельдштейн боланинг ижтимоий тараққиётига унинг жамиятга нисбатан муносабатининг асосий (бош) ва оралиқ тоифаларга ажратади. Болада жамиятга нисбатан оралиқ муносабатнинг шаклланиши ижтимоийлашув, индивидуаллашувнинг таркибий қисмларини эгаллаш ва бир даврдан иккинчисига ўташи натижасида юзага келади. Асосий (бош) муносабат - шахснинг ривожлапишида кескин силжиш нуқталарининг пайдо бўлишига, ички сифат ўзгаришларининг вужудга келиши ва унда янги хислатларни таркиб топишининг махсулидир.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Д.И.Фельдштейннинг шахс ривожланиши назарияси онтогенезда юз берадиган барча психологик ҳолат ва фазилатни изоҳлаб бериш имкониятига эга эмас. Лекин у таълим - тарбия сифатини оширишга ва такомиллаштириш жараёни (фаолияти)га ижобий таъсир ўтказиш хусусията билан амалий аҳамият касб этади.

Шундай қилиб, ҳамдўстлик мамлакатлари психологлари томонидан бир қатор пухта илмий-методологик негизга эга бўлган шахснинг ривожланиши назариялари ишлаб чиқилган. Уларнинг аксарияти онтогенезда шахснинг шаклланиши қонуниятларини очишга муайян ҳисса бўлиб хизмат қилади, амалий ва назарий муаммоларни ечишда кенг қўламда қўлланилади. Аммо онтогенезда шахснинг шаклланиши ва ривожланиши хусусиятларини акс эттирувчи назария яратиш мавруди етиб келди.

5. Собик совет психологиясида шахс таърифи

Умумий психология фанида шахснинг шаклланиши ва ривожланиши қонуниятлари ҳамда уларнинг механизмлари тадқиқ этилади. Бу борада психологлар томонидан шахсга нисбатан турлича таъриф берилган ва унинг тузилишини ўзига хос тарзда тасаввур қилишган. Қуйида муаллифларнинг айримларига қисқача тўхталиб ўтамиз.

А.Г.Ковалевнинг фикрича, шахс - бу ижтимоий муносабатларнинг ҳам объекти, ҳам субъектидир. А.Н.Леонтьев ушбу масалага бошқачароқ ёндашиб, унга шундай таъриф беради: шахс - бу фаолият субъектидир. К.К.Платоноининг талқинига биноан: жамиятда ўз ролини англови, ишга лаёқатли, яроқли аъзоси шахс дейилади. Бу муаммо моҳиятини чуқурроқ очишга ҳаракат қилган С.Л.Рубинипейн таърифича, шахс - бу ташқи таъсирлар йўналишини ўзгартирувчи ички шарт - шароитлар мажмуасидир.

Психологая фанида бир-бирига яқин, лекин айният бўлмаган тушунчалар қўлланилиб келинади, чунончи: одам, шахс, индивидуаллик. Уларнинг моҳиятини аниқроқ изоҳлаб бериш учун ҳар бирининг психологик табиатини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ.

1. Одам: сут ;) эмизувчилар синфига дахлдорлик, биологик жонзод эканлиги одамнинг ўзига хос хусусиятидир. Тик юришлик, қўлларнинг меҳнат фаолиятига мослашганлиги, юксак тараққий этган мияга эгалиги, сут эмизувчилар таснифига кириши унинг ўзига хос томонларини акс эттиради. Ижтимоий жонзод сифатида одам онг билаи қуролланганлиги туфайли борлиқни онгли акс эттириш қобилятидан ташқари ўз қизиқишлари ва эҳтиёжларига мутаносиб тарзда уни ўзгартириш имкониятига ҳам эгадир.

2. Шахс. Меҳнат туфайли ҳайвонот олаmidан ажралиб чиққан ва жамиятда ривожланувчи, тил ёрдами билан, бошқа кишилар билан мулоқот (муомала) га киришувчи одам шахсга айланади. Ижтимоий моҳияти шахснинг асосий тавсифи ҳисобланади.

3. Индивидуаллик. Ҳар қайси инсон бетакрор ўзига хос хусусиятларга эга. Шахснинг ўзига хос қирраларининг мужассамлашуви индиви-

дуалликни вужудга келтиради. Индивидуал шахснинг интеллектуал, эмоционал ва иродавий соҳаларида намоён бўлади.

Собиқ совет психологиясида энг кўп тарқалган шахснинг тузилишига оид материаллар билан қисқача танишиб ўтамиз.

С.Л.Рубинштейн бўйича шахс қуйидаги тузилишга эга:

1. Йўналганлик - эҳтиёжлар, қизиқишлар, идеаллар, ғояқодлар, фаолият ва ҳуққнинг устувор мотивлари ҳамда дунёқарашларда ифодаланади.
2. Билимлар, кўникмалар, малакалар - ҳаёт ва фаолият жараёнида эгалланади.
3. Индивидуал типологик хусусиятлар - темперамент, ҳарактер, қобилиятларда акс этади.

К.К.Платонов таълимотига кура, шахс тузилиши қуйидаги шаклга эга:

I. Йўналганлик остизузилиши - шахснинг ахлоқий қиёфаси ва муносабатларини бирлаштирадн. Ундан ҳаракатчанлик, барқарорлик, жадаллик, кўлам (ҳажм) даражаларини фарқлаш лозим.

II. Ижтимоий тажриба остизузилиши - Таълим воситасида, шахсий тажрибада эгалланган билимлар, кўникмалар ва одатларни қамраб олади.

III. Психологик акс эттириш шакллари остизузилиши - Ижтимоий турмуш жараёнида шаклланувчи билиш жараёиларининг индивидуал хусусиятлари.

IV. Биологик шартланган остизузилиш.

Мия морфологик ва физиологик хусусиятларига муайян даражада боғлиқ бўлган патологик ўзгаришларни, шахснинг ёш, жинс хусусиятларини ва унинг типологик хосиятларини бирлаштиради.

А.Г.Ковалев талқинига биноан, шахс мана бундай тузилишга эга:

1. **Йўналганлик** - воқеликка нисбатан инсон муносабатини аниқлайди, унга ўзаро таъсир этувчи ҳар хил хусусиятли ғоявий ва амалий установкалар, қизиқишлар, эҳтиёжлар киради. Устувор йўналганлик шахснинг барча психик фаолиятини белгилайди.

2. **Имкониятлар** - фаолиятнинг муваффақиятли амалга ошишини таъминловчи тизим. Ўзаро таъсир этувчи ва ўзаро боғлиқ бўлган турлича қобилиятлар.

3. **Характер**. Ижтимоий муҳитда шахснинг хулқ - атвор услубини аниқлайди. Одамнинг руҳий ҳаёти шакли ва мазмуни унда намоён бўлади. Характер тизимидан иродавий ва маънавий сифатлар ажратилади.

4. **Машқлар тизими**. Ҳаёт ва фаолият, ҳаракат ва хулқ-атвори тузатиш (коррекциялаш), ўзини ўзи назорат қилиш, ўзини ўзи бошқаришни таъминлайди.

6. Шахснинг психологик тузилиши моделлари таҳлили

Психология фанида системали ёндашувга оид тадқиқотларнинг кўрсатишига қараганда, ҳар қайси тизимнинг тавсифи сифатида унинг тузилиши қабул қилинади. Одатда, яъни структура - бу объектнинг бир қатор таркиблари ўртасидаги унинг яхлитлиги, ўзига ўзининг айниятлашувини таъминловчи барқарор ички алоқалар мажмуасидир.

Биз шахс структураси, яъни тузилиши муаммосини баён, талқин қилишда таянч ва жабҳа, компонент тушунча тариқасида яхлит тузилишининг нисбий мустақил қисмидан, таҳлилнинг бирлиги сифатида элемент тушунчасидан (атамасидан), ҳар қандай контекстлардан яхлитлик хусусиятини акс эттирмаса ҳам улардан фойдаланамиз. Бундай тафовут (фарқ) шахс хусусиятларини яхлит ҳолда мукамал очиш учун таркибий тизимли ва элементли тизимли даражаларини намоён этиш учун мутлақо зарур.

Шахснинг тузилиши тўғрисидаги муаммо ўзининг долзарблиги билан фаннинг тадқиқот доирасидан, предметида ташқари чиқади. Шахс тузилишига оид илмий тасаввурларнинг яратилиши, ишлаб чиқилиши яхлит назариянинг зарурий шарти ҳисобланиб, инсоннинг ижтимоий моҳияти қирраларини очиш имкониятига эгадир. Худди шу боисдан психологияга фалсафа, педагогика, тиббиёт сингари фанларнинг намояндалари томонидан уни муҳокама қилишда намоён бўлаётганлиги туфайли унга қизиқишнинг юксаклигидан далолат бермоқда.

Психология фани шахс структурасининг моделини яратишга бошқа фанлардан изчилроқ киришади, унинг табиатини акс эттириш имкониятига эришади, натижада у психология муаммолари мажмуасида марказий ўрин эгаллади. Психолог олимлар томонидан тадқиқот қилинаётган долзарб муаммолар билан шахс тузилишига оид масала у ёки бу жабҳаси орқали узвий боғлиқликка эга. Бу контекстда хулқ мотивацияси, шахснинг типологиясини ишлаб чиқиш, шахсга таъсир ўтказишнинг самарали йўл-йўриқларини қидиришни эслатиб ўтганининг ўзи кифоя.

Психология фанида шахсга структуравий ёндашиш бўйича энг салмоқли илмий изланишлар амалга оширилганлиги қонуний ҳолат бўлиб,

хилма - хил шахс структурасининг модели яратилганлиги фикримизнинг ёркин далилидир. Бу борада Б.Г.Ананьевнинг фикрича, психологик ҳодисаларни ақл (интеллект), ҳиссиёт (эмоция) ва иродага ажратилиш.... инсон психологиясида структуравий ёндашиш тажрибасининг дастлабки кўриниши бўлиб, унинг ҳақчиллиги кўпгина психологлар томонидан тан олиншидир. Б.Г.Ананьев структуравий ёндашишнинг бошқа вариантлари тариқасида турлича психик ҳодисалар билан қарама-қарши алоқаларнинг эътироф этилиши - психик актларнинг психик функциялар, онгнинг онгсизлик, тенденцияларнинг потенциаллар билан уйғунлигини таъкидлайди.

Л.С.Виготскийнинг мулоҳазасига кўра, инсоннинг психик функцияларини юксак, маданий, қуйи, табиий турларга ажратишни киритиш мумкин, чунки уларнинг негизида таълим билан инсоннинг олий нерв фаолиятида биринчи ва иккинчи сигналлар системасининг ўзаро таъсирининг ифодаланиши ётади.

Ҳозирги даврда психология фанда психологик ҳодисаларни психик жараёнларга, ҳолатларга, шахснинг хусусиятларига ажратиш қабул қилинганлиги муҳим аҳамиятга эга. Бундай ёндашувнинг мавжудлиги Б.Г.Ананьев томонидан структуравий концепциянинг бир тажрибаси сифатида қаралади. Бу воқелик "ҳодисаларни бир қатор жабҳалар билан тўлдиришга интилиш психофизиологик хусусият касб этиб, психик жараёнлар учун дастлабки материалларни тўтплаш имкониятини (идрок, тафаккур, эмоция, ирода) беради". Унинг фикрича, дастлабки материаллар, бир томондан, психик функциялар (сенсор, мнемик), ҳулқнинг, иккинчи томондан, элементар, мотивлари (эҳтиёж, установка) ҳисобланади. Олимнинг мулоҳазасича, бу қўшимчалар "генетик маъно касб этиб, физиологиядан мия механизмларини умумпсихологик ва нейрогуморал регуляторларини қамраб олиш психологияга ўтишга имкон беради". Лекин ушбу структуравий ёндашувнинг махсус психологик деб қарашдан қатъи назар, ҳозирги замон синтетик инсоншунослиги учун умумий аҳамиятли жиҳатни юксакликка кўтаришга қодир эмас.

Юқорида таъкидлаб ўтилган психик ҳодисаларнинг турли кўринишларини феноменларга ажратишнинг қонунийлиги бўйича бахс юритмасдан туриб, жумладан жараёнларга, ҳолатларга, хусусиятларга бўлинишдан кўз юмиб, ушбу категориялар, уларнинг турлича талқини шахс струк-турасининг таркибий қисмларига тенглаштириш мумкин эмаслигини қайд этиш зарур. Чунки улар соф психологик аснода вақт ва фазо ўлчами бўйича аниқликка эга эмасдирлар. Шунинг учун Б.Г.Ананьев томонидан киритилган илмий қўшимчалар умумпсихологик вазиятни кескин ўзгартириш имкониятига эга бўлмасада, унинг айрим томонларни тўлдиришга эга.

Шахс тузилишининг моделини ишлаб чиқишдаги муҳим қийинчиликларнинг энг асосий сабаби ҳар хил нуқтаи назарлар мавжудлигида ёркин намоён бўлади, улар "шахснинг тузилишига кўра, субетанционал ва идеал, ирсий ва эгаллаганлик, ижтимоий ва психологик, соматик ва пси-

хологик томонларига эга" (В.М.Баншиков). Мулоҳазадан кўриниб турибдики, бунда шахснинг "субстанционал гомони"ни ирсий, турмушда эгаллаганлик, соматик жабҳалар билан таққослаганда мустақил сгруктуравий таркиб сифатида алоҳида реалликка эга эмас. Бундай талқин бирон бир психологик ҳодисани турлича нуқтаи назардан изоҳлаш билан боғлиқ бўлиб, яккахол, яъни индивидуал воқелик (реаллик) устида гап бораётганилигини билдиради.

Психология фанида қўлланилиб келинаётган ва нисбатан барқарорлашган шахсни йўналганликка, темпераментга, ҳарактер ва қобилиятларга бўлиш етарли даражада кескин эътирозларга сабаб бўлаётгани йўқ. Шунинг учун кўпгина психологлар умумий тизимнинг мажмуасини ташкил қилувчи мураккаб хусусиятларнинг тузилиши сифатида қарайдилар ва шахснинг яхлит тавсифини ифодалайди, деб тушунадилар. А.Г.Ковалевнинг фикрича, темперамент табиий (ирсий) хусусиятларнинг тизимини билдириб келади, йўналганлик - эҳтиёж, қизиқиш, идеаллар тизими, қобилиятлар - интеллектуал, иродавий ва эмоционал хислатлар ансамбли, ҳарактер - ҳуққатвор усулларининг ва муносабатларининг синтезидир.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, шахснинг мураккаб тузилишга эга бўлган кўп қиррали хусусиятлари, фазилатлари, хислатлари ўзаро бир-бирларининг ичига сингиб кетганлиги натижасида табиий, эмоционал, эҳтиёжлар, муносабатлар, ҳуққ - атвор усуллари тўғрисидаги мулоҳазалар умумлашмалар умумлашмасидир. Чунки қизиқишлар ва идеалларни интеллектуал, эмоционал, иродавий хусусиятларисиз тасаввур қилиш мумкин бўлмаганидай, муносабатлар ва ҳуққ-атвор усуллари ҳам алоҳида ҳукм суриши ғайритабиий ҳолатдир.

Б.Д.Паригиннинг фикрича, шахснинг статик тузилишига қуйидагилар киради:

- 1) умуминсоний психологик хусусиятлар;
- 2) миллий, касбий, иқтисодий, сиёсий, синфий бирликка алоқадор ижтимоий ўзига хос хусусиятлар;
- 3) шахснинг индивидуал бетакрор хусусиятлари. Бизнингча, олим томонидан таъкидлаб ўтилган хусусиятларнинг ҳар қайсиси шахс психикасида мавжуд бўлиб, улар алоҳида хислатлар гуруҳи кўринишига эга эмасдирлар.

Юқорида таҳлил қилинган моделларнинг ҳеч қайсиси системали ёндашув доирасидаги ҳозирги замон шахс структураси тўғрисидаги моделга мос келмас эди. Ушбу моделларнинг таркиб (жабҳа) ларида нисбий мустақил бирлик хусусияти акс топмаганлиги туфайли бир вазиятда улар ўзаро тобе элементларга, иккинчи ҳодисаларда эса такрорий хислатлар кўринганга ўхшаб кетади. Шунингдек, шахс тузилиши умуман муайян назарий ёки амалий аҳамиятга томон (жабҳа) лари билан ажралиб турмайди. Шунинг учун таъкидланган ҳеч бнр модель психологик моҳиятини ўзида акс эттирувчи, жамият аъзоси сифатидаги инсоннинг типиклик ва индивидуаллик қиёфаларини таҳлил қилишни таъминлай олмайди.

Узоқ чет эл психологлари **шахс** тузилишининг моҳиятини очиб беришга қаратилган кўпгина ёндашувлари ҳам юксак кўрсаткичларга эришмаганлиги туфайли бу масалани ёритиш учун кескин ўзгариш киритилмади. Г.Оллпорт, Г.Мюррей, Р.Линтон, К.Роджерс, А.Маслоу ва бошқа олимларнинг яққол шахснинг психологик моҳиятини тушунчалар тизими ёрдами билан ҳаспўшлаши ижобий изланиш тарзида ўзига тортади, лекин унда шахс "кундалик турмушимизда биз билган шахснинг айнан тимсолидир" деб таърифланади.

Мазкур ижобий эзгу ниятларни амалиётда қарор топтиришга шахснинг тизими ташкилий томонини баҳолай олмаслик ва ички омиллар ролини бир томонлама орттириш ҳолати тўсқинлик қилади. Жумладан, Р. Линтон шахс тузилишини "индивидуумга алоқадор психик ҳолатлар ва ҳодисалар ташкилий агрегати" деб талқин қилишни таклиф қилади, бунинг натижасида уларнинг шунчаки йиғиндиси юзага келади, холос.

Таниқли АҚШ психологи Г.Оллпортнинг фикрича, шахс "ички тизим", "динамик қурилма", "Мен", "қандайдир метапсихологик Мен" ўзида олдиндан шҳсан ва диспозицияни акс эттирувчи, инсои тафаккури ва ҳуққатворида мутаносиб равишда қарор топтирувчи жонзотдир". Худди шу боисдан шахснинг синфий-тарихий жиҳатдан яққол баҳоланиши очилмай қолади, ижтимоий таҳлил ўрнини психологик талқин эгаллайди чамамда.

Психологлардан Т.Парсонс, Г.Мид ва бошқалар "шахснинг ролли тузилиши" номли концепцияни ишлаб чиқиб, одамнинг яхлит субъектив дунёсини, унинг психологик қиёфасини диққат марказидан, идрок майдонидан четда қолдирадилар.

Шунга қарамадан, собиқ совет файласуфлари ва психологлари шахснинг структурасига бирёклама ёндашишга барҳам беришга интилдилар, унинг жамиятда бажарадиган ролини адолатли баҳолаб, ижтимоий, ижтимоий-психологик, психологик тизимларда ролнинг турли кон-текстда мақсадга мувофиқ бажарилишини кўрсатиб ўтдилар. Бу контекстдаги асосий ёки бош муаммо ролларни интернализацияланишнинг яққол психологик механизмлари, улар билан боғлиқ бўлган нормалари, роллар ўртасидаги психологик фарқлар, шахс тузилишида мустаҳкам жой олган, унга нисбатан ташқи омиллар; кўзғатувчилар тарзида сакланувчилар ҳисобланади.

Чет эл психологиясида олимлар диққатини кейинги йилларда шахс моделининг психологик омиллари тортмоқда, уларнинг асосий вариантлари Г.Айзенк, Р.Кэттелл концепциялари билан бевосита боғлиқдир, Мазкур концепциялар кўп ёки оз миқдордаги "омиллар" (Айзепкда улар 2-3 та, Кэтгеллда эса 20 тадан зиёд) га асосланган бўлиб, улар муайян даражада умумлашган индивидуалликнинг ёки шахс қиёфасини ифодаловчи, психологик хусусиятларни акс эттирувчи руҳий тизимни қайд қилишга суянади. Аммо туб маънодаги шахснинг психологик концепцияси ҳам индивидуаллик қиёфаларини ҳақиқий ижтимоий-психологик моҳиятини очиш имкониятига эга эмас, чунки хусусиятларнинг қонуний равишдаги ўзаро алоқалари тавсиф қилинмай қолинган.

Таъкидланган парадокс системаси ёндашув позицияси орқали изоҳланиши мумкин, лекнн яхлит тизимининг тавсифисиз айрим компонентларнинг мазмундор таснифини амалга ошириш имконияти йўқ. Дарҳақиқат шунинг учун "инсоннинг ижтимоий-психологик хусусиятлари ёки алоҳида психологик тизимдан келиб чиққан ҳолда мажмуа" деб аташга суяниб иш юритиш орқали ҳеч қандай "шахс тузилиши"ни яратиб бўлмайди. Шахснинг динамик тузилишидаги моделлари собиқ совет психологлари тахмин қилган қийинчиликларнинг олдини олиш мазмунида ифодаланган.

Б.Д.Паригиннинг қатъий асосланиб айтишига кўра, шахснинг динамик структурасининг етакчи (фарқланувчи) аломати яққол вақт оралиғига боғлиқлиги, шахс фаолияти ёки психиканинг муайян ҳолатига алоқадорлигидир. Шахснинг динамик структурасининг икки асосий жабҳага тааллуқлигига, яъни психик ҳолатларга ва ҳулққа ишора қилган Б.Д.Паригиннинг мулоҳазасича, шахснинг кайфиёти ёки психологик жихатдан ўзининг тайёргарлик хислати юксак аҳамиятли ангиланишдир.

Олимнинг талқинига кўра, психологик тайёргарлик - бу интеграл структуравий тузилмадан иборат бўлиб, а) муайян вақт оралиғида инсон психикасининг жисмли йўналганлик даражаси ва тоналлигини тавсифлайди. Психологик тайёргарлик ўзининг тузилиши бўйича уч хил жабҳани қамраб олади (константли, долзарбли, вазиятли) ва фаолиятда муҳим функцияларни бажаради. а) муайян вақт бирлигида индивид томонидан қайта ишланувчи ва идрок қилинувчи барча жорий ахборотларнинг аккумулятори; б) инсон фаоллигининг тонизатори ва регулятор; в) фаолият ва ахборотни қабул қилиш установа; г) шахснинг қадриятга йўналганлик омили ҳисобланади. Инсон ҳаёти ва фаолиятининг у ёки бу лаҳзаларида психикасининг (компонентлари) таркибий қисмлари билан содир бўлишликнинг психик тайёргарлиги синтетик равишда бирлашгандир. Бу муаммо паригинчасича, психик тайёргардик психик ҳолатларининг доминантлиги деган тушунчага яқинлашиб қолади. Ваҳоланки, шахснинг динамик ва статик тузилиши муносабатини ҳисобга олмайди, психологик тайёргарликнинг миқдорий тавсифи йўллари кўрсатиб ўтмайди, натижада унинг кўлами чексизга айланиб қолади.

К.К.Платонов томонидан илгари сурилган шахснинг динамик функционал тузилиши (структураси) катта қизиқиш уйғотади. Олим шахс хусусиятларининг барча бойлигини қамраб олувчи, кўп босқичли моделини яратишга интилади. Шахс тузилишининг элементлари бўлиб, унинг ҳоссалари, хусусиятлари, қиёфаси ҳисобланади. К.К.Платонов шахс тузилишининг турли томонлари билан ўзаро алоқадор тўрт тузилишга ажрачади:

1) шахснинг ахлоқий қисфаси муносабати ва йўналганлик бирлаштирувчи ижтимоий шартланган осттузилиш.

Бу осттузилишга алоқадор шахснинг хислатлари табиий майлларга бевосита боғлиқлиги йўқ ва тарбиявий йўл билан шакллантиришди.

2) тажрибанинг осттузилиши; унга таълимий йўл билан эгалланган билимлар, малакалар, кўникмалар, одатлар қиради, аммо бу нарса шахс

қиёфасининг биологик шартланган таъсири остида кечади (К.К.Платонов). Ушбу остизуилиш орқали шахс инсониятнинг тарихий тажрибаси,

3) шахснинг индивидуал хусусиятлари билан шартланган баъзи психик жараёнлар (хотира типи, эмоционал ҳаракат барқарорлиги кўрсаткичи, машланиш йўли) билан шакллантирилади. Биологик шартланган хусусиятларнинг таъсири янада аниқроқ кўзга ташланади.

4) биологик шартланган остизуилиш биопсихик хусусиятларни, фазилатлар, темперамент... (шахснинг топологик хусусиятларини), жинсий ва ёш хусусиятлар, шунингдек, инсоннинг патологик ўзгаришини бирлаштиради. Бу остизуилиш машклантириш орқали шакллантирилади, миянинг морфологик ва физиологик хусусиятларига боғлиқ. К.К.Платоновнинг фикрича, бу остизуилишга шахс қиёфаси (хусусиятлари) нинг асосий жабҳаларини киритиш мумкин.

Қисқача таҳлил қилинган К.К.Платоновнинг шахс тузилишига оид концепцияси (назарияси) кенг қўламдаги таълим ва тарбия амалиёти билан жинс алоқаси туфайли ўзига тортади. Аммо муаллиф бу борада шахс ва инсон тўғрисидаги мулоҳаза юритганда унинг реал хусусиятлари ва ҳолатларини яққол очиб бермайди. Маълумки, ҳозирги замонда бир-биридан сезиларли, деярли фарқланувчи талқинлар ҳукм сурмокда, кези келганда баҳс предмети сунъий равишда ўзгариш ҳоллари учраб туради. Унинг асарларини ўрганиш жараёнида, шахс тузилиши тўғрисидаги мулоҳазаларда, тахснинг бу муаммо функционал психологик - педагогик жабҳа эканлиги ойдинлашиб боради, тренировка, машкланиш, таълим олиш йўли билан унда у ёки бу ҳислатлар шакллантирилади.

К.К.Платонов "шахснинг томонлари ва унинг остизуилиши" тушунчаларини синоним сифатида қўлланилганлигини таъкидлаб, уни қуйидагича изоҳлаб беради; "шахснинг моддий жабҳалари тўғрисида эмас, балки функционал томонларининг ўзаро таъсири тўғрисида гап боради". Бундан кўриниб турибдики, шахснинг компонентлари, унинг хусусиятлари, тузилиши нимани билдиради, деган муаммога жавоб топиб бўлмайди.

Юқорида таъкидлаб ўтнлган ҳодисаларни (вақтни фазовий) баҳолаш онтологик аснода ўз ечимини топа олмайди. Чунки структура яхлит тузилма бўлганлиги туфайли у ҳеч қачон жабҳа, томон ва жиҳатларнинг шунчаки мажмуасидан иборат бўлмаслиги равшан. Бинобарин, остизуилиш тушунчасини талқин қилишда умумий қабул қилинган қоидага кўра нисбий жиҳаддан мустақил таркиблардан тузилганидан қаъи назар у бундан кенгроқ яхлитликнинг қисми бўлиб ҳисобланади. Ана шу фикрдан келиб чиққан ҳолда қуйидагиларни кўз ўнгига келтириш мувофиқ: биринчидан, шахснинг ижтимоий сифатлари ўз ҳолича ҳукм сурмайди, балки яққол нерв системасида қайд қилинади, яъни табиий биологик механизмлар ёрдами билан амалга ошади. Иккинчидан, биологик шартланган шахс сифатларининг аксарияти фило ва онтогепезде бевосита ижтимоий шарт-шароитларнинг таъсири остида шаклланади. Шунинг учун биологик шартланганликнинг ижтимоийликдан ажратишни ўзи ўта мураккаб бўлиб, ама-

лий жиҳатдан генотип билан фенотип ўртасида демаркацион (французча demarcation, қатъий чегара) чизик ўтказиш мумкин эмас. Учинчидан, на биологик, на ижтимоий шартланган сифатлар, фазилатлар, хислатлар инсон томонидан – эгалланаётган тажрибадан ташқарида намоён бўлиши кузатилмайди. Шунингдек, инсоннинг ўзлаштирадиган билимлари, малакалари, кўникмалари, одатларининг ўзига хослиги унинг шахсидаги нуқсонлар компенсацияси кўпинча ахлоқий йўналганлик ва майлларга боғлиқ. Тўртинчидан, алоҳида олинган билим жараснларининг типологик хусусиятлари билан шартланган шахс фазилатларини ўзаро бир - биридаи ажратиб таҳлил қилиш ҳам ғайритабiiй ҳолатдир. Юқоридаги мулоҳазаларнинг барчаси шахсда намоён бўладиган хислатларида ўз таъсирини, изини қолдиради.

Худди шу боисдан К.К.Платонов томонидан тавсия қилинган ост-тузилишнинг табiiй яққол шахс тузилмаси мажмуаси сифатида қабул қилиш ўта баҳслидир. К.К.Платонов бўйича шахснинг тўрт "осттузилиш" жабҳалари хисобланади, чунки турли контекстдаги уларнинг ҳар қайсиси шахс фазилати тариқасида қараш ва шунда унинг иптеграл тизимии баҳолаш мумкин.

В.С.Мерлин ҳам шахснинг тузилиши масаласига алоҳида аҳамият берган олимлардан бири саналади. Унингча, шахснинг қисмларига ажратиб талқин қилимайдиган жабҳа (компонент) - бу унинг хислатларидир. Уларнинг ҳар бири муайян йўналганлик моҳиятини ўзида мужассамлаштирган бўлиб, шахс муносабатини акс эттиради. Шунга биноан шахснинг тузилиши деганда В.С.Мерлин инсоннинг ўз - ўзига, ўзгаларга, меҳнатта у ёки бу муносабатини ўзида бирлаштирувчи шахс хусусиятларининг ташкилий ва ўзаро алоқадорлигини англаувчи ўзига хос "симптомокомплекс" ни тушунади.

Олимнинг муаммога бундай ёндашуви гўёки жуда ўринли, тўла ашёвий далилий тасаввурни вужудга келтиради. Шахс тузилиши муаммосини узил-кесил ҳал қилиниши, ечимини топиш учун айрим шартларга риоя этилиши лозим. Бириичидан, "шахснинг муносабати" тушупчаси моҳиятини яққол очиш, иккинчидан, шахснинг хусусиятлари тўғрисидаги тасаввурларни деталлаштирган ҳолда ишлаб чиқиш даркор. В.С.Мерлиннинг фактлар констатациясига биноан "симптомокомплекс" шахс тузилишининг баёний ва статик тавсифини билдиради, холос", ҳолбуки шундай экан "мазкур ижтимоий шароитларда шахс тузилишининг ривожланиши ва юзага келиши қонуниятлари" ўрнатилиши жоиз.

Кўпгина психологларнинг қарашларида шахснинг ижтимоий-психологик тавсифи қиёфасининг тузилишида етакчи роль ўйнаши ва қайд этиши таъкидланади. Шу жумладан, тадқиқотчи Н.РТ.Рейнвальднинг фикрича, шахснинг тузилиши ва унинг ҳар бир қиёфаси (хислати) уч мезон асосида таҳлил қилиниши жоиз:

1) ориентировканинг даражаси ва анланганлик хусусиятига;

2) у ёки бу эҳтиёжий ҳолатларни ҳаракатлантиришнинг хусусияти ҳамда ташкилийлиги;

3) пайдо бўлишнинг жадаллиги, жиддийлиги ва зўриқишга, яъни инсоннинг эмоционал иродавий, билимига оид сифатлари нуктаи назарига ва бошқалар.

Н.И.Рейнвальднинг изохлашича, фаолиятнинг регуляциясида психик функцияларни умумлашган гуруҳлаштириш уларнинг уч ўлчовли (мезонли) таснифининг ақл (интеллект), ҳиссиёт (эмоция) ва ирода моҳияти зиммасига тушиши шахс тузилишини темперамент, ҳарактер ва қобилиятларига, иккинчи томондан эса экстраверсия, ишроверсия омилларига ажратишга барҳам беради.

Н.И.Рейнвальднинг ушбу ёндашуви А.Р.Луриянинг мия фаолиятининг уч блокли роли таснифига бевосита мос тушади, чунончи, ақл (интеллект) кўп ҳолларда информацион блок орқали амалга ошади, ирода (ташкилийлик) ирограммалаштириш блоки билан, хилма-хил эмоционал ҳолатлар (ҳиссиёт) юзага келшининг негизида "энергетик" блок ётади. Ақл, ҳиссиёт, ирода ва уларни рўёбга чиқарувчи миянинг блоклари, ҳаракатлантирувчиларни эмас, балки ўзаро узвий боғлиқ бўлган инсон-нинг атроф-муҳитга айсбатан муносабатининг уч лаҳзасини англатади. Хуллас, қарашларнинг ранг-баранглигн муаммо ечимининг ҳар хил вариантлари, инвариантлари, модификациялари, модуллари ва моделлари бир даврнинг ўзида ҳукм суришини таъминлайди ҳамда системали ёндашув мажмуаси юзага келиши учун пухта негиз, механизм ва барқарор манба ҳозирлайди.

7. XXI аср одамлари

Одамзод муаммоси азалий долзарблиги билан бошқа инсоншунослик категорияларидан кескин ажралиб турган ва бундан кейинги инсоннинг ижтимоий-тарихий тараққиётида ҳам худди шундай юксак нуфузга эга бўлиб қолаверади. Жамият мавжуд экан унинг қудрати, ҳаракатлантирувчи кучи, моддий ва маънавий маҳсулот яратувчиси бўлмиш инсоннинг ахлоқи, ақл-идроқи, юксак ҳистуйғуси, иродавий фазилаги, қобилияти ва салоҳияти юзасидан янги маълумотларга эга бўлиш масаласи ўз мавқеини асло йўқотмайди. Худди шу боисдан инсон шахси, унинг камо-лоти, унга таъсир :-)-тувчи ички ва ташқи омиллар, фаолият, тажриба ва ин-тилшининг роли масалалари XXI асрда тадқиқот этилишга муҳтождир. — Инсон шахсини ўрганиш масаласи билан фалсафа, психология, педагогика, социология, филология, тарих каби ижтимоий ва гуманитар фанлар шуғулланади. Ҳозирги даврда инсон муаммоси аниқ, гуманитар, ижтимоий фанларнинг умумий тадқиқот объектига айланиб бормокда ва бу жараён кейинги асрда янада жадаллашади. Шунга қарамасдан, бир томондан, инсонни ўрганишда дифференциация ҳодисаси юз бермокда, иккинчи томондан, инсон тараққиётининг синтетик (бирикув) тавсифи бўйича ин-теграция ҳолати

кўзга ташланмоқда. Инсон бир қатор фанларнинг тадқиқот объекти эканлиги йиғиқ, ихчам, яхлит тарзда тасаввур этиш учун уни **биосоциал ва социобиологик** жиҳатдан ўрганиш мақсадга мувофиқ. Маълумки, инсон ҳаёти ва фаолиятининг операционал (усул, услуб, ўқув, операция, куникма, малака, одат) механизмн унинг **онтогенезида** функ-ционал (ҳаракатлантирувчи) механизмга ўсиб ўтади, бинобарин, унда комилликнинг белгилари, аломатлари шаклланади, натижада у жисмоний ва маънавий камолот чўққисининг муайян даражасига эришади.

Муаммони инсон - жамият - табиат - турмуш муносабатлари нуқтаи назардан текширган жаҳон психологиясининг намояндалари Ш.Бюлер, А.Маслоу, К.Роджерс, Р.Оллпорт, В.Джемс, А.Гезелл, Л.Термен, Ж. Пиаже, А.Валлон, С.Л.Рубинштейн, Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, Б.Г. Ананьев каби олимлар одамнинг улар билан ҳар хил турдаги ва кўринишдаги каузал, структуравий, операционал, мотивацион, когнитив, фазовий ва маконий алоқалар тизими мавжудлигини таъкидлаб ўтгандир.

Жаҳон психологиясидаги турли назарияларга асосланган ҳолда, биринчидан, инсон у ёки бу алоқалар тизимига биноан биологик эволюция маҳсули сифатида ўрганилади. Иккинчидан, ижтимоий - тарихий жараённинг ҳам объекти, ҳам субъекти тариқасида инсон шахси тадқиқоат қилинади. Учинчидан, индивид (одамзод) муайяи даражада ва кўламда ўзгарувчан, биологик тараққиётнинг генетик дастурига асосланувчи алоҳида хусусиятли жонзод тарзида илмий жиҳатдан текширилади.

Бизнингча, инсоннинг жамият ишлаб чиқаришининг етакчи ва асосий таркиби, билиш, коммуникация ва бошқарув жараёнининг субъекти, тарбиялаш ва тарбияланиш предмети сифатида тадқиқ этилиши муҳим аҳамиятга эга. Худди шу боисдан инсон ва унинг борлиқ, ижтимоий жамият билан кўп қиррали, мураккаб муносабатга ҳамда алоқага киришиши куйидаги тарзда намоён бўлиши мумкин:

1. Табиатнинг биотик ва абиотик омиллари - инсон.
2. Жамият ва унинг тарихик тараққиёти - инсон.
3. Инсон - техника, технология.
4. Инсон - маданият, маънавият, қадрият ва руҳият.
5. Инсон ва жамият - ер ва фазо.

XXI асрда ҳам одам - индивид, шахс, субъект, комил инсон сифатиди психологик илмий тушунчалар негизида талқил қилинишда давом эттирилади, лекин ҳар бир тушунча моҳиятида ва кўламида сифат ўзгаришлари юз бериши мумкин, чунки ташқи ва ички омиллар, таъсир этувчилар, таъсирланувчилар устуворлиги йўқола боради.

Одамга индивид сифатида тавсиф беришда унинг ёш даври, жинсий ва индивидуал-типологик хусусиятларига асосланилади. Ёш даврининг сифатлари онтогенетик, эволюция босқичларида изчил равишда намоён бўлади ва такомиллашув жараёнида ўз ифодасини топади, жинсий диморфизм хусусияти эса уларга мутлақо мос тушади. Индивиднинг индивидуал-типологик хусусиятига конституцион (тананинг тузилиши, биокимёвий

индивидуадлик, яъни яккахоллик) ҳолатлар, симметрия ва асимметрия жуфт реценторлари, эффекторлари функцияси киради. Бу хусусиятлар, ҳолатлар, ҳодисалар, механизмлар ва хоссалар бирламчи ҳисобланиб, хужайра ва молекуляр тузилишнинг барча даражаларида иштирок этади.

Жаҳон психологияси тўплаган назарий ва амалий маълумотларга кўра, ёш, жинсний ва индивидуал - типологик хусусиятлар сенсор (субсенсор. субцептив), мнемик (хотира), вербал (сўз орқали) ва мантиқ психофизиологик функцияларининг динамикаси ҳамда органик эҳтиёжлар тузилишини аниқлайди. Индивиднинг бу хусусиятларини иккиламчи деб атаб, уларнинг интеграцияси темперамент хусусиятларида ва туғма майлларда ифодаланишини таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ. Чунки юқоридаги сифатлар онтогенетик эволюция жараёндан иборат бўлиб, улар филогенетик дастурга асосланиб ҳукм суради. Ёш даврга оид ва индивидуал ўзгарувчанлик инсониятнинг ижтимоий - тарихий тараққиёти таъсири остида ҳар хил кўринишларда намоён бўлиши мумкин. Индивиднинг динамик хусусиятларига шахснинг ижтимоий муҳитда вужудга келган сифатлари таъсир этиб, унинг индивидуал ўзгарувчилиги омилини янада кучайтиради.

Инсоннинг шахс сифатида тавсифланишининг муҳим психологик лаҳзаси унинг динамик хусусиятлари ҳисобланиб, жамиятдаги статуси (иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, мафкуравий негизга боғлиқ, яъни унинг жамиятда эгаллаган ўрни, нуфузи, мавқеи (билан белгиланади) орқали ифодаланади. Статуснинг негизида эса ҳамиша узлуксиз равишда ўзаро алоқалар тизими ётади. Инсон бажариши лозим бўлган гуруҳий фаолият ва яккахол турмушга, касб-ҳунарга алоқадор, яъни касабавий, оиладаги ҳамда жамоадаги ролнинг ижтимоий функцияси, унинг муайян мақсадга, қадриятга, маънавиятга йўнлиганлиги, шахсни фаоллаштиради, натижада у барча жабҳаларда иштирок этиш имкониятига эга бўлади. Статус, роль, қадриятга йўналганлик шахс хусусиятлари, сифатлари, фазилатлари, хосиятлари ва хислатларининг бирламчиларини ташкил этади, унинг тузилишида асос бўлиб хизмат қилади. Шахснинг тавсифи фаолият, ҳулқ, мотивацияси хусусияти ва ижтимоий феъл - атвор (оддий стереотипдан тортиб, то халқ донишмандлиги намуналари) тузилишини белгилаб, унинг тарки - бидан иккиламчи аломатлар, белгилар сифатида жой эгалдайди. Шахснинг бирламчи ва иккиламчи сифатларининг ўзаро таъсирини бирлаштирувчи юксак самара тарзида инсон характери ва майллари юзага келади. Инсоннинг шахс хислатларини ривожлалтирувчи, уларни такомиллаштирувчи ва барқарорлаштирувчи асосий шакл - унинг жамиятдаги ҳаёт йўли, муайян из қолдириш ва ижтимоий таржимаи ҳоли ҳисобланади. Шахснинг халқига қилган хизмати унинг эъзозланишига, ҳаттоки миллий маънавий бойлик, тафаккур гулшани ва сарчашмаси даражасига кутарилиши мумкин.

Инсоннинг фаолият субъекти сифатидаги асосий тавсифлари қаторига унинг бу соҳадаги тараққиётнинг маҳсули - онги (объектив фаолиятнинг инъикоси сифатида (ва фаолияти) воқеликнинг ўзгартирувчиси тариқасида) киради. Инсон амалий фаолиятнинг субъекти тарзида унинг шахсий

фазилатлари ва хислатларини тавсифлабгина қолмайди, балки меҳнатнинг техник воситалари ва технологияси, уларнинг кучайтирувчанлик, тезлаштирувчанлик ва яратувчанлик функциялари сифатида юзага келади. Амалий фаолият умуминсоний ва яқка шахс тажрибасининг бир қисми тариқасида, эгалланилган, ўзлаштирилган, пухта тажрибадан фойдаланиш сингари намоён бўлади. Назарий фаолиятнинг субъекти бўлмиш инсон ўзининг билимлари, касбий кўникмалари, ақлий малакалари билан тавсифланади, қайсики улар ўзига хос аломатлар тизими билан бевосита боғлиқдир. Ақлий фаолият ижодиёт даражасига ўсиб ўтиши натижасида ижодий маҳсуллар, янгиликлар, қонуниятлар вужудга келади ва жамият тараққиётини ҳаракатлантирувчи кучига айланади. Аждодлар мероси ва авлодлар салоҳияти маҳсулларининг узвий боғланиши назарий ва амалий фаолиятнинг ўзаро уйғунлашувини тақозо этади, ваҳоланки, ҳар иккала фаолият турида ижодийлик аломати, маҳсули иштакрок қилади, фан ва техника ривожини таъминлайди. Фаолият тажрибалар билаи узвий боғланса, унинг самарадорлиги, мақсадга йўналганлиги, амалга ошиш имконияти юксак босқичга кўтарилади.

Инсон ҳаётида ижтимоий ҳодиса сифатида армон муҳим роль ўйнайди, унинг фаолликка чорлайди, ҳаракат қилишга асосий туртки вази-фасини бажаради. Армон инсон учун гўёки ушалмаган орзу, ғамгин туйғуларнинг жонлашуви, комфортга интилишга даъват этувчи ҳиссиёт, ижтимоий ва яққаҳол турмушни баҳолаш мезони, фаолликка етакловчи мотив, эзгу ниятлар оғушига тортувчи доимий туртки, лоқайдликнинг

олдини оловчи ички рухий имкониятдир, Шахс учун эйдетик образлар канчалик аҳамият касб этса, барқарор из қолдирса, армон ҳам худди шундай хусусиятга эга бўлиб, улардан фарқли ўларок доимийлиги, устуворлиги, мақсадга ундовчилиги билан юқорироқ нуфузга эга.

Инсоннинг субъектив хислатлари интеграциясининг юксак шакли ижодиёт (креация) ҳисобланиб, умумлашган имкониятлар тарзида қобилиятлар (истеъдод, иқтидор), талант ва салоҳият вужудга келади. Одамнинг субъектив хусусиятлари. хислатлари ривожининг асосий шакллари руҳан тайёргарлик, старт, кульминация ва финиш саналиб, инсоннинг жамиятдаги ишлаб чиқариш ва ижодиёт фаолиятларини белгилайди. Мазкур тўрт босқич, тўрт мезон, тараққиётни баҳолаш тизими ўзига хос хусусиятлари, имкониятлари, суръати, давомийлиги билан бир - бирларидан ҳам сифат, ҳам миқдор жиҳатдан ажртиб туради.

Жаҳон психодогияси фанида инсон сифатлари (хислатлари, фазилатлари, ҳосиятлари) ни индивидуал, шахсга оид ва субъектив гуруҳларга ажратилиши анъанавий ва касбий хусусиятга эга, чунки улар одамнинг яхлитлиги, бир бутунлиги, алоҳидалиги тавсифидан иборат бўлиб, бир

даврнинг ўзида ҳам табиат, ҳам жамият жонзоди эканлигини англатади. Мазкур яхлитликнинг маъзи шахснинг тузилшлидир, унда иафақат инсоннинг асосий хислатлари ўзаро кесишади ва умумлашади, балки унинг ижтимоий ва шахсий кўникмалари муайян таркибга келтирилади, қоидавий хусусият касб этади.

Бизнингча, индивид, шахс, субъект тараққиётининг тадқиқотида қуйидаги ижтимоий-психологик ҳолатларга эътибор қилниши зарур:

1. Инсон ривожининг детерминатори ҳисобланган асосий омиллар ва шарт-шароитлар (ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий, мафкуравий, педагогик ва яшаш муҳитининг омиллари).

2. Инсоннинг шахсий ўзига тааллуқли, асосий тавсифлар, унинг ривожланиши ички қонуниятлари, механизмлари, эволюцион негизда камол топиш босқичлари, барқарорлашуви ва инволюция (ўсишдан қайтиш даври хусусиятлари).

3. Инсонни яхлит, мукамал тузилишининг асосий таркиблари, уларнинг ўзаро алоқалари, шахснинг ташқи таъсирларга жавоби ва муносабати, тараққиёт жараёнида уларнинг муттасил равишда такомиллашуви каби факторлар.

Уч хил хусусиятли тадқиқот дастурининг таркибий қисмлари инсоннинг амалий, назарий ва ижодий фаолиятининг мезонлари ҳисобланади. Чунки бевосита фаолиятни амалга ошириш жараёнида яшаш муҳитини ва ижтимоий - тарихий тажрибани эгаллашнинг ҳам интериоризация, ҳам экстериоризация давлари юзага келади.

XXI асрда индивид, инсон, шахс, субъект ва қомил инсонни ўрганиш турли йўналишларда, вазиятларда, ёш хусусиятлари, алоҳида ёндашиш негизда. ўзига хос таҳлилга, методологик асосга суяниб олиб борилиши мақсадга мувофиқ. Чунки жаҳон психологияси фанида тўпланган назарий ва амалий хусусиятли материаллар мафкуравий нуқтаи назардан таҳлил ҳамда танқид қилмасдан, балки уларни ҳолисона баҳолаш, илмий жиҳатдан талқин қилиш жоиз. Винобарин, турли психологик илмий мактаблар томонидан тўпланган натижаларнинг оқил жиҳатларини танлаш ва "тадқиқотнинг бошланғич нуқтасини белгилашда удардан омилкорлик билан фойдаланиш кўпгина илмий қайтатдан текширувларнинг олдини олади.

Мустақиллик, истиқлол шарофати билаи шахсга оид қарашлар, мулоҳазалар моҳияти, унинг мазмуни ва шаклида ўзгаришлар юз беради-ким, бунинг натижасида эркин фикрлаш, очиқ шаклдаги илмий қарашларни илгари суриш имконияти туғилади. Республикамизда юз бераётган туб ўзгаришлар ҳалқимиз, миллатимиз руҳиятини сифат жиҳатдан янги босқичга қутарди, она юрт мадҳи, аждодлар меросидап ғурурланиш, маънавият дурдоналаридан фахрланиш ҳислари вужудга келади. Ватан ва ватан-

парвардик тушунчалари ўзининг ҳақиқий, чинакам маъносини касб этади. Кишилардаги ўта сабр-тоқатлилиқ, итоаткорлиқ, ташаббускорлиқнинг етишмаслиги ўрнини эркинлик, ижодиёт, меҳнат, батамом истиқлолга эришиш зарурияти, оиланинг бутлиги, тўқислиги ва уларнинг истиқболи каби сифатлар, фазилатлар, юксак туйғулар, ҳислатлар эгаллай бошлайди. Бунинг натижасида шахсга табиатга ва жамиятга нисбатан идеал, реал, рационал ва ижодий (креатив) муносабати ўзгармоқда, ҳатто айрим ўринларда борлиқ ва воқелиқдан бегоналашиш, узоқлашиш ва яқинлашиш ҳолатлари рўй бермоқда. Бу ҳолатлар ижтимоий хусусият касб этиб, умумбашарий аҳамиятга эга, чунки жаҳон мамлакатлари цивилизациялашиш даражалари тенглашмоқда. Худди шу сабабли ижтимоий гармония тариқасида юқоридаги илмий ижтимоий - психологик тушунчалар қатор (тараққиёт кўрсаткичи ўзаро уйғунликка эга бўлган) мамлакатларга бир текис ёйилиб, ҳаёт ва фаолиятнинг турли қатламларига кириб бормоқда. Мазкур аср одамларида эса ахлоқий, жисмоний ва ақлий комиллик белгилари, кўрсаткичлари ҳамда босқичларининг мезонлари, уларнинг олдига қўйиладиган талабларнинг моҳияти ўзгаради.

Демакки, табиатга ва жамиятга нисбатан севинч, севги, меҳр-муқаббат юксак ҳислари, ватанпарварлик ва Ватан туйғусининг таркиблари, негизи, уларни ҳаракатлантирувчи механизмлари бошқача ёндашишни тақозо этади, замон руҳи ва нафасига мослашишни талаб қилади. Инсониятнинг бундай юксак ҳис-туйғулари, англашилган мотивлари шахснинг ўқиш, меҳнат, спорт ва ўйин фаолиятларида, билиш ҳамда муомала жараёнларида вужудга келиши мумкин. Борлиққа ва жамиятга нисбатан муно-

сабатнинг ўзгариши, унинг иерархияси, шакллари, мақоми ва моҳиятида намоён бўлади, уларга йўналирилган аввалги, эски услубдаги мотивация ўз аҳамиятини нисбий жиҳатдан йўқотади.

Ҳозирги кунда ва келажакда шахсга субъектив муносабат муаммосини ижтимоий жиҳатдан турмушда қарор топтириш учун:

1. Одам (индивид) - инсон - шахс - индивидуаллик - субъект - комиллик (баркамоллик) иерархиясигариоя қилиш.

2. Шахсга нисбатан субъектив муносабат, яъни унда робот сифатида мажбурийлик тамойилига асосланиб (барча хусусиятларни бир текис шакллантириш мумкин, деган хато назариядан воз кечиш) инсон қаршилиқ кўрсатишини ҳисобга олувчи ёндашишни йўлга қўйиш, субъект - субъект алоқасини вужудга келтириш.

3. Ҳар қандай субъект - шахс, лекин ҳар қайси шахс субъект эмаслиги муаммосини ечиш. Бунинг учун мустақил фикрлашга эга бўлиш, шахсий позицияни ҳимоя қила олиш, ғояни амалга ошириш йўлида тўсиқларни писанд қилмаслик, мустаҳкам ишонч, катъий маслак, иймон негизида асосланиш, интилшида иродавия барқарорлик устуворлигига эришиш. Дунё-

қараш ва уни ҳаётга татбиқ қлишининг объектив ва субъектив шарт-шароитлари мавжудлигига иқдор бўлиш ҳамда уни тан олиш ва ҳоказо.

Бизнингча, индивид, шахс, субъект ва комил инсон тўғрисида мулоҳазалар юритилганда уларнинг онгсизлик, огостлилик, онглилик ва ўта (супер) онглилик ҳолатлари билан узвий алоқадорлигини унутмаслик лозим. Юқорида келтирилган атамалар онгли мавжуддга тааллуқли эканлиги жаҳон психологияси фанининг илмий манбаларида атрофлича талқин қилинган, лекин уларнинг иерархияси, моҳияти баёнда турлича ёндашув ҳукмрондир. Мазкур мақсадни чуқурроқ очишга йўналтирилган назариялар ўта баҳсли бўлиб, унинг заминиде фақат онг ётиши тасдиқланади, холос. Аслида эса инсон ихтиёрий диққат, ихтиёрий хотира ва муайян мақсадга асосланиб, бирон - бир фаолият инсон томонидан ташкил қилингандагина ёш шахснинг ушбу фаолияти регулятори (бошқарувчи) вазифасини бажаради. Бироқ одам функционал ҳолатининг ўзгариши билан онглиликдан онгсизлик (ихтиёрсизлик) ка ўтиши, ижод, ташаббус унинг учун муомала, фаолият негизига айланса, у ҳолда шахс онгости (мувофиқлашув) ҳолатига аста кириб бориши мумкин. Худди шу боисдан шахс бир даврнинг ўзиде ҳар учала ҳолат (онглилик, онгсизлик, онгостлилик) қукми остида яшаши, фаолият кўрсатиши, ижод қилиши, муомалага киришиши мумкин. Ҳар учала ҳолатнинг омили негизиде шахснинг камолоти вужудга келади, уларнинг ҳар қайсиси бу жараёнга ўзига хос улуш қўшади. Онг ҳолатлари табиий равишда бир-бири билан узлуксиз тарзда ўрин алмаштириб туради, чунки инсон ихтиёрсиз, ихтиёрий ва ихтиёрийдан кейинги босқичлар ҳукми билан яшайди ва фаолият кўрсатади.

XXI асрда яшовчи инсон онгли, онгости ва онгсизлик ҳолатларидан ташқари ўз-ўзини англаш имкониятига эга бўлади. Худди шу боисдан ўз-ўзини англашнинг куйидаги таркибий қисмларга ажратиш мақсадга мувоиқдир;

- 1) ўтмишдаги "Мен" ("Ўзлик");
- 2) ҳозирги "Мен" ("Ўзлик");
- 3) бўлғуси "Мен" ("Ўзлик");
- 4) идеал "Мен" ("Ўзлик");
- 5) динамик "Мен" ("Ўзлик").

Ўз - ўзини англаш жараёни миллий ўзлигини англаш билан узвий боғлиқ бўлиб, муайян вақт, муддат ўтишини, яъни маълум даврни тадозо этади, лекин у ҳам эволюцион, ҳам революцион йўл таъсирида амалга ошиши мумкин. Ўз-ўзили англаш борлик ва жамиятпи инъикос этишининг юқори босқичи саналиб, пировард натижа сифатида юзага келади, инсоннинг донишмандлигини намоиш қилади. Ўз-ўзини англаш беш таркибдан иборат бўлиб, у ўта мураккаб жараён ҳисобланиб, унинг таркиблари бирин-

кетин англашиниш имкониятига эга эмас. Чунки инсонда ўзининг ҳаёти ва фаолияти ютуқлари, нуқсонларини, хулқ-атвор кўникмаларини, ақл-идрок даражаларини, ички имконият захираларини, қадрият ҳамда маънавий кўрсаткичларини оқилона баҳолаш қурби етишмайди. Шахсда танқид ва ўз-ўзини танқид, баҳолаш ва ўз-ўзини баҳолаш, текшириш ва ўз-ўзини текшириш, назорат қилиш ва ўз-ўзини назорат қилиш, бошқариш ва ўз-ўзини бошқариш, такомиллаштириш ва ўз - ўзини такомиллаштириш, ривожлантириш ва ўз-ўзини ривожлантириш мутаносиблиги мақсадга жавоб бера олмайди. Индивидуал ва ижтимоий онгни тобора ривожланиб бориши мазкур мутаносибликни амалга оширишни таъминлайди, бу эса муайян муддатни талаб қилади.

Инсон ўз-ўзини англаш жараёнида кўпинча реалликдан бошлайди, ҳозирги ва фавқулоддаги ҳолатни таҳлил қилади, шахсий имконияти билан таққослайди, маълум мезон ёки намуна, ибрат танлаб, унга тенглашишга интилади. Кейинчалик эса келажак, истиқбол режалари уни қизиқтиради, ўзининг нималарга қодирлиги юзасидан мулоҳаза юритади ва бу барада муайян қарор қабул қилишга эришади, лекин унинг онглилиги ёки оқиллилигига шубҳаланади. Уни бир неча марта таҳлил қилиш, қиёслаш, унга ўзгартиришлар киритиш, янгилаш орқали бўлғуси "Мен" ига аниқлик киритади ва фаоллик механизмига айлантиради.

Ўз-ўзини англашнинг навбатдаги босқичида шахс ўтмишини таҳлил қилади, ундаги қусурли ва ибратли жихатларни ўзаро қиёслаб устуворликни топишга интилади, бу барада айрим силжишларга эришади. Ижтимоий ҳаётдан у ўзига идеал бўлувчи шахсни танлайди ва ундаги ижобий хислатлар, хусусиятлар ва кўринишларни, кўрсаткичларни ўзида мужас-

самлаштира боради. Шахс ўз-ўзини англаш давомида динамик ҳаракатсиз ҳеч бир нарсани рўёбга чиқара олмаслигига иқдор бўлади, натижада ўз-ўзидан ҳаракатлар аста – секин, бирданига, таваккалига амалга ошириш лозимлигини тушуниб етади. Динамик ҳолатни баҳолаш, текшириш, назорат қилиш, бошқариш натижасида динамик "Мен" шакллана бошлайди. Ўз - ўзини англашнинг беш таркибий қисми бир текис инсоннинг маънавий дунёсига айланса, демакки, унда мукамаллик, баркамоллик даражаси вужудга келганлигидан далолатдир.

Ўз-ўзини англаш шахснинг фазилатига айланиши учун муайян давр, вақт, муддат талаб қилади, шунинг учун ўқувчилар, талабалар ва республикамизнинг бошқа фуқаролари билан дастурий тадбир - чоралар ўтказиш орқали кўзланган мақсадга эришиш мумкин.

XXI аср одамлари комилликни эгалловчи, яъни комил инсонликка интилувчи шахслардан таркиб топиши лозим. Комилликнинг бир нечта мезонлари мавжуд бўлиб, унда жисмоний баркамоллик, ахлоқий баркамоллик, бетакрорлик, ақл - заковатлилиқ сингари шахснинг ижтимоий тарбиявий таркиблари ўз ифодасини топади. Комилликнинг ўзига хос бос-

кичлари, объектив ва субъектив хусусиятли шарт - шароитлари, омиллари мавжуддир. Комил инсон имконияти чексиз, ўз иқтидори, истеъдоди, салоҳияти, қобилията, донишмандлиги, қомусийлиги билан ўз замондошларидан сезиларли даражада илгарилаб кетувчи, бетакрор, ўта (супер) онгли, биосфера ва неосфера муносабатларини англовчи онгли зотдир (онглиликнинг онглилиги устувордир). Бизнингча, бу даражага барча фуқаролар эришиш имкониятига эга эмас, чунки бунинг ҳам объектив, ҳам субъектив омиллари, шарт-шароитлари мавжуддир. Худди шу сабабдан шунчаки интилиш, майл, лаёкат билан юксак камолот чўққисига эришиб бўлмайди, мазкур ижтимоий ҳолатни чуқурроқ тадқиқот қилиш фарзларимизни ё тасдиқлайди ёки инкор қилади.

XXI асрда яшовчи одамлар инсонпарварлик ғояларини акс эттирувчи кишиларнинг тимсоли сифатида ҳаёт ва фаолиятда ўз-ўзини назорат қилиш, ўз-ўзини баҳолаш, ўз-ўзига буйруқ бериш, ўз-ўзини ифодалай олиш, ўз-ўзини камол топтириш, ўз-ўзини кашф қилиш имкониятларига эга бўлмоқлари лозим, бу эса ўз навбатида муайян тарихий даврни тақозо этади.

Бир ижтимоий жамиятнинг иккинчиси билан алмашиш, шунингдек, мустақиллик ва унинг неъматлари республикамиз фуқароларида туб ўзгаришларни вужудга келтиришга муҳим замин ҳозирлайди давом этади. Миллий туйғу, миллий қиёфа, миллий ҳарактер, миллий таъб, миллий куй ва рақс, миллий маънавият, қадрият таъсири остида ўзининг туб моҳиятини акс эттира бошлайди. Лекин бу имкониятдан тўла фойдаланиш учун барча халқ етарли даражада тайёр эмас, чунки ҳар бир шахс руҳиятида эҳтиёж билан имконият ўртасида муайян қарама-қаршилиқлар ҳукм сура-

ди. Ҳар бир инсон ўзининг бирданига тенглик аломатини қўйиб бўлмайди, чунки шахслар орасида тафовутлар мавжуд бўлганлиги туфайли "сунъий" ликка йўл қўйиш одатдан ташқари ҳолатдир.

Ўтмишнинг бой мероси, унинг ижтимоий-тарихий анъаналари, расм-русумлари, маросимлари миллий истиқлол туфайли ўз эгаларига қайтарилишига қарамай, халқ унинг ҳукмдорига айланишига руҳлий жиҳатдан тайёр эмасдир. Фуқароларнинг ижтимоий онги аста - секин ўзгариб бориши натижасида улардаги этнопсихологик хусусиятлар тиклана бошлайди, миллийлик, умумбашарийлик хислатлари ўртасида адолатлилик, тенг ҳуқуқлилик алоқалари ўрнатила боради. Байналмилалчилик миллийлик, миллий бирлик хусусиятлари билан, уйғунлашишда давом этса, миллатлараро муносабат ўзаро тушунув, ўзaro яқинлик, ўзарo мослик негизига қурилади.

XXI асрда шахсни шакллантиришда, ахлоқ-одоб қоидаларини ижтимоий турмушда қарор топтиришда дин, шу жумладан ислом ҳам ўзининг ижобий таъсирини ўтказишда давом этади. Диний билимларнинг моҳиятига

тушунувчилар сафи кенгади, уларга риоя қилувчилар, иг җитоатгўйлар кўлами ортади, унинг атрибутларини қабул қилувчилар миқдори кўпаяди. Қуръони Карим, Ҳадислар таъсири шахсни шакллантиришда муҳим воситага ва ҳаракатлантирувчи кучга айланади, иймон фаоллик тушунчасидан ҳаракат, ҳуққ регулятори вазифасини бажаришга ўсиб ўтади, инсонлар ўртасида поклик, ростгўйлик, самимийлик, ҳамдардлик, ўзаро ёрдам туйғулари, нисбий тенгликни келтириб чиқаришга хизмат қилади. Шахслараро муносабатда тенглик, жинсий тафовутни одил баҳолаш, ҳақчиллик каби умуминсоний хусусиятларни таркиб топтиришда диний адабиётларнинг роли янада ортади, тобора оммавийлашаверади. Лекин дин билан фаннинг бири-бирига қарама-қарши қўтчиш вазиятга барҳам бериш ижтимоий-тарихий тараққиётнинг кафолати ҳисобланади, бунга аجدодларимиз (Ибн Сино, Ал Форобий, Беруний, Улуғбек ва бошқалар) тажрибаси ёрқин мисолдир.

Ер қуррасида ижтимоий гармониянинг (мувофиқлашувнинг) мавжудлиги, ёшлар ўртасида ғарб цивилизациясига (кийиниш, рақс, кўшиқ, ҳуққ-атвор, бегоналашиш, айрим хирсларга) нисбатан муваққат қизиқиш, интилиш, эҳтиёжнинг ҳукм суриши миллийликки 25 - 30 йилга кечиктириш хавфини туғдиради. Миллийликнинг кучайиши етуклик даврига тўғри келади, лекин шу вақт оралиғида кўп нарсалар бой берилган бўлади, бироқ мазкур узилишни тиклаш учун авлодлар ўртасида умумий бирлик, миллий стереотип яратилиши зарур.

XXI аср бошида ҳам республикаимиз фуқароларининг онгидаги, фикрлаш воситасидаги, турмуш тарзидаги тафовутлар мавжудлиги учун улар ўртасида табақаланиш сақланиб қолади. Экологик маданият, биосфе-

ра ва неосферага зарар келтирувчи илмий-тадқиқотлар инсон ақл-заковати билан бошқарилади, ажал қуроллари урнинг хайрихоҳлик, ўзаро ёрдам, умумбашарий хусусиятлар эгаллайди, жамият ва табиатни асраш одамларнинг эътиқодига айлана боради. Фазовий алоқалар кенгайиши натижа-сида фан ва техника маҳсулларига муайян аниқликлар киритилади, уларнинг ривожланишида интеграция жараёни юзага келади, тадқиқотлар гуруҳий ва жамоавий фаолият негизида амалга оширилади, бу эса миллатларнинг ўзаро яқинлашишига муҳим имкон яратади, миллатлараро муносабат тенглик асосига қурилса, бир миллат салоҳияти иккинчисига таъсир ўтказади, маънавият намуналари билан халқларнинг бойиши шахс камолоти учун муҳим негиз ҳозирлайди.

Миллатлараро руҳий муҳитнинг яратилиши - фан ва техниканинг ривожига ижобий таъсир этади, мутахассислар тайёрлаш сифатини замон талаби даражасига кўтаради. Миллатлараро фикр алмашув, тажрибалар билан ўртоқлашув XXI аср одамларининг мукамаллик даражаси юксалишига беминнат хизмат қилади.

XXI асрда ҳам одамларнинг камолоти негизи сифатида оила, мактаб, ижтимоий муҳит, ишлаб чиқариш ўз мавқеини сақлаб қолаверади. Шахсни тарбиялаш қуйидаги манбалар асосида амалга оширилиши мумкин:

- 1) муайян тизимли, узлуксиз тарбиявий, дастурий таъсир орқали;
- 2) идеал, намуна тимсолида ўз-ўзини тарбиялаш, такомиллаштириш;
- 3) ижтимоий муҳитдаги шахслараро муносабатда таҳлил қилиш, ибрат олиш воситалари ёрдами билан ҳуқ - одоб, фикрлаш малакаларини эгаллаш;
- 4) аждодларимиз яратган бадиий, фалсафий, санъат асарларини ўзлаштириш орқали яши хислатларни ўзлаштириш кабилар.

Таълим ва тарбия жараёнида республиканинг тарихи, маданияти, узоқ аждодларимиздан етишиб чиққан жаҳонгашта кишилар, илм - фан арбоблари, мутафаккар, маърифатпарварлар тўғрисида билим уруғини сочиш ёшларда ғурур ва ифтихор туиғуларини вужудга келтиради. Ўзбекистоннинг фан ва техникаси, унумдор тупроғи, сахий ва заҳматкаш халқи, фойдали қазилмалари, жаҳон ва умумхалқ бозоридаги пахтаси, ипаги, қоракўли салмоғининг берилиши - уларда миллий онгни ўстиради, миллий ўз-ўзини англашга такомиллаштиради, ижтимоий фаолликни жадаллаштиради, уларни ижодий изланишлар сари етаклайди, ақлни пешлаш машқлари вазифасини бажаради.

Ёшлар ўртасида миллий орасталик, соч ўстириш, тараш, ўриш ва кийиниш маданияти, ворислик масъулияти, миллий таъб ҳамда дидга мувофиқ равишда иш юритиш ҳақида маслаҳатлар, кўрсатмалар бериш, амалий ўқувлар билан қуроллайтириш юқори самара беради.

Ота-боболаримиздан халқимизга мерос қолган сахийлик, меҳмондўстлик, ростгўйлик, тантилик, садоқатлилиқ, поклик, одоблилиқ фазилатлари миллий ҳарактернинг энг муҳим жиҳати ҳисобланади. Ушбу хислатларни таълим-тарбия жараёнида ёш авлод онгида шакллантириш, улар руҳиятини халқ дурдоналари билан бойитиш, миллий қадриятлардан оқилона фойдаланишга эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқ.

Ахлоқ ва одобли бўлиш, ота-оналар ва катталарга ҳурмат, самимийлик иноқлик, қадр-қиммат, виждонлилиқ, ифбатлилиқ, ўзаро ёрдам каби инсоний хислатлар ўзбек халқи маънавиятининг рамзи саналади. Миллий маънавий бойлигимизни ўқувчилар чуқур эгаллашлари учун унинг бебаҳо дурдоналарини кенг кўламда намоиш қилишимиз, булар тўғрисида ёшлар онгига муайян билимларни сингдиришимиз зарур.

Одамларнинг бир-бирига меҳр - оқибат, оқилона муносабати, тўғри мулоқоти, илтифоти, эҳтироми халқимизнинг ички гўзаллигини, бой маънавий ва руҳий қиёфасини ифодалайди, Халқимизнинг ҳақиқий инсон-

парварлиги, маънавий гўзаллиги, ватан, жамият манфаати йўлида жон фидо қилишида, инсон осойишталиги, бахт-саодати учун кайғиришида ўз ифодасини топади. Пок қалбли, софдил, диёнатли, виждонли, иродали халқимизнинг олийжаноблиги, унинг танишга ҳам, бегонага ҳам беғараз ёрдам қўлини чўзишида намоён бўлади. Халқимизнинг ажойиб фазилатларидан бири - дўстликка садоқатдир. Дўстлик бор жойда меҳру-муҳаббат, вафо, садоқат, адолат, ҳақиқат қарор топади. Бу эса ўз навбатида инсоннинг маънавияти ва руҳиятига, ақл-заковатига тетиклик бахш этади, уни яхшилик, самимийлик сари етаклайди.

Ўзбек оиласида тарбия моҳияти, мазмуни, тарбиянинг кундалик ва истиқбол режаси, болаларга таъсир ўтказиш воситаларини танлаш ва улардан фойдаланиш ўзига хос хусусиятга эга, чунки унинг асосида халқ анъаналари ётади.

Ўзбек халқининг этиопсихологик хусусиятларидан унумли фойдаланиш - XXI асрда яшаш насиб этган одамларни баркамол шахс сифатида таркиб топтиришда муҳим роль ўйнайди. Худди шундан ҳам халқимизнинг миллий руҳиятидаги бундай урф-одатлар, анъаналар, удумлар келажак авлодга обида, мерос тариқасида қолдирилиши муқаддас бурчдир.

Юқорида санаб ўтилган ажойиб миллий фазилатларимизнинг барчасини келажак аждодларимиз шахсиятида шакллантириш имкониятига умид қиламан, ўйлайманки улуғвор инсоннинг эзгу нияти, албатта рўёбга чиқади.

8. Ўзини ўзи англаш

Ҳозирги замон психология фанининг методологик ва назарий муаммолари қаторида қўлланиладиган асосий категориялар, тушунчалар, таърифларга аниқликлар киритишдан, тезаурус, контекст нуқтаи назаридан уларни талқин қилшидан иборатдир. Ушбу мулоҳазалар моҳиятани ўзини ўзи англаш, ахлоқ, маънавият, тараққиёт, динамика ва шахсга оид тушунчалар тўғрисидаги қарашлар ташкил этади. Мазкур тушунчалар ўзаро иерархик тузилмага эга бўлиб, бири иккинчисини тақозо этади ва ўзига хос муайян тизимни вужудга келтиради, мажмуанинг марказида эса инсон (шахс, субъект, комил инсон) туради.

Шу фикрни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, психология фанида ахлоқий ўзини ўзи англаш руҳий жараён, ҳодиса, воқеалик, хусусият сифатида алоҳида ўрганилмаганлиги туфайли уни таҳлил қилиш ўзини ўзи англаш, ахлоқ, миллий ҳарактер, маънавият, қадрият категориялари билан бевосита боғлиқ равишда амалга оширилади.

Бизнингча, ажратиб кўрсатилган категориялар, тушунчаларни ўзига хос тарзда ёритиш психологияни асосий ва устувор атамаси саналмиш шахсни яққол англаш имкониятини, яратади, ахлоқий ўзини ўзи англашнинг ижтимоий - психологик воқелик тариқасида аниқ намоён бўлишини ўрганишини кафолатлайди.

Ахлоқий ўзини ўзи англаш «ўзини ўзи англаш» нинг хусусий (алоҳида) куриниши, жабҳаси бўлганлиги туфайли унинг рухий тузилиши, табиати, ўзига хослиги, таркиб топиши, ривожланиши ва такомиллашуви, объектив, субъектив, ички ҳамда ташқи шарт - шароитлари, энг аввало, ўзини ўзи англаш жараёнининг ички хусусиятларига кўп жиҳатдан боғлиқ.

Психология фанида унинг назарий, амалий ва татбиқий томонлари муайян даражада ўрганилган, ҳозир ҳам изланишлар давом эттирилмоқда, чунончи Л.С.Виготский, С.Л.Рубинштейн, В.С.Мерлин, А.Н.Леонтьев, Л.И.Божовим, А.Г.Спиркин, Е.В.Шорохова, И.И.Чеснакова, П.Р.Ламата, К.А.Абулханова-Славская, В.В.Столин, Э.Ғ.Ғозиев, Б.Т.Ғаффаров ва бошқалар.

Ҳозирги замон психология фанида ўзини ўзи англашнинг табиатини тушунтиришда, талқин қилишда икки хил қараш, ёндашиш мавжуд бўлиб, улар бир-биридан кескин даражада тафовутланиб туради. Биринчи ёндашишга қараганда, ўзини ўзи англаш-бу ўз йўналишини ўзгартирган онгнинг айнан ўзидир, худди шу боис у инсон онгининг махсус кўриниши демакдир. Ушбу талқин собиқ совет психологиясида кенг тарқалган назария бўлиб Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, Е.В.Шорохова, И.И.Чеснакова, В.В.Столин ва уларнинг шогирдлари томонидан илмий амалий жиҳатдан тадқиқ қилиб келинмоқда.

Бу соҳадаги иккинчи мулоҳаза С.Л.Рубинштейннинг илмий ишлари-ўз ифодасини топган бўлиб, кейинги даврларда унинг шогирди К.А. Абулханова - Славская томонидан ўтказилган изланишларда изчил равишда ривожлантирилмоқда. Унинг фикрига биноан, онг ва ўзини ўзи англаш жисмоний реал ҳамда юридик шахсга таълуқли хусусиятлардан иборат бўлиб улар унинг ҳаёти ва фаолиятини восита ёки «курол» сифатида таъминлаб турувчи рухий жараёндир. Бизнингча, иккинчи ёндашиш ўзини ўзи англашнинг табиати юзасидан тўғри (адекват) маълумот бериш имкониятига эга, бинобарин, методологик нуқтаи назардан уни илмий – назарий ва амалий - татбиқий жиҳатдан тадқиқот қилиш юксак кўрсаткичлар бериш мумкин.

Юқоридаги ўзини ўзи англашнинг рухий табиати ҳақидаги икки хил муносабатнинг мавжудлиги - унинг пайдо бўлиши сабабларини, йўналиш объектини, тадқиқот предметини турлича ёритилишига олиб келади. Биринчи ёндашишга кўра, ўзини ўзи англашни вужудга келишининг бош сабабинсон билан жамият ўргасидаги муносабатнинг узаро номутаносиблигидир. Инсон муайян жамиятда, микро ва мизе муҳитда яшар экан, у худди шу

мухитда (макро, микро, мизе) мавжуд бўлган қонун - қоидаларга ва тартиб-интизомга бўйсунитишга ҳамда шулар асосида, уларнинг негизида ўз хулқ-атвори, муносабатларини идора қилишга, бошқаришга мажбурдир. Ўз хулқ-атворини ва муносабатларини ўзи идора қилиш жараёни (ўқуви) эса, уларни юзага келтирувчи эҳтиёжларни, хоҳиш истакларни, мотив ва майлларни, мақсад ва қизиқишларни (имитация, идентификация, рефлексия босқичлари кечишини) бошқаришдан иборатдир. Бундай кўринишдаги, тузилишдаги, мазмундаги англаш ва уни идора қилиш психологик нуқтаи назардан эҳтиёжнинг индивидуал онгдаги ифодасини ҳамда улар ўртасидаги бўладиган муносабатларни тартибга солишни тақозо этади. Унинг пайдо бўлишининг бош сабаби ҳам, йўналиш объекти ҳам онгдир, яъни у онгнинг ички барқарорлиги натижасида юзага келади ва барқарорликни (ички мувофиқликни) шакллантириш учун хизмат қилади.

Шу нарсани таъкидлаш ўринлики, биринчи ёндашишнинг намоёндалари талқинида онгнинг ички беқарорлигини вужудга келтирувчи элементар (таркиблар, рухий тузилма қисмлари) юзасидан оладиган маълумотларга қаратади. Бундай маълумотлар инсон томонидан ўзлаштирилгандан кейин бир хил мазмунга эга бўлмаганликлари туфайли ўзаро қарама-қаршиликка учрайди, уларнинг ўзаро мутаносиблигини таъминлаш учун инсон ижтимоий онгига мурожаат қилади ва шу йўл орқали маънолар ўртасидаги зиддиятни бартараф этади. Худди шу боисдан ҳам Л.С.Виготскийнинг шахсий фикрича, ўзини ўзи англаш турли хил маънолар ўртасида борликни (умумийликни) вужудга келтириш жараёни сифатида ва ўзлаштирилган онг тариқасида намоён бўлади.

А. Н. Леонгъев талқинигақараганда, индивидуал (якка шахсга оид) онгдаги мохият билан мазмун ўртасидаги зиддият ўзини ўзи англашнинг сабабчисидир. А.П.Леонгъевяннг шогирди В.В.Столиннинг ўқтиришича, ўзини ўзи англашнинг асосида (негизида) «менлик» нинг мазмунлари ўртасидаги зиддият ётади.

Б.Г. Анангъев изланишларида акс этишича, ўзини ўзи англашнинг, пайдо бўлиши омили - одамнинг индивидуал хосияти, фаолият суоъект-лилиги шахслилик хусусиятларининг таркиб топишидаги нотекислик ва гетерохрондикдир. Унинг мулохазасига кўра, ўзини ўзи англаш ана шу учала хусусиятни ўзаро мувофиқаштиради ва худди шу тариқа онгнинг индивидуаллигини таъминлаб туради.

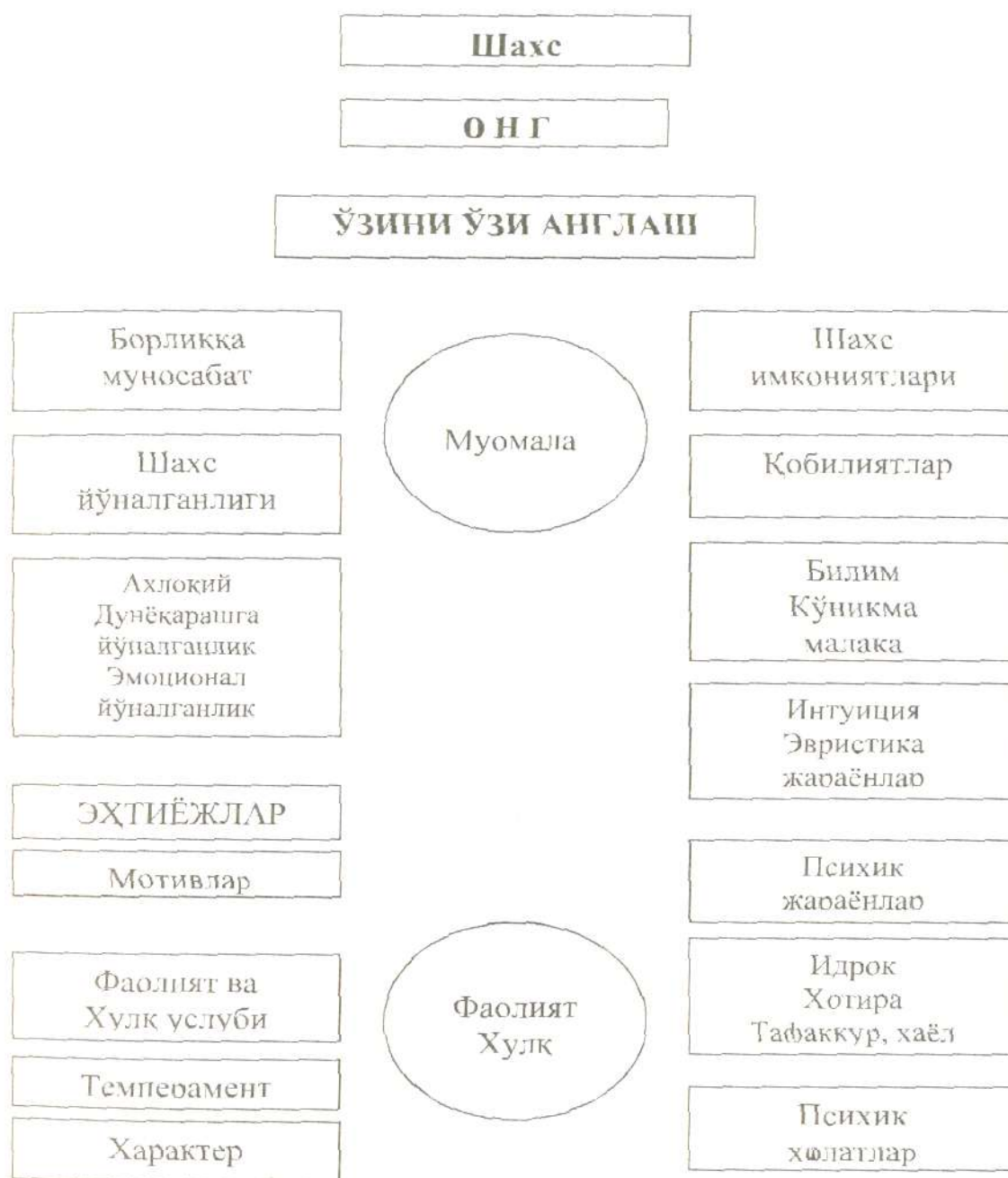
Амалга оширилган психологик тахлилдан кўриниб турибдики биринчи ёндашувда ўзин ўзи англаш хулқ-атворни ва муносабатларни белгиловчи ҳамда идора қилувчи мустақил субъектга айланади, натижада реал инсон тадқиқот марказидан узоқлашади, унинг ўрнини онг ва ўзини ўзи анлаш эгаллайди. Бизнингча, ўзини ўзи анлашни бу тарзда тушиниш (ва тушўнтириш) унинг психологик табиатини атрофлича, тулиқ ёритишга

имкон бермайди ва назарий жихатдан нотўғри (ноадекват) хулоса чиқаришга шошилиш қарор қабул қилишга олиб келади.

Иккинчи йўналишининг асосчиси С.Л.Рубинштейннинг тадиқиқотлари асосланиб, биз ўзини ўзи англаш муаммосини тадқиқ этишга асосий диққат эътиборни энг аввало унинг субъектига, яъни инсонга-шахсга қаратиш мақсадига мувофиқ деб хиссблаймиз. Ушбу фикрни бошқача сўз билан ифодаланганда, ўзини ўзи англашни шакллантиришнинг манбаи онг ва ундаги балки инсоннинг таркиб топиши ва ривожланиши саналади. Руҳий фаолиятнинг махсус ҳолдаги (вазиятдаги) объектив шарт-шароитлар сифатида одамларнинг ҳаёти, умумий яшаш шарити деб ёзади. С. Л. Рубинштейн, - акс эттириш фаолиятининг шартлари ҳақида ичида гап кетганда, одамнинг турлича намоён бўлишининг, умумий шарлари ни ажратиб олишимиз зарур бўлади. Ўзини ўзи анлашнинг пайдо бўлишини таъминловчи махсус шартни аниқлаш унинг субъекти тўғрисидаги муаммони ҳал қилишни, муайян йўл – йўриқлар ва оқилона усулларга асосланувчи ечимни талаб қилади.

Жаҳон психологияси фанида тўпланган маълумотлардан маълумки инсон (шахс) ўзини ўзи анлаш учун худди шу ўзини ўзи анлаш хусусиятининг (жараёнининг) субъекти бўлиши муқаррар.

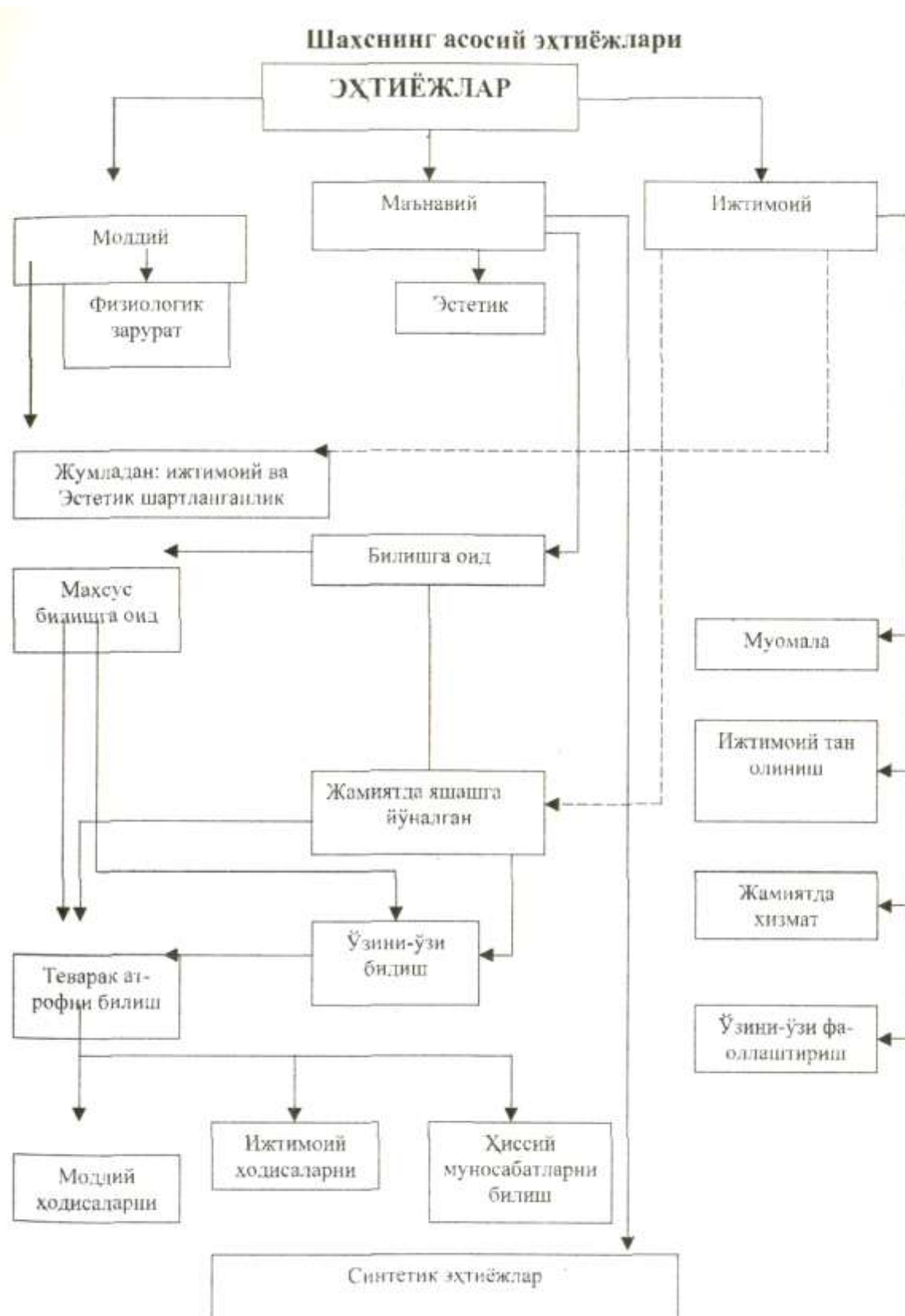
Шахснинг ҳозирги замон назариялари **Шахснинг ҳозирги замон тузилиши**

Асосий (фундаментал) эҳтиёжлар иерархияси

А. Маслоу пирамидаси

Баркамол инсонни баҳолаш (Э.Ғ.Ғозиев)

I. Шахс ҳақида умумий тушунча

Ф.И.Ш. _____

Жинси _____ ёши _____

иш ва ўқиш жойи _____

II. Шахснинг йўналганлиги.

№	Фазилаглар номи	Кучсиз	Уртача	Кучли	Ўрта кучли
1	2	3	4	5	6
1.	Иймон эътиқодлилиқ	1	2	3	4
2	Сабитқадамлилиқ	1	2	3	4
3	Ҳамиятлиқ	1	2	3	4
4	Беғаразлиқ	1	2	3	4
5	Ҳақгўйлиқ	1	2	3	4
6	Камтарлиқ	1	2	3	4
7	Адолатлилиқ	1	2	3	4
о	Инсонпарварлиқ	1	2	3	4
о	Фидоийлиқ	1	2	3	4
10	Ватанпарварлиқ	1	2	3	5

III. Шахснинг умумий хусусиятлари

1	2	3	4	5	6
1	Мулоқотмандлиқ	1	2	3	4
2	Ташаббускорлиқ	1	2	3	4
3	Ҳаракатчанлиқ	1	2	3	4
4	Зукколик	1	2	3	4
5	Синчковлик	1	2	3	4
6	Меқнатсеварлиқ	1	2	3	4
7	Қатъиятлиқ	1	2	3	4
8	Қулайлилиқка интилувчанлиқ	1	2	3	4
9	Мустақиллиқ	1	2	3	4
10	Ўзини бошқарувчанлиқ	1	2	3	4

IV. Шахснинг ўзига хос хусусиятлари

1	2	3	4	5	6
1	Ўзгаларнинг психологик хусусиятлари ва ҳолатларини тез илғашга қобиллик	1	2	3	4
2	Ўзгалар ички кечинмалари ва ҳисларини ўзишикидай қабул қилишга мойиллик	1	2	3	4
3	Ўзга кечинмалар ҳатти- ҳаракатлари ва ҳулқ- атворини таҳлил этишга қобилиятлилиқ	1	2	3	4
4	Ўзини ҳаёлан ўзганинг ўрнига қўя билиш уқувчанлиги	1	2	3	4
5	Ўзгаларнинг шахсий хусусиятларини инобатга олган ҳолда уларга оқилона муносабат билди- ришга лаёқатлилиқ	1	2	3	4
6	Шахслараро муносабатларни пайқай олувчанлик	1	2	3	4
7	Илғор тажрибаларни осон уқиб олишга зеҳнлилиқ	1	2	3	4
8	Вазият қатнашчилари билан умумий тил топишга зукколик	1	2	3	4
9	Шахслараро муомалада шахсий позицияга эгаллик	1	2	3	4
10	Ҳулқ, фаолият ва муомалада одоблилиқ	1	2	3	4

V. Ижтимоий таъсир этувчанлик

1	2	3	4	5	6
1	Бошқалар эътиқодли кишиларга, ўзига хос омил- ларга ва мантикий далилланшга таъсир ўтказишга топқирлик	1	2	3	4
2	Ўзининг ҳиссиёт ва эмоцияси билан ўзгаларга таъсир этишга уқувчанлик	1	2	3	4
3	Ишда ва ўқишда муваффақиятга эришувда ўзига ишонч уйғотувчанлик	1	2	3	4
4	Ўзига ва ўзгаларга нисбатан талабчанлик	1	2	3	4
5	Воқелиқнинг муҳим ва номуҳим, ижобий ҳамда салбий томонларига ҳолисона баҳо берувчанлик	1	2	3	4
6	Танкидий фикрларни мантиқан баҳолашга бўлган қобиллик	1	2	3	4
7	Танкидий фикрларга нисбатан берағазлик	1	2	3	4
8	Вазият ва шароитни тўғри чамалашда мантикий мукамаллик	1	2	3	4
9	Фикр аламашишда нуткий қобилиятлик	1	2	3	4
10	Миллий ғоя ва миллий мафқурасига садоқатлилиқ	1	2	3	4

VI. Ташкилотчиликка қобилиятлилик

1	2	3	4	5	6
1	Ташкилотчиликка нисбатан эҳтиёжни сезишлик	1	2	3	4
2	Ташкилотчилик фаолиятини суистеъмол қилмаслик	1	2	3	4
3	Фаолият моҳиятига мустақил кира билишлик	1	2	3	4
4	Ўз зиммасига жавобгарлик ва масъулият туйғусини олишлик	1	2	3	4
5	Ташкилотчилик фаолиятини завқ-шавқ билан адо этишлик	1	2	3	4
6	Ташкилотчилик жараёнида ўзидан қониқиш ҳиссини инъикос қилишлик	1	2	3	4
7	Ташкилотчиликни уддалашга бўлган лаёқатлилик	1	2	3	4
8	Вазият ва шароитга нисбатан ташкилотчиликда муваффақиятлилик ёки барқарорлик	1	2	3	4
9	Ташкилотчиликда тезкорлик ва самарадорлик сифатларида уйғунлик	1	2	3	4
10	Ташкилотчиликда ижодийлик ва ақл заковатлилик	1	2	3	4

VII. Ташкилотчилик қобилиятининг индивидуал фарқлари

1	2	3	4	5	6
1	Ташкилотчиликка нисбатан қобилиятлилик: а) кўпгина фаолият турларига б) фақат ягона фаолият турига	1	2	3	4
2	Фаолият иштирокчиларининг ёш даврларига бўйича ташкилотчилик қобилиятида тафовутчалик а) ўзидан катта ёшдагиларга б) ўзининг тенгқурларига	1	2	3	4
3	Шахслараро муносабатга мутаносиблик а)дистапция (бевосита шаклига) б)контакт (бевосита) в) ҳар иккаласи ҳам	1	2	3	4
4	Фаолиятини бошқариш услуби бўйича а) ҳаракатли давомий б) фаол жонли в) сусткаш, хотиржам	1	2	3	4
5	Бошқарув психологиясига кўра а) демократив б) либерал в) автократив	1	2	3	4

УЧИНЧИ БЎЛИМ. ШАХСНИНГ ИЧКИ РЕГУЛЯЦИЯСИ

VI БОБ. ИЧКИ РЕГУЛЯЦИЯ ТАРКИБЛАРИ ТЎҒРИСИДА

УМУМИЙ ТУШУНЧА

1. Эҳтиёж тўғрисидаги тушунча

1.1. Эҳтиёжлар фаолликнинг манбаи сифатида

Психологик нуқтаи назардан борлик тўғрисида мулоҳаза юритилганда, тирик мавжудодларнинг (оддий тузилишга эга бўлганидан тортиб, то мураккабигача) теvarак - атроф билан ҳаётий аҳамиятга эга бўлган, турли хусусиятли боғланишларни таъминлаб турувчи фаолияти (қайси даражаси, шакли эканлигидаи қатъи назар) уларнинг барчаси учун умумий бўлган хусусият ҳисобланади. Уларнинг фаоллиги туфайли мураккаб тузилишли фаолият юзага келиб (онгликнинг маҳсули сифатида), турли - туман моҳиятли, ҳар хил кўринишдаги эҳтиёжлар (уларнинг тоифаларга алоқадорлиги, келиб чиқиши жихатидан биологик, моддий, маънавий ва бошқалар) ни қондириш учун хизмат қилади. Худди шу боисдан фаоллик фаолиятининг асосий механизмларидан биринчи бўлиб, тирик мавжудодларнинг ўз имконияти даражасида ташқи олам таъсирларига жавоб қилиш уқувчанлигининг таркиби саналади.

Борликдаги жонли мавжудодларнинг ўзига хос тарзда, муайян йўналишда, маълум даражадаги куч билан хатти - ҳаракатни амалга оширишга ундовчи эҳтиёжлар улар учун фаоллик манбаи вазифасини бажаради. Психологик манбаларга асосланиб фикр юритганимизда, эҳтиёж-жонли мавжудод (ҳаёт кечирешининг яққол шарт-шароитларига унинг шуларга) тобе эканлигини ифода этувчи ва мазкур шарт - шароитларга нисбатан фаоллигини намоён қилувчи ҳолат тариқасида ифодаланади.

Инсоннинг фаоллиги бошқа мавжудодлардан туб даражада ҳам моҳият, ҳам шакл жихатдан тафовутга эга бўлиб, юзага келган эҳтиёжларнинг турли вазиятларда қондирилишида ўз ифодасини топади. Жумладан, мавжудодлар ва ҳайвонлар ўзларининг танаси ва унинг аъзолари тузилишига, инстинктларнинг турли - туманлигига биноан, ўз ўлжасини тутиб олишга нисбатан интилишни вужудга келтирувчи табиий имконияти уни олдиндан пайқаш сезгирлиги орқали зудлик билан фаол ҳаракат қилади, ҳайвонлар эҳтиёжларининг қондирилиши жараёни қанчалик мақсадга мувофиқ равишда кечган бўлса, бу эса ўз навбатида, уларнинг куршаб олган яшаш муҳитига енгиллик билан мослашувини таъминлайди. Масалан, асари хатти-ҳаракатининг туғма, ирсий дастури унинг гулшира (нектар) йиғиш эҳтиёжлари билан чекланиб қолмасдан, балки бу эҳтиёжларни қондириш объектлари (гулларнинг навлари, уларнинг узоқ ва яқинлиги, қайси

томонда жойлашганлиги, мўл-кўллиги кабилар ҳам) акс этади. Шу боисдан мавжудодларнинг эҳтиёжларида уларнинг фаоллиги омили сифатида табиий аломатлар, инстинктлар, шартсиз рефлекслар ва ҳоказолар бевосита қатнашади.

Лекин инсонларнинг фаоллиги ва уларнинг фаоллиги манбаи ҳисобланмиш инсоний эҳтиёжлар тубдан бошқача манзарага эга бўлиб, биологик шартланганликдан ташқари, моддий ва маънавий кўринишлардан иборатдир. Одамнинг эҳтиёжи унга таълим ва тарбия бериш жараёнида шаклланади, яъни инсоният томонидан яратилган ижтимоий тажриба, кўникма малака, одат, маънавият, қадриятлар билан яқиндан танишиш, уларни ўзлаштириш орқали амалга оширилади. Табиат томонидан вужудга келтирилган жисм, нарса, буюм инсон учун биологик эҳтиёжни қондирувчи ўлжа маъносини ва аҳамиятини йўқотади. Одам бошқа мавжудодлардан фарқли ўлароқ, ижтимоий-тарихий тараққиёт даврининг хусусий эҳтиёжларига хизмат қилувчи муайян буюмни зарурият талабига биноан тубдан қайта ўзгартиришга, такомиллаштиришга қодир онгли зотдир. Худди шу боисдан одамнинг ўз эҳтиёжларини қондириш жараёни ижтимоий-тарихий тараққиёт даражаси билан ўлчанадиган фаолият шакли ва турини эгаллашнинг фаол, муайян мақсадга йўналтирилганлиги, маълум режага асосланган ижодий кўриниши сифатида алоҳида аҳамият касб этади.

«Инсониятга хос бўлган эҳтиёжларнинг мазмуни, шакли ва қондирилиши» усули ижтимоий - тарихий тараққиёт даврида ривожланиб, ўзгариб ва такомиллашиб боради. Ҳозирги замон кишисининг эҳтиёжлари ва уларнинг қондирилиши аجدодларникидан ҳам, авлодларникидан ҳам тубдан фарқланади, лекин этнопсихологик хусусиятлар таъсири ўз аҳамиятини етарли даражада йўқотмайди. Шахснинг эҳтиёжларини тўла-тўқис қондириш уни комил инсон сифатида камол топтиришнинг энг муҳим шартларидан бири ҳисоблансада, лекин бу унинг устувор эканлигини билдирмайди, чунки бошқа таъсирчан омиллар ҳам мавжуддир. Камолотга эришишнинг муҳим шарт-шароити ҳисобланмиш меҳнат инсонининг эҳтиёжига айланмаса, у ўз эҳтиёжларининг енгил, осон йўллар билан қондиришга ҳаракат қилса, инкирозга учрайди. Енгил йўл билан ўз эҳтиёжларини қондириш ижтимоий қонун ва қоидаларга зид ҳуқ - атвор манбаига айланишига, жиноий хатти - ҳаракат келиб чиқишига, текинхўрлик иллатининг намоён бўлишига замин ҳозирлайди.

Ҳуқуқий, демократик жамият кишиси шахсини шакллантиришга нисбатан қуйилаётган энг муҳим талаблардан бири - унда меҳнат қилиш эҳтиёжини, меҳнатдан фахрланиш туйғусини ва ундан лаззатланиш хиссини таркиб топтиришдан иборатдир. Меҳнатга нисбатаа эҳтиёжнинг вужудга келиши саноатда ва қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни ривож –

лантириш, ишлаб чиқариш жараёнларини автоматлаштириш, меҳнат қилиш шароитларини яхшилаш, меҳнат фаолияти умумдорлигини ошириш иш вақтидан оқилона фойдаланиш имкониятини яратади ва фақат меҳнатдагина ўз имкониятини намоён этувчи, бунёдкор, ватанпарвар, фидоий шахсларни шакллантиради. Кишиларнинг иқтисодий эҳтиёжларини қондирувчи, баъзан оғир ва зерикарли туюлган меҳнат тури ватанпарвар, комил инсонликка интилувчи шахс учун қувонч, қониқиш, ҳатто роҳат - фароғат ҳис-туйғуларининг манбаига айланиши мумкин.

Юксак малакали мутахассислар тайёрлашга қарагилган «Таълим тўғрисида» ги қонунда на «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» да ўқувчилар ва талабаларнинг меҳнат тарбияси ва касбга йўналтирилшига алоҳида аҳамият берилгандир. Республика фуқароларида маънавий эҳтиёжларни вужудга келтириш ва шакллантириш истиқлол шарофати билан муҳим аҳамият касб этиб, ижтимоий тарбиянинг муҳим бўғинига айланди. Ҳуқуқий, демократик жамиятнинг асосий вазифаларидан бири - инсоний эҳтиёжларни таркиб топтириш, уларни баркамол шахс камолотига йўналтириш, маънавиятни эгаллаш билан узвий боғлаб амалга оширишдан иборатдир.

1.2. Эҳтиёжларнинг турлари

Инсон бир даврнинг ўзида ҳам индивидуаллик, ҳам ижтимоийликни акс эттирган бўлганлиги сабабли унинг эҳтиёжлари шахсин ва ижтимоий хусусиятга эгадир. Бошқача сўз билан айтганда, ундаги тор маъноли шахсий хусусиятга эга бўлгандан туйғу уйғотувчи (табиат инъомига алоқадор) эҳтиёжларни қондириш жараёни ҳам ижтимоий ҳамкорлик фаолиятининг маҳсули (деҳқонлар, ишчилар, ходимлар ва бошқа касбдаги) одамларнинг саъи - ҳаракати, ҳамкорликдаги меҳнатининг моддий тарздаги ифодаланишидан фойдаланишида акс этади.

Ушбу масалага бошқача тарзда ёндашилса, унда ўз эҳтиёжларини қондириш учуи ижтимоий муҳит негизида яратилган воситалар ва усуллардан фойдаланилади, натижада у ёки бу шароитга нисбаган эҳтиёж ҳис этади. Масалан, ёғочдан болтага даста ясаш учун унда хоҳиш мавжудлигининг ўзи етарли эмас, балки бир қатор шарт-шароитлар, дастгоҳ, дурадгорлик асбоблари бўлиши лозим, унинг сифатига нисбатан эҳтиёж ҳам туғилади. Худди шу боисдан унда ўз хоҳиш-истакларини рўсбга чиқарадиган талаб билан имкониятга қаратилган эҳтиёж вужудга келади. Инсондаги тор маънодаги эҳтиёжлар унинг шахсий талабларини қондириш билан чекланиб қолмасдан, балки ҳамкорлик фаолиятида юзага келувчи жамоавий эҳтиёжлар яккахоллигига оид хусусият касб этади. Айтайлик, маъруза ўқишта таклиф қилинган ўқитувчининг машғулотга пухта тайёргарлиги ўч предметининг ўта фидоийси эканлиги учун эмас, балки жамоа ну-

фузига доғ туширмаслик масъулияти, ижтимоий бурч ҳиссига нисбатан эҳтиёж сезганлиги туфайли амалга ошади. Шахсий эҳтиёж гуруҳий, жамоавий муносабатлар уйғунлашиб кетганлиги сабабли ўзаро қоришиқ хусусиятга эга бўлади. Ҳар қандай индивидуал фаолиятга нисбатан эҳтиёжнинг туғилиши ижтимоий аломат, умумийлик, ҳамкорлик хусусиятина касб этиб, фаолиятга ёндашувда яккаҳоллик умумийликни, умумийлик эса алоҳидаликни узлуксиз равишда бетўхтов акс эттириб туради.

Психология фанида эҳтиёжларни таснифлаш уларни келиб чиқиши ва ўз предметининг хусусиятига биноан амалга оширади. Одатда ўзларни келиб чиқишига биноан эҳтиёжлар табиий ва маданий турга ажратилади. Табиий эҳтиёжларда инсон фаолиятининг фаоллиги, ўз шахсий ҳаётини ҳимоя қилиш, ўз авлоди ҳаётини сақлаш, уни қўллаб - қувватлаш учун зарурий шарт - шароитларга тортилганлик, тобелик акс этади. Табиий эҳтиёжлар таркибига одамларнинг овқатланиш, ташналикни қондириш, жинсий мойиллик, ухлаш, иссиқ ва совуқдан асраниш, мусаффо ховога интилиш, тана аъзоларига дам бериш кабилар киради. Табиий эҳтиёжлар узок вақт давомида қондирилмаса, унинг оқибатида инсон ҳалокатга маҳкум бўлади, ўз сулоласи ҳаёти ва фаолиятини хавф остига қолдиради.

Табиий эҳтиёжлар инсонда ҳайвонот аждодлариникига ва ибтидоий жамоа аъзолариникига ўхшаш бўлса-да, лекин улар ўзининг психологик моҳиятига кўра мавжудодларникидан ҳам сифат, ҳам миқдор жиҳатдан тафовутланади. Эҳтиёжларни қондирилиш усуллари, шакли, қуроли тобора такомиллашиб боришдан ташқари, уларнинг моҳияти, мазмуни ҳам ўзгариб бормоқда, мисол учун ҳозирги замон кишиси эрампдан олдинги аждодларимизга нисбатан бошқача тарзда ўз эҳтиёжларини рўёбга чиқаради ва уларни қондиришга интилади. Уй рўзғор буюмларининг ўзгариши эҳтиёжларини қондириш йўллари такомиллашувидан дарак беради. Шунинг учун инсонларнинг табиий эҳтиёжлари ижтимоий-тарихий хусусиятга эга, чунки улар ижтимоий-тарихий тараққиёт маҳсулидан иборатдир.

Инсон фаолиятининг фаоллиги инсоният маданияти маҳсули билан боғлиқлигини ифодалаб, маданий эҳтиёжларни юзага келтиради. Маданий эҳтиёжлар, маданият тўғрисида мулоҳаза юритилганда унинг ижтимоий илдизлари кишилик тарихининг дастлабки манбалари билан узвий боғланиб келингани таъкидлаб ўтиш лозим. Лекин табиий эҳтиёжлар мадания эҳтиёжлар билан ўзаро уйғинлашган бўлиб, биринчиси иккинчисини тақозо этади, чунки улар бири-бирининг негизидан келиб чиқади. Худди шу боисдан маданий эҳтиёжлар объектига табиий эҳтиёжларини қондирувчи уй-рузғор буюмлар, меҳнат фаолияти орқали бошқа кишилар билан боғланиш воситалари, маданий алоқалар ўрнаташ усуллари, шахслараро муомалага киришиш услублари, ижтимоий турмуш заруриятига айланган нарсалар, ўқиш ва тажриба орттириш йўллари киради. Одатда жамият таълим

ва тарбия тизимини эгаллаш, халқ анъаналари, маросимлари, байрамлари, одатлари, расм-русумлари, хулқ-атвор қўшқ-маларини ўзлаштириш жараёнида ранг-баранг маданий эҳтиёжлар вужудга келади, янгича маъно касб эта бошлайди. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, табиий эҳтиёжлар қондирилмаса, улао инсонни ҳалокат ёқасига етаклайди, бироқ маданий эҳтиёжларнинг қондирилмаслиги ундай оқибатларга олиб келмайди, аммо одамда маданий фазилагларнинг шаклланишга путур етказди, унинг камолотини секинлаштиради.

Шу нарсани таъкидлаб ўтиш жоизки, маданий эҳтиёжлар ўзининг даражасига кўра, жамият томонидан ўз аъзолари олдида қўйилаётган талаблар билан боғлиқлигига биноан, улар ўзаро бир-бирларидан кескин тафовут қилади. Масалан, ҳозирги замон ёшларининг билим олишга нисбатан тинимсиз изланишини, яъни билим олиш эҳтиёжининг моҳиятини энг сўнги мода бўйича қийинишга одатланган худди шу ёшдаги тенгдошининг эҳтиёжларини бир хил мезон билан ўлчаш ва баҳолаш адолатдан эмас. Чунки эҳтиёжларнинг моҳиятига, уларни қондириш учун амалга ошириш кузда тутилган фаолият натижасига, уларнинг хусусиятига ижтимоий ёки индивидуал йўналганлигига биноан, ҳар қайсиси алоҳида-алоҳида баҳоланади. Ижтимоий жамият томонидан ўз фуқаролари олдида қўйилаётган талабларига, жамиятнинг ҳуқуқ асосларига, халқ анъаналарига, юриш-туриш қоидаларига, маънавият ва қадрият тизимига, маслак ва дунёқараш моҳиятига мос тушадиган эҳтиёжлар юксак онглилик, ижтимоий фаоллик, маънавий камолот учун хизмат қилади, жамият таракқиётининг муҳим мезонларидан бири бўлиб маданий эҳтиёжларни туғилиш ва уларни қондирилиш дарожаи ва маънавиятни эгаллашдаги роли ҳисобланади.

Психология фанида эҳтиёжлар ўз предметининг хусусиятига кўра моддий ва маънавий турларга ажратилади, уларни келтириб чиқарувчи механизмлар манбаи турлича эканлиги эътироф этилади.

Инсоннинг овқатланиш, қийиниш, уй-жойига эга бўлиш, маиший турмуш ашёларига интилиш, комфорт ҳиссини қондириш билан боғлиқ маданият предметларига нисбатан эҳтиёж сезиш моддий эҳтиёжлар мажмуасини юзага келтиради. Маънавий маданиятни яратиш ва ўзлаштириш, шахснинг ўз фикр мулоҳазалари ва хис-туйғулари бўйича бошқа одамлар билан муомалага киришиш ҳамда ахборат алмаштириш, бадиий ва илмий адабиётлар билан танишиш, маҳаллий матбуотни ўқиш, кино ва театр кўриш, мусиқа тинглаш қабилага эҳтиёж сезиш, яъни ижтимоий онг маҳсулига тобалик маънавий эҳтиёжлар тизимини вужудга келтиради.

Маънавий эҳтиёжлар моддий эҳтиёжлар билан узвий боғлиқ бўлиб, вужудга келган маънавий эҳтиёжларни қондириш жараёни моддий эҳти-

ёжларнинг таркибига кирувчи моддий нарсалар ёрдамида амалга оширилади чунончи, китоб, ёзув қоғози ва бошқалар.

Эҳтиёжларнинг турлари ҳақида фикр билдирганда яна шу нарсага эътибор бериш керакки, келиб чиқишига биноан табиий турга тааллуқли эҳтиёж ўз предметиға кўра моддий гуруҳға, худди шу мезонлар бир даврнинг ўзида маданий эҳтиёжининг моддий ёки маънавий туркумиға киритиш мумкин. Шу тариқа эҳтиёжнинг келиб чиқиши ва предмети хусусияти бўйича икки мезонға асосланиб муайян гуруҳларға ажратилади. Инсон онгининг тарихий тараққиётиға нисбатан ва эҳтиёжларнинг объектиға бўлган муносабатиға биноан, ҳар хил таснифланади ва худди шу мезонларға кўра улар ранг-баранг турларға ажратилади. Уларнинг изчиллиги, барқарорлиги, доимийлиги, кўлами, аҳамиятлилиги предметлилиги, ижтимоийлиги, индивидуаллиги каби хусусиятлари билаа ўзаро бир - биридан фарқланади. Эҳтиёжлар фаолияти ва хулқ-атвор мотивлари билан жипс алоқада бўлади.

1.3. Инсон эҳтиёжларининг ривожланиши

Муайян муҳитда яшовчи ҳайвоннинг у ёки бу тарздаги хатти-ҳаракати аниқ эҳтиёжни қондиришға қаратилган бўлади. Шу боисдан эҳтиёж ҳайвонни фаолликка ундаш билан чекланиб қолмасдан, балки фаолликнинг турлари, шакли, ҳаракатлантирувчи кучиға ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Ҳайвонда овқатланиш эҳтиёжини туғилнши унда фаолликни вужудға келтиради, натижада сўлак безлари ишлай бошлайди, ўлжа қидириш, уни пойлаш, тутиш ва истеъмол қилиш билан боғлиқ ҳолатлар мажмуаси юзага келади. Мазкур жараёнлар шартли рефлекслар, фаолликни келтириб чиқарувчи янги қўзғовчилар ва унга мувофиқ бўлган янги ҳаракатлар билан боғланиш мумкин, бироқ ҳайвон хатти-ҳаракатининг тузилишида ҳеч қандай ўзгариш юз бермайди. Жаҳон физиологлари ва психологлари томонидан ҳайвонларда шартли рефлексларни шакллантиришға оид тажриба материалларининг кўрсатилишича, восита сифатида фойдаланилган қун-нироқ чалиниши ҳайвон учун ташқи қўзғатувчилар ичидан фақат овқатланишға боғлиқ сигнал (хабар) вазифасини бажаради, ҳолос.

Ўргатилган ҳайвон томонидан тепкини босиш жараёни унга овқатнинг берилиши билан алоқадор хатти-ҳаракат тарзида амалга оширилади. Шунинг учун ҳайвон ҳар қандай мураккаб шартли рефлекслар ёрдами билан ўз хатти-ҳаракатини амалга оширган бўлишиға қарамай, эҳтиёжлар бевосита унинг психикасини акс эттириш муайян объектға йўналтириш, хулқини идора қилиш функциясини бажаради. Чунки ҳайвон аъзоларининг биологик-табиий эҳтиёжлари психик акс эттириш мазмуни ва сифа-

тини, ташқи олам таъсирига нисбатан жавоб сифатида пайдо бўлувчи хатти ҳаракатларни мувофиқлаштириб туради.

Инсоннинг фаолияти, хулқ-атвори, хатти-ҳаракати ҳайвонларникидан тубдан фарқ қилади, уларни таркиб топтириш мутлақо бошқа асосга қурилади. Мисол учун боланинг овқатланиши, хатти-ҳаракати, қошиқдан фодаланиш. махсус ажратилган жойда ўтириш, овқат ейиш қуролини олиш унинг табиий эҳтиёжлари туфайли юзага келган деб эътироф этиш ҳақиқатдан узоқ фикр, чунки унинг негизида ётувчи механизмлар сири тушунтириб берилмаган. Ўз-ўзидан маълумки, табиий эҳтиёжни қондириш учун зарур шарт - шароитлар яратилиши шарт эмас, инсонда уйкуга эҳтиёж туғилса, у ҳолда ҳеч қандай юмшоқ ўринга, диванга талаб сезилмайди. чарчаган одам дуч келган жойда ўз эҳтиёжини қондираверади. Маданий хатти-ҳаракатлар, одатларнинг инсонда вужудга келиши ижтимоий тарбиянинг таъсирида табиий эҳтиёжларини қондиришнинг воситаси, шarti сифатида гавдаланиб, қуроллар, буюмлар уларнинг - таркибий қисмига айлана бошлайди. Бундай хатти - ҳаракатлар шаклини келтириб чиқарувчи асосий манба туб маънодаги эҳтиёж эмас, балки уни қондиришнинг жамият тараққиёти талаб қилган қоидалари, усуллари, камолот тақозо ётувчи маданий кўникмалар ҳисобланади. Жамиятнинг тараққиёт босқичларига биноан табиий эҳтиёжларни қондиришнинг янгидан - янги, янада такомиллашган воситалари инсоният томонидан яратилаверилади ва булар эҳтиёжлар таркиби билан қоришиб кетади. Маданий ва маънавий эҳтиёжлар тўғрисида ҳам худди шу тарздаги ўзгаришлар юз беради, шахснинг бошқа кишилар билан мулоқотга киришиш, билимларни ўзлаштиришда техник воситалардан фойдаланиши нутқ ва кийиниш маданиятининг ўсиши уларни қондиришга нисбатан талаб даражасининг ортиши мазкур эҳтиёжлар риожланишини таъминлайди.

Психологияда эҳтиёжлар ривожладишининг бир неча босқичлари мавжуд эканлигини таъкиллаб ўтиш зарур. Чунки эҳтиёжлар инсон онтогенезида пайдо бўлиб, то умрининг охиригача ўзгариб, такомиллашиб боради. Кишилиқ жамиятларида эҳтиёжлар бир - биридан ҳам моҳият, ҳам шакл жиҳатидан тафовутга эга бўлгандай, ёш давларига қараб, улар худди шундай мезомлар бўйича ўзаро фарқланадилар.

Бола фаоллигини ривожлантиришнинг дастлабки босқичларидаёқ, иологик жиҳатдан аҳамият касб ётувчи буюмлар, жисмлар устуворлик хусиятига эга бўлмайдилар, аксинча уларнинг инсон томонидан фойдаланиш усуллари эҳтиёжларнинг омиллари тариқасида гавдаланади. Бино-барин мазкур буюмлар, аслаҳаларнинг ижтимоий тажрибаларини эгалашдаги аҳамияти, роли намоён бўлишнинг механизмлари сифатида майдонга келади. Боланинг худди шу йўсинда эгаллайдиган хатти - ҳаракатларининг янги шакллари - бу жамият томонидан ижтимоий амалиёт

вазифаларига муносиб равишда ишлаб чиқилган усулларида иборат бўлиб, буюмлар билан шахснинг муносабати тарзида юзага келади, кишининг кундалик фаолияти ичидан муҳим жой эгаллайди. Стол атрофид^а ўтириш, қошиқ билан овқат ейиш, кроватда ухлаш, телевизор томоша қилиш, ўйинчоқ ўйнаш, катталар билан муомала қилиш юқоридаги фикр моҳиятини яққоллаштиришга ёрдам беради. Эҳтиёжни қондиришнинг воситаларидан фоидаланиш қоидалари ижтимоий муомала усуллари, фаолиятни амалга оширишнинг йўл - йўриқлари катта ёшдаги одамлар томонидад ёшларга ўргатилади. Ўз эҳтиёжларини муайян буюмлар воситасида қондиришга ва уларни муайян фаолият турига татбиқ этишнинг инсоний шакллари эгаллашга ўргатиш махсус матиқлар орқали амалга оширилиб, «Етук шахс-бола» тарзида юзага келади. Демак, бола эҳтиёжи қондирилаётган инсоний шарт-шароитлар таъсири остида шахснинг хулқ-атвори воситалар аҳамияти билан эмас, балки уларнинг ижтимоий қиймати билан белгиланади. Эҳтиёжларнинг қондирилиш даражаси унинг оғир ёки енгил кўчиши шахснинг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга, шу боисдан уларни қондириш мақсадга мувофиқ, оқилона мезонларга суяниб амалга оширилса ижтимоий аҳамияти янада ортади.

Инсонда маданий ва маънавий эҳтиёжлар турмуш тажрибаси ортиши, билим савияси кенгайиши, махсус машқлар эгалланиши, ижтимоий ҳаёт қоидаларига узлуксиз равишда риоя қилиши, нарс^а ва ҳодисаларга муносабати ўзгариши туфайли ривожлана боради. Одам тобора баркамол бўла бориши унинг олдига янгича талаблар қўяди, уларни бажариш эса эҳтиёжнинг янги, нисбатан мураккаб, моҳият жиҳатдан теран хусусият касб этувчи шакллари вужудга келтиради, уларнинг қондирилиши эса тузилишга эга бўлган воситаларни тақозо этади. Маълумотлилиқ ақл - заковат кўрсаткичининг юксалиши, истеъдод аломатларининг рўёбга чиқиши, фаолликнинг ортиши, хатти-ҳаракат таркибида кераксиз бўғинларнинг камайиш эҳт^нёжи такомиллашган шаклининг намоён бўлишини таъминлайди. Инсон комфорт сари интилар экан, демакки унда янги эҳтиёжлар юзага келади, уларнинг қондирилиши эса янги бир сифат даражасига кутарилади. Маданиятнинг янги қирралари очилиши, маънавиятни эгаллашга нисбатан хоҳиш - истакнинг кучайиши, фан ва техниканинг тараққиёти, миллатлараро муносабатлар кўламининг кенгайиши ранг-баранг эҳтиёж турлари ва шакллари ривожланишига муҳим шарт-шароитлар яратади. Инсоннинг баркамоллик сари интилишдаги имкониятларини рўёбга чиқариш орзуси эҳтиёжлар ривожланиши ҳаракатлантирувчи кучга айланади.

Психология фанида эҳтиёж қуйидаги типларга ажратилади:

1. Индивидуал - якка шахсга йўналтирилган.
2. Гуруҳий - реал гуруҳлар моддий ва маънавий интилиши.

3. Жамоавий - жипслашган гуруҳлар талаби мажмуаси.
4. Худудий - этник гуруҳнинг муайян ўзига хос талаблари қондарилиши.
5. Этник - маълум миллат ёки халқларнинг сафарбарлигини таъминлаш.
6. Умумбашарий - ер юзи халқларнинг умумий талабларининг мажмуавий акс этиши.

2. Қизиқишнинг психологик тавсифи

Қизиқиш шахснинг муҳим психологик жабхаларидаи бири ҳисобланиб, унда инсоннинг индивидуал хусусияти бевосита мужассамлашади. Қизиқиш - инсонларнинг дунёқараши, эътиқодлари, идеаллари, яъни унинг олий мақсадлари, эзгу ниятлари, орзу умидлари билан бевосита муҳим роль ўйнайди ҳамда уларнинг муваффақиятли кечишини таъминлаш учун хизмат қилади.

Қизиқиш билимларни онгли, пухта, барқарор, англаган ҳолда ўзлаштиришда, кўникма ва малакаларни шакллантиришда, шахс қобиляти, зехни, ўқувчанлиги ривожлантиришга, оламни мукамалроқ тушинишга, билим савиясининг кенгайишига ёрдам беради.

Қизиқиш мотив сингари борлиқнинг мўъжизакор томонларини билишга, фан асосларини эгаллашга фаолиятнинг турли - туман шакллариغا нисбатан ижодий ёндашишни вужудга келтиради, меҳнатга, таълимга масъулият билан муносабатда бўлишни шакллантиради, ҳар қайси яккаҳол (индивидуал) шахсда ишчандик, ғайрат - шижоат, эгилмас иродани таркиб топтиришга пухта психологик шарт - шароитлар яратади.

Қизиқишнинг психологик моҳиятидан келиб чиққан ҳолда ёндашилганда, қизиқиш, инсонда интилиш, фаолик, ички туртки, эҳтиёжни рўёбга чиқариш манбаи ролини бажаради.

Жаҳон психология фаннинг йирик намояндалари шахснинг қизиқишини унинг яхлит руҳий дунёси билан, бинобарин, одамнинг ақлий фаолияти, билиш жараёнлари, иродаси, характери, темпераменти, ҳиссиёти, қобиляти билан, умуман олганда инсон тузилишининг барча қирралари билан боғлиқ тарзда тушунтиришга ҳаракат қилганлар.

Қизиқиш муаммоси психологик нуқтаи назардан - Н.А.Рибников, Н.Д.Левитов, М.Ф.Беляев, Л.А.Гордон, Л.И.Божович, М.Г.Давлетшин, М.В.Воҳидов, В.А.Токарева, Э.Ғ.Ғозиев ва бошқаларнинг назарий методологик хусусиятга эга бўлган асарларида ҳамда малсус экспериментал тадқиқотларида ривожлантирилди.

Хирги замон психологиясида қизиқиш объектив борлиқнинг инсонлар онига субъектив тарзда акс этишларидан бири сифатида тан оли-

нади. Қизиқиш шахснинг муайян воқеликдаги, маълум вазиятдаги турли нарса ва ходисаларга танлаб муносабатда бўлишида, инсоннинг ўзига хос қарор қабул қилишида, ўзини ўзи назорат эта билишида, мақсадга интилувчанлигида, юзага келган объектив ва субъектив тўсиқларнинг енгишида ифодаланади.

Психология фанининг йирик намоёндаларининг таълимотича, қизиқиш одамларнинг эҳтиёжлари негизида юзага келади, яққол ижтимоий-тарихий шарт-шароитда, вазиятда вужудга келади, шаклланади, барқарорлашиб боради ҳамда уларнинг шахсий турмуш шароитида ва фаолиятида, ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашиши сингари омилларда гавдаланади. Умумий талқинларга асосланиб мулоҳаза билдирилганда, қизиқиш алоҳида жараён, маълум психологик функция эмас, чунки у ҳис-туйғу, ирода, онг, қолаверса жамики психик ҳолатлар, ходисалар ва ички кечинмаларнинг ўзида мужассамлаштирган, мураккаб тизимли рухий воқеликдир.

Қизиқишни психологик моҳиятининг дастлабки кўриниши - бу уни одамлар томонидан англаб етиши ёки тушуниш имкониятидир. Шахс қизиқиш мақсулини, унинг оқибатини англаш, тасаввур этиш орқалигина объектив борликдаги нарса ва ходисаларга онгли, танлаб муносабатларда бўлади. Лекин бу воқелик (англаш, тушуниш) инсонда бирданига содир бўлмайди, балки муайян вақт давомида унда билиш жараёнлари, шахсий фазилатлари, индивидуал-типологик хусусиятлари ривожланиши туфайли юзага келади. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, қизиқишнинг психологик моҳияти намоён бўлиши ақлий жараёнлар муҳим роль ўйнаши ходисаси қайд қилиниши у фақат интеллектдан ташкил топади, деган маъно англамайди, албатта. Худди шу боисдан, қизиқишни психологик моҳиятнинг иккинчи кўриниши - унинг ҳис туйғулар, эмоционал ҳолатлар билан уйғунлашган, мужассамлашган тарзда ифодаланишидир. Маълумки, ҳис-туйғулар, шунингдек, эмоционал ҳолатлар (эмоционал тон, кайфият, шижоат, эҳтирос ва бошқалар) шахснинг борликдаги аниқ воқеликка, нарса ва ходисаларга, муайян фаолиятга нисбатан интилишни, саъи-ҳаракатларни кучайтиради, жадаллаштиради, сафарбарликни объектга йўналтиради. Инсон ўз шахсий қизиқишини қондиргандан кейин унда ёқимли ҳис-туйғулар уйғонади, рухий қониқиш эса ўз навбатида лаззатланиш (праксик) ҳисни вужудга келтиради, бунинг натижасида фрустрация (руҳи тушиш) унинг шахсиятини эгаллайди.

Қизиқишни психологик моҳиятининг учинчи кўриниши - унинг иродали сифатлари билан ёнги ирода акти билан умумлашган тарзда вужудга келишидир. Иродавий зўр бериш, муайян қарор бўйича интилиш, баъзи кийинчиликларни енгиш, мустақиллик намоён қилиш қичиқишни қарор тойтиради, шахсни мақсад сари етаклайди.

Қизиқишни психологик моҳиятининг тўртинчи кўриниши - уни олий нерв фаолияти хусусиятлари ва темперамент типлари билан бирга мужассамлашган ҳолда намоён бўлишидир.

Қизиқишнинг нерв - физиологик механизмлари тўғрисида мулоҳаза юртилганда, даставвал рус олими И.П. Павловнинг олий нерв фаолияти ҳақидаги таълимотини таъкидлаб ўтиш жоиз. Унинг «бу нима?» рефлeksi, яъни ориентировка (мўлжал олиш) рефлeksi қизиқишнинг моддий негизини тушунтиришда муҳим аҳамият касб этади. И.И.Павлов ва унинг шогирдларидан кейин П.К.Анохин, Н.А.Бернштейн, Б.М.Теплов, В.С. Мерлин, В.Д.Небилицин ва бошқалар инсондаги қизиқишнинг нерв-физиологик механизмларини бош мия катта ярим шарлари пўсглоғида ориентировка рефлeksi негизида мураккаб муваққат боғланишларнинг вужудга келишидир, деган йўсинда талқин қилмоқдалар. Қизиқиншинг моддий асослари - ўзаро индукция қонуни, пўстлокдаги оптимал кўзғалиш ўчоғи ва динамик стереотиплар (И.П.Павлов), доминанта (А.А.Ухтомс-кий), ориентир мураккаб психофизиологик ҳодиса эканлиги (Е.Н.Соколов) ва бошқалар бўлиб ҳисобланади.

Ҳозирги даврда қизиқиш шахснинг индивидуал психологик хусусиятидан иборатдир, деган хулоса одатий нарсага айланиб қолди. Шунга қарамасдан, баъзи манбаларда қизиқиш-муайян соҳа бўйича тўғри мўлжал олишга, янги омиллар билан танишишга, воқеликни тўла ва чуқур акс эттиришга ёрдам берадиган мотивдир, деган таърифга ҳам эгадир. Шунга мутаносиб тарзда қизиқиш билиш жараёни тусини кашф этадиган, ижобий ҳис-туйғуларда йўналтирилган объект билан чуқурроқ танишишига, у ҳақда кўпроқ маълумотга эга бўлиш, уни моҳиятини англаб етишга нисбатан шахснинг истагида намоён бўлади, кабилида мулоҳазалар ҳукм суради.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, шахснинг иштиёғини қондиришга йўналтирилганлигини акс эттирувчи қизиқишнинг қондирилиши, ҳеч қачон унинг сўнишини ифодаламайди, аксинча объектнинг номаълум қирраларини аниқлашга нисбатан интилиш давом этаверади. Шу билан бирга қизиқишлар билишнинг, унинг жараёнлари функционал ҳолатининг доимий кўзғатувчи механизми сифатида вужулга келади ва акс эттиришда давом этади.

Психологияда қизиқиш мана бундай типларга ажратилиши мумкин:

1) мазмунига кўра: шахсий ва ижтимоий; 2) мақсадига биноан: бевосита ва оилвосита; 3) кўламига қараганда: кенг ва тор; 4) қизиқишлар даражаси оўинча: барқарор ва беқарор ва бошқалар.

Қизиқишининг мазмун жиҳатидан ўзаро тафовугланиши қуйидагиларда мужассамлашади: билиш эҳтиёжларининг объектлари қайсилар, билишнинг мазкур фаолият мақсади билан мутаносиблиги, шахснинг яшаётган муҳитига нисбатан муносабати кабилар. Шахсда нималарга нисбатан

қизиқиш уйғонади, унинг билиш эҳтиёжлари объектининг ижтимоий қиймати қандай аҳамият касб этади? Инсоннинг шахсий қизиқиши келиб чиқишига кўра бирламчи бўлишига қарамасдан, у бир даврнинг узида ижтимоийлик хусусиятини касб этаверади. Унинг касбий фаолиятига нисба қизиқиши охир оқибатда жамият учун наф келтириши, равнақи учун қийматлидир. Ижтимоий хусусиятли қизиқишларнинг пайдо бўлиши шахс аҳамият касб этиш сари етаклаши муқаррар. Чунки умумийлик (ижтимоийлик) билан хусусийлик (шахсга оидлик) уйғунлашган ҳолда ҳукм суради ва улар бир босқичдан бошқа бир босқичга автоматик равишда ўтаверади ёки улар доимо ўрин алмаштириб туришади. Шахс ўз қизиқиши туфайли бирон - бир нарсани кашф этса, индивидуал эҳтиёжини қондиради шунингдек, жамият, жамоа учун ишлаб чиқаришни такомиллаштиришга бу нарса хизмат қилади. Шу боисдан жамиятнинг, жамоанинг энг долзарб вазифаларида бири-ёшларнинг мустақил, фаол билишга, ижтимоий аҳамиятга мойиллик меҳнат фаолиятига нисбатан қизиқиш уйғотишдан иборатдир. Токи уларда жиддий, сермазмун, жамият томонидан рағбатлантирилувчи, меҳр - муҳаббатга сазовор қизиқишлар шакллانسин,

Қизиқишнинг мақсад жиҳатидан фарқи бевосита ва билвосита намоён бўладиган қизиқишларнинг мавжудлигини аниқлайди. Бевосита қизиқишлар воқеликнинг, жисмлар ва ходисаларнинг эмоционал жозибалилиги, ҳис-туйғуларга эга бўлишлиги, ташқи таъсирларга берилувчаклиги туфайли вужудга келади. Бевосита қизиқишлар ўрганилаётган нарсанинг маъноси билан унинг шахс фаолияти учун аҳамияти мос тушган тақдирда пайдо бўлиши мумкин. Психологияда бевосита қизиқишнинг юзага келишини фаолиятнинг мақсадини англаш билан боғлиқ бўлган билишни эҳтиёж деб аташ қабул қилинган. Меҳнат ва ўқиш фаолиятида ҳамиша ҳис-туйғуга, жозибага таяниб иш тутиш имконияти мавжуд бўлмаслиги сабабли жисмоний ва аклий меҳматни онгли идора қилишда муҳим аҳамият касб этадиган бевосита қизиқишларни таркиб топтириш масаласи ишлаб чиқариш ҳамда таълим тизими олдида турган муҳим вазифаси ҳисобланади.

Шундай қилиб, у ёки бу нарсаларни (ҳодисалар моҳиятини) билиш, кўриш, идрок қилиш, англаб етиш учун қизиқарли туюлган ички кечилмалар бевосита қизиқишни акс эттиради. Билвосита қизиқишлар меҳнат фаолияти ёки таълим олиш жараёнининг муайян ижтимоий аҳамияти билан унинг шахс учун субъектив аҳамияти ўзаро мос тушганида билвосита қизиқиш юзага келади. Бинобарин, шахс мазкур жараёнда бу нарсаларни қизиқтиргани учун жуда қизиқарлидир, деган хулосага келади, фаолияти ва таълим жараёнини онгли ташкил этиши етакчи ва роль ўйнайдиган билвосита қизиқишларни таркиб топтириш учун махсус тренингларга, омилкор йўл-йўриқларга ўргатиш мақсадга мувофиқдир.

Одамнинг қизиқишлари ўзининг кўлами билан бир-биридан фарк қилади. Шундай шахслар тоифаси ҳам мавжудки, уларнинг қизиқишлари фақат биргина соҳага қаратилган бўлади. Бошқа бир тоифага тааллуқли фақат бир қизиқишлар қатор соҳаларга, фанларга, объектларга йўналтирилганлигини учратиш мумкин. Лекин турли соҳага нисбатан қизиқишларнинг бири иккинчисига салбий таъсир этиши мумкин эмас, агарда улар – нинг кенглиги ҳам нуқсон тариқасида таҳлил қилинса бўлади. Бироқ шахснинг баркамол шахс бўлиб камол топиши қизиқишлар кўламини тор эмас, балки кенг миқёсда бўлишни тақозо этади. Қизиқишнинг торлиги кўпинча салбий ходиса сифатида баҳоланиши мумкин, лекин айтиш чоғда уларнинг кенглиги ҳам нуқсон тариқасида таҳлил қилинса бўлади. Бироқ шахснинг баркамол шахс бўлиб камол топиши қизиқишлар кўламини тор эмас, балки кенг миқёсда бўлишни тақозо этади.

Қизиқишлар ўзларининг даражасига қараб барқарор ва бекарор турга ажратилади. Барқарор қизиқишга эга бўлган шахс узок вақт давомида ёқтирган предметларига, объектларига, ҳодисаларга нисбатан ўз майлини ҳеч ўзгаришсиз сақлаб тура олади. Шу боисдан инсон эҳтиёжларини узида мужассамлаштирувчи, шахснинг руҳий фазилатига айлана бошлаган қизиқишлар барқарор қизиқишлар дейилади. Барқарор қизиқиш шахс қобилиятининг ривожланганлигидан дарак бериши мумкин. Ана шу нуқтаи назардан олиб қараганимизда, мазкур қизиқиш ташхис қилувчанлик хусусиятига эга. Бироқ инсонларда барқарор қизиқишнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслигини аниқлаш учун уларнинг меҳнат фаолияти ва ўқув жарасидаги қизиқишларининг ташқи ифодасини атрофлича ўрганишга тўғри келади. Одатда қизиқишнинг ташқи ифодаси шахснинг ўзига ўзи баҳо бериш, ўзини ўзи таҳлил қилиш фаолиятларида намоён бўлади. Барқарор қизиқиш тўғрисида мулоҳаза юритилганда, унинг бошқа таркибий қисмлари ва қирраларини ҳисобга олиш лозим, чунки бу нарса кўп жihatдан шахснинг иродавий сифатлари, ҳарактерининг вазминлигига боғлиқ.

Қизиқишнинг барқарорлиги унинг нисбатан жадал тарзда намоён бўлиши ҳамда узок давом этиши билан ифодаланади. Шахснинг зарурий эҳтиёжларини юксак даражада акс эттирадиган, шунингдек, унинг психологик тузилишига хос хислатларга айланиб борадиган қизиқишлари барқарор қизиқиш дейилади. Барқарор қизиқиш қобилиятнинг бир қуринишига ўхшаш бўлиб, мақсадга йўналганлиги билан муҳим ҳам индивидуал, ҳам ижтимоий аҳамиятга, қийматга эгадир.

Қизиқишларнинг баъзи ҳолатларда бекарор бўлишлиги инсонларнинг ёш, жинс, типологик хусусиятига боғлиқдир. Бундай тоифадагиларда қизиқишлар ғоятда эҳтиросли кечади, бироқ қисқа муддатли бўлиши мумкин. Масалан, бир вақтнинг ўзида улар бир нечта фанларга, табиат ҳодисаларига қизиқади, барча нарсага иштиёғ билан киришиб, муаммоа моҳиятига чуқур кириб бормасдан, бошқа ҳолатлар билан машғул бўлиб кетадилар. Ундай хусусиятли шахслар машғулотларга тез киришади

ва шундай йўсинда сўниб туради ҳам. Қизиқишлар салохиятли вояга етган одамларнинг, ёшларнинг ўз истеъдодлариини мақсадга йўналтирган тарзда амалга ошишини таъминлайди.

Шахсдаги қизиқишларни ривожлантириш ва барқарорлаштириш учун уларнинг негизини ташкил этадиган фаолият билан машғул бўлишга, мақсадга мувофиқ равишда шуғулланишга, майл уйғотишга пухта замин ҳозирлаш зарур, токи қизиқишлар мотив, эҳтиёж, эътиқод функциясини бажаришга айлансин. Шундай қилиб, қизиқишлар шахс фаолияти асосларининг танҳо йўналиши эмас, лекин унинг энг муҳим жихатидан иборатдир.

Психология фанининг сўнги даврдаги маълумотларига асосланган ҳолда қизиқишнинг бир нечта даражаларга ажратиш мумкин: а) синчковлик, б) қизиқувчанлик, в) билишга қизиқиш, г) турғун ёки касбий қизиқиш. Синчковлик қизиқишнинг бирор нарсага нисбатан кучли интилишдан иборат қисқа муддатли тури ёки даражасидир. Қизиқувчанлик шахснинг воқеликдаги нарса ва ходисаларга, уларнинг билишга нисбатан фаол муносабатидан иборат қизиқиш даражасидир. Билишга қизиқиш англашилган даражадаги, мақсадга мувоффиқлашган, жисмоний ва ақлий фаолиятнинг янги қирраларини эгаллашга йўналтирилган қизиқиш туридир. Турғун қизиқиш шахснинг касбий кўникмалар, малакалар ва билимларни эгаллашга йўналтирилган, касбий тайёргарлик даражаси билан уйғунлашган, мақсадга эришиш йўлида фаоллик кўрсатувчи қизиқиш туридир.

Шахслар ихтиёрига пиктограмма, анаграмма, турли хусусиятли тестларни ҳавола қилиш уларда қизиқишнинг ички механизмларини келтириб чиқаради. Бу нарса ўз навбатида уларда ўз қизиқишини ўзи бошқариш кўникмасини шакллантиради, ҳар қандай кўзгалувчига жавоб беришдан иборат стереотип ҳосил бўлади.

Қизиқишнинг бу тури ва унинг юқори босқичи шахснинг воқеликдаги ички боғланишларни, муносабатларни билиб олишга йўллайди ҳамда рухий тўсиқлар ва қийинчиликларни енгадиган, муваффақиятсизликлардан чўчимайдиган, катъиятлик, интилувчан, толиқмас индивидуал хусусиятни шакллантиришга ёрдам беради. Одамларда ўзини ўзи бошқариш, шахсий қизиқишини идора қилиш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзини қўлга олиш, ўзини ўзи такомиллаштириш сингари шахс хусусиятларини шакллантириш ижтимоий, тарихий ҳамда ижтимоий психологик аҳамият касб этади.

3. Шахснинг установкаси ёки англанилмаган майллари

Психология фанида ҳулқ - атвор ва фаолиятга қаратилган англанилмаган майллар орасида муайян даражада тадқиқ этилгани установка (кўрсатма бериш, йўл - йўриқ кўрсатиш) муаммоси ҳисобланади. Ушбу

умумий психологик масала грузин психологи Д.Н.Узнадзе ва унинг шо-гирдлари томонидан кенг қўламда ўрганилгандир.

Установка инглизча set дейилади, ўзбек тилида эса кўрсатма бериш, англанилмаган майллар, йўл-йўриқ кўрсатиш маъносада қўлланилиб келинади. Лекин кейинги атамалар унинг ҳақиқий моҳиятини, маъносини ўзида мукамал акс эттирмайди, шунинг учун терминни ҳеч ўзгаришсиз қолдирса ҳам бўлади.

Одатда установка деганда, билиш фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлган эҳтисжни маълум услубда қондиришга руҳий жиҳатдан тайёр туришлик тушунилади. Установка шахснинг ўзи англаб етмаган муайян руҳий ҳолати ёки майлидир. Бундай ҳолатда шахс бирон бир эҳтиёжни қондириш мумкин бўлган маълум фаолиятга нисбатан руҳан тайёр туради. Установканинг мавжудлиги ва унинг қонуниятлари экспериментал тарзда таъкидлаб ўтилган илмий мактаб намоёндалари томонидан аниқланган. Мазкур тажрибада синалувчига иккита, биттаси катта, иккинчиси эса кичикроқ соққачани узлуксиз равишда бир нечта (10-15) марта кўзи юмук ҳолда пайпаслаб таққослаш таклиф қилинади. Экспериментнинг навбатдаги босқичида соққачалар алмаштирилиб, баравар жисмлар ҳар хил туюлади, яъни синалувчида иллюзия (нотўғри акс эттириш) ҳолати юзага келади. Бундай психологик воқеанинг вужудга келишига асосий сабаб шуки, объектив жиҳатдан ўзаро тенг соққачалар таққосланганлигида улар бир бирига тенг эмас, деган майл билан ғавқулодда субъектив шароитда иш тутилганлигидир. Ушбу ҳолат оддийроқ қилиб тушунгарилганда, таққослаш жараёни установка (кўрсатма бериш, йўл-йўриқ кўрсатиш) асосида амалга оширилганлиги учун шундай оқибатта олиб келгандир.

Д.Н.Узнадзенинг таъкидлашича, инсонда установка билан боғлиқ психофизиологик ҳолат марказий нерв системасигина эмас, балки унинг периферик қисми фаолиятини ҳам маҳсули бўлиб ҳисобланади. Д.Н.Узнадзенинг тажрибаларида синалувчининг ўнг қўлига навбат билан аввал катта, кейин кичик соққачалар бериб турилади ва бу вазият 10-15 марта такрорланади. Тажрибанинг охириги босқичида синалувчининг чап қўлига бир-бирига тенг соққалар берилади. Бунинг натижасида унинг чап қўлида ҳам иллюзия, яъни нотўғри идрок қилиш вужудга келади. Кўз билан идрок қилишда иккита ўзаро тенг объектларни қайд қилишдаги установка ўнг қўзга ҳам ўз таъсирини ўтказган. Экспериментад тарзда ўрганилган установкали вазиятларни такрорлаш эвазига инсонинг ўзига сезилмаган ҳолда муайян объектларда субъектга тааллуқли «фиксал установкалар» (қайд этилган установкалар) вужудга келганлиги аниқланган. Демак, установка-экспериментал тадқиқот этиш натижасида англанилмаган майллар ассекин қайд қилинувчи (фиксацион) даражасига ўсиб ўтиш мумкин.

Ижтимоий турмушда Д.Н.Узнадзенинг натижаларига ўхшаш қатор маълумотлар шахсда мустахкамланиб қолганлиги туфайли установка функцияларини бажариб келмоқда: 1) бошлаиғич синф ўқувчиларининг олдида турган установкалар худди шундай тоифага кирганлиги сабабли ўқитувчининг барча топшириқларини дарҳол бажаришга тайёр турадилар; 2) ҳисобчиларга нисбатан кўрс, расмийтчи дейишлик; 3) олимларга нисбатан паришонхотирлик; 4) савдо ходимдарига нисбатан уддабуронлик, даромат қилишга устаси фаранглик; 5) боланинг ҳақгўйлиги, сир тутмаслиги; 6) қариянинг сўзи тугагунча - ўсалнинг жони узилиши тўғрисидаги фикр мулоҳазалар установкага яққол мисол бўла олади.

Шунингдек, баъзи жамоаларда, гуруҳларда, оилаларда установкага асосланиш, уларга ишонч нохуш оқибатларга олиб келади. Авторитар тафаккур, миллий стереотип, этник расм - русумлар ҳам установкага мисолдир. Даволовчи шифокорнинг установкаларига беморнинг риоя қилиши, иркчилик муносабатлари, илмий унвонли зиёлиларга берилган супер (орт-тирма) баҳолар ва бошқалар установканинг англанилмаган шаклини ўзида мужассамлаштиради. Шунинг таъкидлаш жоизки, баъзи ҳолларда шахс учун англанилмаган установка ўз позициясини аниқ намойиш қилишда этикод сифатида гавдаланади, англанилмаган омиллар тариқасида акс этади.

Грузин психологлари томонидан установканинг турлича хислатлари (қузғалувчанлик, динамиклик, статиклик, пластиклик - дағаллик, лабиллик-стабиллик, иррадиация-генерализация) ва типлари (диффуз, дифферианциаллашган, фиксациялашган) аниқланган. Уларнинг фикрича, установканинг баъзи бир хислатлари мутаносиблиги унинг ҳар хил типларининг вужудга келтиради. Психоз ва неврозлар установканинг патологик ўзгаришларида ўз ифодасини топади. Шунингдек, установка инсон ҳукмронлигини ва қудратини ташкиллатиришнинг юксак даражаси саналади. У ҳуққатворнинг батартиблиги ва изчиллигининг асоси ҳисобланади. Уларнинг мулоҳазаларича, установка инсоннинг муайян шаклда муносабат билдиришга юксак йўсинда умумлашган тайёргарлик ҳолати, реакциянинг яққол натижасининг кодлаштирилган нейродинамик модели, мазкур реакция вақтини олдиндан пайқаш, қолаверса яхлит фаолият тузилишининг ажралмас жабҳаси ҳисобланади. Шунинг учун установка ўзгарувчанлик ва барқарорлик жинс бирлигининг аниқлашга хизмат қилади. У ўзининг ўзгарувчанлик билан муносабат билдириши жавоб қайтариганинг барқарорлигини таъмилайди,

Установканинг юксакроқ босқичи англаниш кўринишга эга бўлади. Гуруҳий ва жамоавий муносабатларда унинг аъзоларини ишонтириш (уларга таъсир ўтказиш) орқали муайян йўналишга сафарбар қилиш; фикрларда умумийликни вужудга келтириш ҳолатлари бунга ёркин мисолдир ишониш ва ишонтириш одамларнинг ҳарактер хислатига, ҳуққ-

атворига бевосита боғлиқ. Бу ҳолат психологияда экспериментал тарзда тадқиқ этилган. Масалан, синалувчларга маълум вақт оралиғида соатиға қарамай, секундларини ўз ичида санаш орқали бир минутнинг чўзилишини аниқлаш имкониятига эга бўлганлар. Кейинчалик бу санаш сигнал бериш билан текширилиб турилган, баъзан «ёлғон» сигналлар, яъни лампочка ёниш билан тажриба бўлинишга йўл қўйилган. Қатнашчиларда экспериментаторга ишонч бўлганлиги сабабли хатоларга йўл қўйишган.

Ишонувчанликни аниқлашда «конформизм» (келишув, муроса-ю, мадора) дан фойдаланилган. Ички ва ташқи келишувчанлик (конформизм), ичдан келишмовчилик (ноконформизм) гуруҳий ишонувчанлик моҳиятини ўрганиш учун объект сифатида фойдаланишган. Вир гуруҳ одамларнинг очик овоз бериш конформизмнинг намоён бўлишидир. Лекин конформизм «сохталик»ни ҳам келтириб чиқариш мумкин, унинг акс эттирувчиси эса конформист деб аталади, кўпинча идеаллардан воз кечиш ҳоллари ҳам учраб туради.

Хулқ-атвор ва фаолиятининг англанилмаган омиллари қаторига майллар еттради. Ҳали дифференциялашмаган, етарли даражада англанилмаган эҳтиёждан ташкил топган хулқ - атвор ва фаолиятини амалга оширишга ундовчи омил майл деб аталади. Мойиллик ҳолатига кириб бораётган шахс учун жалб қилаётган объектида уни нима қизиқтираётгани ва қайси аломат ўзига тортаётгани сабаби ноаниқлиги. Фаолият мақсади субъектига номаълумлиги туфайли майл ҳукм суради. Бундай психик ҳолат инсонларда тез - тез учраб турсада, лекин ўзининг тезкор ўткинчилиги билан бошқа воқеалардан ажралиб туради. Одатда ушбу моҳиятли психик ҳолатни ҳаракатлайтирувчи эҳтиёж сўниши ёки тилакка айлайтириш мумкин. Бинобарин, у хоҳиш, ният, орзу, фантазия каби шаклларга айлантуриш туфайли шахс томонидан англанилади. Бундай шаклдаги майлларнинг одамларда мавжуд бўлиши уларнинг яқин ва узоқ келажакка интилишлардан далолат беради.

3.Фрейд майлларга нисбатан ўзига хос назария яратган бўлиб, у аксарият ҳолатда жинсий (инстинктив) майллар тўғрисида мулоҳаза юритади (либидо-жинсий майл), «эдип комплекс» («Шоҳ Эдип» асари бўйича), «психоанализ» атамалари орқали қўрқиш, ҳимоя, бегоналашиш сингари инстинктив мойилликни талқин қилади.

Шуни таъкидлаб ўтиш ўринлик, ҳар қандай англанилмаган майллар ўзидан ўзи йўқолиб кетмайди, балки улар бир босқичдан, кўринишдан иккинчи турга, шаклларга алмашади, мутлақо бошқача янги сифатга эга бўлади. Улар мақсадга, талабга ўсиб ўтиши билан англанилганлик даражасига эришади. Кўнгил ғашлик, руҳан безовталаниш, номаълум хатти-ҳаракатлар сабаби инсонга номаълум бўлса, улар англанилмаган даражада эканлигини билдиради ва майл функциясини бажаради.

4. Шахснинг эътиқоди ва дунёқараши

Жаҳон психологияси маълумотларининг кўрсатишича, ҳуқ-атворнинг муҳим мотивларидан бири бўлиб эътиқод ҳисобланади. Баъзи манбаларла унга мана бундай таъриф берилган: эътиқод-шахсии ўз қарашларига, принципларига, дунёқарашига мувофиқ тарзда қарорга келишга ундайдиган муҳим мотивлар тизимилир. Бошқа сўз билан айтганда, эътиқод шаклида намоён бўладиган эҳтиёжларнинг мазмуни-бу табиат, тева-рак-атрофдаги олам тўғрисидаги билимлар ва уларнинг муайян тарздаги тушунилиш демакдир. Бу билимлар фалсафий, эстетик, табиий - илмий нуқтаи назардан тартибга солинса ва ички уюшган тизими ташкил этилса, у тақдирга шахснинг дунёқараши сифатида талқин қилиниши мақсадга мувофиқ.

Психология фани дунёқарашнинг шаклланиш жараёнини тадқиқот қилади, ижтимоий-тарихий тараққиёт ходисаларининг тўғри баҳоланишини, эволюцион йўсинда таркиб топишини, ахлоқий принциплар, дидлар юз беришини, табиат ходисаларига ва жамиятнинг қонуниятларига нисбатан қарашларнинг шаклланиши қай тариқа юз беришини ва бошқаларни аниқлайди.

5. Мотивация

5.1. Мотивация ва мотивларнинг назарий муаммолари

Мотив ва мотивация муаммоси жаҳон психологиясида турли туман нуқтаи назардан ёндашиш орқали тадқиқ қилиб келинмоқда. Узоқ ва яқин чет элларда ўзига хос психологик мактаблар вужудга келган бўлиб, уларнинг негизида илмий позициялар ва концепциялар моҳияти жихатдан фарқланувчи ғоялар ва йўналишлар мужассамлашди. Ҳозир уларнинг айримларига қисқача тўхталиб ўтамиз.

Рус ва собиқ совет психологияси намояндалари К.Д.Ушинский, И.М.Сеченов, И.П.Павлов, В.М.Бехтерев, А.Ф.Лазурский, В.Н.Мясишев, А.А.Ухтомский, Д.Н.Узнадзе, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Лесоттгъев, П.М. Якобсон, В.С.Мерлин, Л.И.Божович, В.И.Селиванов, В.Г.Асеев ва бошқалар мазкур муаммо юзасидан тадқиқот ишлари олиб борганлар. Ушбу муаллифларнинг қарашлари олдинги бобда берилганлиги учун уларга қайтатдан тўхталишга ҳожат йўқдир.

Рус ва собиқ совет психологияси вакилларида ташқари Европа ва Америка мамлакатларида мотивацияга оид 30 (ўттиз)дан ортиқ лимий концепциялар мавжуддир. Ана шу психологик мактабларнинг айрим намояндаларининг тадқиқотлари юзасидан мулоҳаза юритишга ҳаракат

қиламиз: интроспектив психология, бихевиоризм, гештадтасихология, психоанализ, структуравий психология, ассоцианистик психология, эмпирик психология, аналитик психология, гуманистик психология, антропологик психология ва ҳоказолар.

Бихевиоризмнинг асосчиси Д.Ж.Уотсон (1878-1938) психология фанининг бош вазифаси ҳуққни тадқиқ этшида иборат деб тушунади. У психик ходисалардан мутлақо воз кечиб, ҳуққни икки шаклга, яъни ички ва ташқиға ажратади, улар ўзаро жавоблар стимул билан узвий боғлиқ эканлигини таъкидлаб ўтади. Бихевиоризм учун «ҳуққ» асосий тушунчаға айланиб, унинг психикаси билан алоқаси четлаб ўтилгандир. Шунга қарамасдан, баъзи бихевиаристлар, жумладан Э.Торндайк, Э.Толмен, К.Халл, Д.Хебб кабилар ҳуққ мотивациясига муайян даражада эътибор қилганлар. Улар ўзларининг изланишларида ҳуққ мотивациясининг «қуйи даражалари» ни ўрганиб, каламушларда тажриба ишларини олиб бориб, жониворда очлик, ташналик ва уларнинг турлича даражаларини реакция тезлигига нисбан намоён бўлиш хусусияти, ҳар хил шароитда мотивациянинг кучи туғрисида муайян қонуниятлар очишға интилганлар. Ҳозирги замон бихевиористлари стимулни ташқи қўзғатувчи сифатида талқин қиладилар ва организмнинг ички энергиясини фаоллаштирувчи деб ҳисоблайдилар. Необихевиористик назариялар янги қўзғатувчилар, драйвалар пайдо бўлишиға асосланган бўлиб, улар инсоннинг органик эҳтиёжларини қониқтириш билан стимул натижасининг уйғунлашуви тариқасида таҳлил этилади. Уларнинг таъкидлашиға кўра, иккиламчи қўзғатувчилар органик қўзғатувчиларнинг гўёки қобиғига ўхшайди, ҳолос. Вильям Макдугалл (1871-1938) мотивациянинг ирсий (табиатдан бериладиган) хусусиятға эға деган ҳолатни асослаш учун туғма инстинктлар масалалари билан мазкур воқеликни боғлаб тушунтиришға ҳаракағ қилган. Унинг фикрича, туғма инстинктлар ҳам инсонларға, ҳам ҳайвонларға бир текис тааллуқли бўлиб, улар одамларнинг мотивида олдии 14 та, кейинчалик эса 18 тағача «асосий инстинктлар» сифатида ҳукм суриши мумкин. Умумая олиб қараганда, бихевиористлар учун бир қатор ҳолатлар ўзига ҳосликка эға:

1. Бихевиоризм мотивация моделини топиш билан шуғулланиб ва ҳуққ принципларини вужудға келтира бориб, ҳайвон ҳуққи ҳамда уларда кашф этилган ҳуққ мотивацияси қонуниятларига асосланиб инсоннинг ҳуққ мотивацияси юзасидан ҳулоса чиқаришға ҳаракат қилади.

2. Бихевиоризм инсонни биологик мавжудод сифатида қараб, унга биологик жабҳада ёндашади, оқибат натижада унинг ижтимоий моҳияти тадқиқот предметида четда қолиб кетади.

3. Вихениоризм ҳам инсонға, ҳам ҳайвонларға ҳос бўлган ҳуққнинг Умумий принциплархти топишға интилади.

4. Бихевиористлар инсонни шахс сифатида тараққий этиш жараёнини ифодаловчи ўзига хослигини ё четлаб ўтадилар ёки ўта содда тарзда изоҳлашга мойилдирлар.

5. Ҳайвонларнинг ҳуққ мотивацияси шакллари жуда содда тарзда тушунтиришга асосан тадқиқот натижаларини инсоннинг мураккаб ва бошқа бир сифат босқичидаги мотивациясига кўчириш ишончли далилларга эга эмас.

6. Инсон мотивациясини ўрганишда фойдаланилаётган бихевиоризмнинг тушунчалари, чунончи, бирламчи майллар, организмни қитиқловчи туғма эҳтиёжлар қабила одамнинг мотивация доираси тузилиши моҳиятини жуда юзаки оча олади, холос.

Психоаналитик концепциялар негизида мотивация ортганлик равишда инсон майлларига хосдир, деган ғоя ётади. Уларнинг манбаи майлни акс эттирувчи қайсидир органдаги ёки унинг қисмидаги соматик жараён тушунтирилади:

З.Фрейднинг концепциясида майллар ва инстинктлар тушунчалари ўртасида ҳеч қандай тафовут йўқдир. Онгсизлик таълимотининг асосчиси З.Фрейд ҳуққ мотивлари ва эҳтиёжлари муаммосини ишлаб чиқаётиб, мотивациянинг манбаи инстинкт, у тур ва индивиднинг сақланиш шартидир деб тақдирлайди. Мазкур ҳолатни муаллиф индивиднинг энергетик потенция сифатида талқин этади. Энг асосий масала шуки, З.Фрейд мотивация регулятори ва мотивация энергиясининг ирсий манбаи сифатида «у» тушунчасига қандай маъно юкламоқчи. Унингча, «у» тушунчасининг мазмуни туғма ва ўзгармасдир. Худди шу боис мантиқ қонунлари ва ақл даражалари, кўрсаткичлари унга ҳеч қандай аҳамият қасб этмайди З.Фрейд аффеktiv, импульсив шаклдаги мутлақлашган кўзғовчиларни назарда тутган бўлса ажаб эмас. Ушбу кўзғатувчилар (турткилар) нинг импульсивлик, тахминийликнинг эффеktiv моҳияти, нотанқидийлик, онгли ва иродавий назоратга итоат этишда қийинчилик қабиланинг динамик хусусиятларини мутлақлаштириш бўлиб, уларнинг асосида қуйи генетик ва структуравий даражадаги кўзғатувчилар ётади. З.Фрейд такидлаб ўтган динамик хусусиятлар ва хоссалари моҳиятида мотивациянинг чуқур асосий манбасини кўради. Унинг концепциясида инсон ҳуққи ва ҳаракатининг двигатели жинсий инстинкт ҳамда унинг трансформацияси устувор ўрин эгаллайди.

Ушбу мулоҳазани янада мукаммаллаштириш мақсадида неофрейдистлар ҳисобланмиш А.Адлер, К.Юнг қабиланинг назарияларини таҳлил қилишга ўтамиз. Л.Адлернинг фикрича, инсонни ҳаракатга ундовчи асосий куч, унинг фаолияти мақсадини аниқловчи, уларга эришиш йўллари ҳукуматга ва қудратга эркдир. Хорни, Фромм ва бошқаларнинг асарларида ўз ифодасини топган маълумотлар моҳияти Фрейд томонидан киритил-

ган психика тушунчаси ва унинг ҳаракатлантирувчи назариясини алмаштиришга интилиш якқол кўзга ташланади. Хорнинг нуктаи назарича, инсон қанчалардир туғма кучларга эга бўлиб, унинг негизи болаларча ёрдамга муҳтожликка қурилгандир, бу ҳолатлар бирламчи безовталаниш туйғусида ва туғма қўрқинч хиссида ўз ифодасини топади. Хорнинг таъкидлашича, инсон хулқининг мотивацияси бошқа мотивлар ёрдами билан аниқланиши мумкин, жумладан, бирламчи безовталаниш (болаларча ёрдамга муҳтожлик келтирувчи) атроф-муҳитга нисбатан душманлик хиссини тутдиради, хавфсизликка эҳтиёж эса инсонни бошқа одамлар томонидан баҳолаш ва ўз-ўзини баҳолашга нисбатан ички интилишни вужудга келтиради. Фромм ҳам ўз қарашларида либидо масаласига катта эътибор бермайди, чунки уни қизиқтирган муаммо инсон хулқи жабҳаларда ижтимоий ва психологик омилларнинг ўзаро таъсир ўтказиш жараёнидир. Инсони индивидуализациялаш унда танҳолик хиссини вужудга келтиришга олиб келади, шунингдек, ўз кадр - қийматини англаш сари егаклайди. Танҳолик хиссиётидан фориғ бўлишга интилиш туйғуси инсон мотивациясини ва унинг хулқ шакллари аниқлайди. Неофрейдистларнинг илмий асарларида инсон хулқига таъсир қилувчи интим омилларига ва унинг мотивациясига муайян даражада аҳамият берилган бўлсада, лекин оқибат натижада хулқнинг ҳаракатлантирувчиси сифатида англашилмаган туғма кучлар асосий ўринда туради.

Гештальтпсихология мактаби намояндалари учун мотивация ўзига хос талқинга эга бўлиб, унинг моҳиятини экспериментал тарзда ўрганишга, очиқ беришга интилиш кўрсаткич билан бошқалардан ажралиб туради. К.Левин (1890-1947) мотивларни экспериментал ўрганиш методикасини эгалаб чиқиб, уларни мутлақо мустақил ҳолат сифатида тушунишга ҳаракат қилган ва бу борада муайян муваффақиятларга эришган. Гештальт-психология мактабининг намояндаларига образ тушунчаси қанчалик ўта аҳамиятли бўлса, К.Левиннинг майдон назарияси учун мотив категорияси худди шундай муҳим хусусият касб этади. Образ ва мотив ўзаро алоқасиз ҳукм суриши таъкидланади, мотивацияни амалга оширувчи вазиятнинг предметли, маъновий мазмуни эса инкор қилинади. К.Левин ҳалқни мана бундай изохлашга интилади, муайян муваққатли микроинтервалда шахснинг бевосита якқол муҳит билан муносабатларидан келиб чикувчи воқеликдир. Унинг мазкур назариясида инсонда ҳар хил маъно англатувчи иккита мотивацион ўзгарувчи ҳукм суриши тан олинади, уларнинг биттаси туғма, ҳайвонлар турткисига ўхшаш ва турмуш давомида эгалланган фақат инсонларгина ҳос бўлган. Гештальтпсихологларнинг асарларида шундай ҳолатлар ҳам мавжудким, уларда хулқ мотивацияси муаммолари шахснинг муҳим (асосий) хусусиятларини таҳлил қилиш негизидан келиб чиқиб қаралади. Ушбу ҳолат Г.Оллпорт концепциясида якқол кўзга таш-

ланади, унингча, энг муҳим жиҳат бу инсон хулқини ўзгариш сабабларини очишдир. Шунинг билан бирга мазкур вазиятга олиб келувчи мотивларнинг омилларини текшириш ҳам алоҳида аҳамиятга эга эканлигини англаб олиш қийин эмас. Бу борада индивиднинг жавоблари ўзига хослиги билан ўзаро таъсир ўтказиш ўртасида қандайдир алоқа мавжудлигини ўрнатиш ҳам иккинчи даражали нарса сифатида талқин қилинмайди.

Собик совет психологи инсида инсон хулқ-атвориини ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланган мотивлар чуқур ва етарли даражада тадқиқ қилинмаган. Уларнинг психологик механизмлари, узлуксизлигини таъминловчи омиллар, зарур шарт-шароитлар моҳияти, вужудга келиш имкониятлари тўғрисида жуда юзаки маълумотларгина муайян даражада тартибга келтирилган, туб маънодаги мотивлар табиати изчил равишда, педагогик ва ёш психологияси фанлари қонуниятларига асосланган ҳолда тадқиқ қилинмаган. Бу эса республикамизда уларнинг кенг кўламда ўрганишга салбий таъсир кўрсатмоқда. Мотивларнинг фалсафий методологик аҳамияти шундан иборатки, улар сабаб-оқибат, ички мураккаб боғланишлар тузилишини юксак даражада ривожланган тзим сифатида талқин қилинади. Бундай ёндашув эса ўз навбатида материя ривожланишининг олий маҳсули эканлиги тўғрисидаги хулосага олиб келади. Чунончи, мақсадга йўналтирилган ва мақсадга мувофиқлаштирилган ҳар хил мазмундаги саволлар, ахборотлар, маълумотлар, хабарлар кишилар фаолиятининг онгли хусусияти таъкидлаб ўтилган мулоҳазалар моҳияти таркибига киради. Мотивлар тузилишини амалий (татбиқий) йўналишга қаратиш-инсон шахсига мотивацион, иродавий, ахлоқий, ҳиссий, когнитив, регулятив таъсир ўтказишнинг омилкор шакллариининг илмий асоси юзага келишига муҳим имкон ва зарур шарт-шароитлар яратади. Инсонниш меҳнат фаолияти тизимининг мураккаблашуви ишлаб чиқаришда ахлоқий, маънавий, нафосат, рухий тарбия жабҳалари ҳамда радио, телевидение ва тарғибот-ташвиқот таъсирини самарали олиб бориши, касбий тайёргарликнинг экстремал ва стресс ҳолатларнинг шароитлари барқарорлашуви, такомиллашуви, яхшилануви, мақсадга мувофиқлашуви каби омилларнинг барчаси шахс мотив доирасининг ўзгаришига боғлиқ. Шахснинг мотив доираси унинг эҳтиёжларида, иродавий сифатларида (актларида) ва функционал имкониятларида ўз аксини тошди.

Мотивнинг тадқиқот тарихидан келиб, унга ёндашсак, бу ҳолда у инсонлар (гоҳ ҳайвонлар хатти - ҳаракати) ҳаёти ва фаолиятини рухий жиҳатдан бошқарувчиси сифатида талқинидан иборат ўзига хос туридир. Мотив тушунчаси, асосан, сут эмизувчи ҳайвонларга тааллуқли эканлиги илмий манбаларда таъкидлаб ўтилади. Инсонларга алоқадор мотивлар тушунчаси кўзгатувчилар ва кўзғовчиларнинг барча турлари (кўринишлари, модалликлари, шакллари) ни ўз ичига олади (чунончи, мотивлар,

эхтиёжлар, қизиқишлар, мақсадлар, интилишлар, мотивлашган установкалар ва бошқалар).

Мотив кенг маънода хулқ-атвор детерминацияси белгиланишига қарамай, кўпгина чет эл тадқиқотчилари шахс мотивларини жуда тор маънода талқин қилиб, уни илмий жиҳатдан текширадилар, ҳаттоки улар шартсиз рефлектор актларининг миқдорини, эффектив, стресс ва экспрессив реакцияларни мотив тизимига киритмайдилар. Бир қатор психологлар мотивни энергетик, маъновий ва маънавий томонларини ўзаро солиштирадилар, улар мотивни соф маънодаги энергетик биоқувват фаоллигининг манбаи сифатида талқин қилиб, унинг маъновий ва маънавий жабҳаларини ҳисобга олмай туриб, ўзига хос равишда тушунтиришга интиладилар. Жумладан, З.Фрейд (856-1939) мотивнинг қонун-қоидаларини фақат динамик энергетик ҳолат тариқасида талқин қилади. Бир гуруҳ чет эл психологларининг фикрига қараганда, мотив - бу тажриба ва реакцияларнинг энергетик жабҳасидан иборатдир (ушбу таърифга нисбатан муносабат ўта баҳсли бўлганлиги сабабли муаллифларга танқидий фикр билдиришни тадқиқотнинг бошқа бўлимида билдирамиз).

Собиқ совет психологлари мотивларни тушунтиришда ва унинг таркибий қисмларини белгилашда динамик ва маъновий (маънавий) томонларининг уйғунлигидан келиб чиққан ҳолда талқин қиладилар. Уларнинг айрим намоёндалари қарашларини таҳлил қилиш билан чекланамиз, холос.

С.Л.Рубинштейн мотивнинг психологик моҳияти тўғрисида қуйидаги мулоҳазаларни билдиради: мотавация - бу психика орқали ҳосил бўладиган детерминациядир; мотив - бу шахс хулқ-атворининг когнитивистик жараёнини бевосита ташқи олам билан боғловчи субъектив тарзда акс этиш демакдир. Бизнингча, шахс ўзининг мотивлари ёрдамида борлиқ билан узвий алоқада бўлади. Инсоннинг хулқ-атвори (хулқи)ни ҳаракатлантирувчи кучи сифатида намоён бўлувчи мотивлар шахснинг тузилишида (таркибида) етакчи ўрин эгаллайди. Мотавнинг гузилиш (структуравий) таркибига шахснинг йўналиши, унинг характери, эмоционал ҳолати (ҳис-туйғуси), қобилияти, ички кечинмалари, фаолияти ва билиш жараёнлари киради. Психология фанида тўпланган назарий маълумотларнинг кўрсатишича, шунингдек, бир қатор психологларнинг фикрича, характер шахс мотивларининг динамик томонлари асосини ташкил қилади, деган таълимот мавжуд. Жумладан, характернинг у ёки бу сифатлари соф динамик хусусиятли тавсифларни ташкил қилса, қолганлари эса фақат динамик табиатинигина эмас, балки унинг маънавий ва маъновий жабҳаларини ҳам юзага келтиради.

Мотив ҳиссиёт билан ҳам боғлиқ бўлиб, улар хулқ-атвор моҳиятидан ташқарида бўлмайди, балки ҳиссий кечинмалар, мотивлашган омил-

лар, тизими билан узвий алоқага эгадир. Ҳиссиётнинг энг муҳим функцияларидан бири шундан иборатки, унда инсон учун муҳим аҳамият касб этувчи дақиқалар унинг учун канчалик зарурият эканлигини белгилашга хизмат қилади. Ҳиссиётнинг бу соҳадаги бошқа бир функцияси нисбатан умумийроқ бўлиб, одамнинг ташқи оламга, шахслараро муносабатга, ҳис-туйғуларга негизлик муаммоси ҳисобланиб, унинг учун аҳамиятли воқеа ва нарсаларга нисбатан боғловчилик хусусиятига эга бўлган мулоқоти заиф эмоционал ҳолатлар доирасидан ташқарига чиқиб, фаол, барқарор, турғун жараёнларни ўз ичига олади.

Юқоридаги мулоҳазалардан ташқари, мотивлар функционал-энергетик томонларини динамик бошқариш вазифасини амалга оширади.

Инсоннинг қобилияти бевосита мотивлашган механизмлар билан узвий боғлиқ бўлиб, уларнинг муҳитини белгилайди ва динамик, маънавий таъсир этиш муносабатини ўзида акс эттиради. Мотив билан қобилиятнинг муносабатлари психик фаолликнинг бевосита бажариш негизи ҳисобланган фаолият орқали намоён бўлади. Мотивлашган тизимнинг таркибларини амалиётда рўёбга чиқарувчи нафақат фаолиятнигина аниқлаш билан чекланиб қолмасдан, балки фаолиятнинг кейинги истиқбол ривожини ёки унинг бошқа соҳалар билан қоришиб кетиш эҳтимоли даражасини ҳам белгилайди. Лекин муайян инсоннинг функционал имконияти, фаолияти ва худди шу фаолиятнинг объектив томонларининг яққол рўёбга чиқиши мотив барқарорлашуви, ривожланиш (такомиллашув)га йўналганлиги ҳам фаолиятнинг объектив шарт-шароитига мослаша боради. Умуман шаклланиш жараёни, шахснинг ривожланиши мотивнинг фаолиятига, фаолиятнинг эса мотивга ўзаро таъсири билан тавсифланади, бизнингча, мазкур таъсирнинг кўрсаткичи, мезони вазифасини бажаради. Мотивларнинг ривожланиши туфайли тарбиявий талабларни англашда, эҳтиёжларни ичдан қайта кўришда ҳулқ-атвор қоидалари, мезонлари ёрдами билан фаолият доирасининг кенгайишида, шахснинг борлиқ билан муносабати кабиларда ўзгаришлар содир бўлади.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, мотивларнинг ривожланиши, мотивлашган янги маълумотларнинг пайдо бўлиши, фаолият муҳити доирасидаги ўзгаришлар туфайли амалга оширилади. Мотив механизми шахс сифатларини қайта қуриш, уларни ривожлантириш жараёнининг фаоллашуви тарзида юзага чиқади, шу билан бирга инсон камол топиш жараёнига, фаолият муҳити ва шароити аста секин ёки тез ўзгариши - мотивларнинг такомиллашуви, барқарорлашуви каби омилларга таъсир этади. Инсонни меҳнат фаолиятида қайта тарбиялаш ва муайян фазилатларни шакллантириш юқоридаги мулоҳазалар моҳиятидан иборатдир. Бу ўринда фаолият фаол вазият ҳисобланиб, мавжуд эҳтиёжлар, қизиқишлар доирасидаги психологик ҳолатлардан узоқлашиб боради, сўнгра янги қизиқиш,

эхтиёж ва интилишларни шакллантиради, мотивлар моҳияти ва шаклларни ўзгартиради.

Ушбу мулоҳазани алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, мотивациянинг фаолият даражасидан ташқари чиқиши эҳтимоли ёки фаолиятнинг мотивация доирасидан ташқари чиқиши имконияти тўғрисидаги талқинлар нисбий хусусиятга эга. Бинобарин, мотивация фаолиятдан ташқарида ва фаолият эса мотивациядан алоҳидаликка эга деган хулосага келмаслик мақсадга мувофиқ. Бу ҳолатни яққолроқ намоёниш қилиш ниятида қуйидаги ҳаётий ҳақиқатга мурожаат қиламиз. Ҳар бир талаба олий мактабга ўқишга кираётганида унда диплом олиш мотиви пайдо бўлади, ўқишга жойлашганда эса ўқув предметларини ўзлаштириш жараёни ўқишга нисбатан интилиш, эҳтиёж, қизиқиш, сафарбарлик каби психик омиллар юзага келади.

А.Н.Леонтьевнинг фикрича, фаолиятнинг тузилиши: мақсадга қаратилган хатти-ҳаракатлар ва операциялардан иборатдир. Одатда фаолият ўзининг предмети ва мотивига эга бўлиб, агарда мотив билан предмет (жисм, нарса) ўртасида мутаносиблик (мослик) вужудга келса, демак шундагина у туб маънодаги фаолиятга айланади. Масалан, бир талаба имтихондан (рейтингдан) ўтиш учунгина бирламчи манбаларни ўқийди, лекин бошқаси эса ўзини текшириш ва ҳақиқий билимларни эгаллаш учун дарс тайёрлайди. Биринчи ҳолатда талаба ёки ўқувчида мотив имтихонга қаратилган бўлиб, ўқув предмети мазмуни бундан мустаснодир, худди шу боисдан унинг фаолияти фақат хатти-ҳаракатлар тизимидан иборатдир, де-ган хулоса чиқаришга имкон беради. Иккинчи ҳолатда эса мотив ўқув предметини ўзлаштиришга қаратилганлиги сабабли унинг интилиши фаолиятига ўсиб ўтади. (Э.Ғ. курсив бизники бу мезон вазифасини ўтайди), деган фикрга келишга кафолат беради.

5.2. Мотив муаммоси ва унинг ечимига доир мулоҳазалар

Собиқ совет психологияси мотивлар муаммосини диалектик материализм принципларига асосланиб тадқиқотлаган. Бу эса энг аввало мотивлар тизими инсон ҳаёти ва фаолиятига мураккаб тузилган бошқарувчиси (регулятори) сифатида тушунишни билдиради. Мазкур йўналишга дахлдор психологлар ўртасида шахснинг фаоллиги, онгнинг фаоллиги ҳақидаги ғоялар кенг тарқалган. Жумладан, С.Л.Рубинштейн мотивлашган тизимнинг инсон борлиқни акс эттиришдаги асосий ролини кўрсатиб, шундай мулоҳазаларни таъкидлаб ўтади: биринчи бўлиб кузатиш объектлари эмас, балки эҳтиёж объектлари ва инсон хати-ҳаракатлари берилади. Мотивлашган установкаларнинг фаолликка оид ўзига хослиги ҳам шундай тузилган ва у ўзи хоҳлаган борлиқнинг элементи ва ҳолатини бел-

гилашга хизмат қилади. Уларнинг фикрича, ташки оламга муносабатнинг фаол мотивацион хусусиятини кўрсатиб ўтишнинг ўзи қифоя. С.Л. Рубинштейн «онг - бу фақатгина акс этиш эмас, балки инсоннинг ташқи муҳитга нисбатан муносабати ҳамдир» деб ёзади.

Мотивларнинг тузилиши билан бевосита боғлиқ онгнинг босқичли тузилиши муаммоси психологлар томонидан тезкорлик билан ҳал қилиш, ечиш, текшириш, тадқиқ этиш зарур бўлган долзарб масалага айланиб бормокда.

С.Л.Рубинштейн онгнинг ролини кўрсатиш билан бир қаторда психиканинг кўпқирралилиги нуқтаи назаридан турли босқичларда руҳий жараёнларнинг вужудга келиши, кечиши ҳолатларини тушунтириб беришга эритилган. Ҳар қандай шахснинг ҳуқ-атворини психологик жиҳатдан тушунтиришда кузғатувчилар (кўзғовчиларни) турли босқичларда ўзаро мураккаб боғлиқликда олиб қараш, кўриш лозим, деб таъкидлайди. Бу кўп босқичли тузилма бошқаришни англашилган босқичи сингари анланмаган мотивацион тенденцияларни ўз ичига олади.

Собиқ совет психологлари мотив тузилишининг босқичли концепциясини ишлаб чиқаришда қуйидаги мулоҳазаларга таянганлар:

а) онгнинг тарихий келиб чиқиш жараёни билан инсон ҳуқ-атворини бошқаришининг мураккаб тизимига эга эканлиги;

б) онтогенезда бола шахсининг индивидуал (яккаҳол) шаклланиш жараёни бўлмиш генетик далилларга асосланганлиги ва бошқалар.

Мотивлар тузилишини генетик босқичда шаклланиш эҳтимолини таҳлил қилиш натижасида унинг содда, бир босқичли тизимдан мураккаб, кўп босқичли юксак даражага ўсиб ўтиш жараёни ишончли омиллар ёрдами билан яққол кўрсатиб берилади. Умумлаштирилган маълумотларга кўра, собиқ совет психологлари мотивларнинг тузилиши муаммосини тадқиқ қилишда уларнинг динамик ва маъновий томонларининг бирлиги принциpidан келиб чиқиш мақсадга мувофиқ. Улар фаол мотивнинг динамик ҳолати ҳақида мулоҳаза юритганларида мазкур фаолиянинг баъзи жараёнларида унинг динамикаси ўта бўрттириб талқин қилинади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқки, собиқ совет психологлари мотив тузилишига оид масалага ёндашиш жараёнида бутун эътиборини унинг мазмуний жабҳасини алоҳида кўрсатишга, маъновий томонларининг бирламчилигини белгилашга йўналтиради.

5.3. Шахснинг шаклланишида мотивациянинг роли

А. Инсоннинг мотивлар оқими тўғрисида мулоҳазалар

Инсоннинг мотивлари тузилишини, уларнинг асосий функционал механизмларини ҳамда шаклланиш жараёнига йўналтиришнинг стратегик

режасини ишлаб чиқиш муаммосини психологик жиҳатдан тушунтириш учун боланинг психик ривожланиши таҳлилига ўзига хос равишда тактик ёндашиш маъқул.

Шахснинг мотивлари оқими муаммоси унинг ҳам методологик, ҳам назарий муносабатни текшириш демакдир. Чунки то ҳозирги давргача собиқ совет психологиясида унинг кўпгина қисмлари ўз ечимини топа олмаган. Ғарб мамлакатлари ҳамда АҚШ психологлари орасида «биологик эҳтиёжлар асосида инсон мотивлари ётади», деган қарашлар мажмуаси кенг кўламда кўлланиб келинмоқда. Чунончи, АҚШ психологи Б.Дамеллнинг фикрича, туқимада вужудга келган эҳтиёжлар кўзғатувчининг асосий манбаи ҳисобланади. Мазкур ғоя юзасидан мулоҳаза юритган Данлэп эса «кўзғалиш биологик тўқималардан четта чиқмайди», деган фикрга қатъий ишонади. Гильфорднинг таъкидлашича, фаолликнинг бирламчи манбаи овқатдан» иборатдир. Лекин муаллиф ўз фикрини изчил очиб беришга интилмайди.

Бу вазиятни баҳолашда психологик муаммолар оқими билан мотивларнинг биологик оқими ўртасида юз берувчи ўзаро ўрин алмашишнинг содир бўлишини мулоҳаза доирасидан ташқари чиқмаслик лозим. Чунки биологик шартланган режа фаоллик манбаи ўзаро ўрин алмашиш жараёнлари ассимиляция ва диссимиляция сифатида намоён бўлади. Ҳолбуки биологик ҳолатлар психик жараёнларнинг моддий асосини ташкил қилади. Худди шу боисдан, улар бирламчи манба ва психик фаолликнинг негизи тариқасида юзага келади.

Б. И.ИК болалик ёш даврида хулқ-атвор мотивлари

Икки-уч ёшли боланинг мотивлари тузилиши кристаллашмаган (аморф)лиги билан, шунингдек, уларнинг қатъий иерархияси йўқлиги билан тавсифланиши намоён бўлади. Бола шахсига алоқадор мотивлар тизими бир катор мотивлар йиғиндисини ифодаловчи, ўзаро бир-бири билан тасодифий ўрин алмашиб туриш хусусиятига эгадир. Мотивларни ўзаро ўрин алмашиш жараёнида ягона ангашиш даражасидаги назорат тизимига бўйсунмайди.

С.Л.Рубинштейн болалик даврининг мотивларига қуйидагича психологик тавсиф беради: «Бевосита болага таъсир этувчи ҳар бир кўзғатувчи (кўзғовчи) илк болалик даврида унинг ўсишида ҳукмронлик қилади. Чунки ундаги ички мотивлар ҳали мустаҳкам эмас, шунинг учун ҳар хил вазиятда бола бошқа кузғатувчи ҳукмронлигига тобе бўлиб қолиши мумкин. Шу боисдан беқарор, кучсиз, бетартиб мотивлар худди шундай хатти-ҳаракаларга боғлиқ. Муаллиф вазиятнинг стихияли таъсири ҳақида мулоҳаза юритиб, у болалик беихтиёр интилишининг хулқ-атворга таъсирини кўрсатиб туришини таъкидлайди.

Назарий ва амалий малумотларга асосланиб, илк болалик давридаги индивиднинг хўлқ-атвори, биринчидан, импульсивлик билан, иккинчидан, вўжудга келган вазият хусусияти билан тавсифланади. Шахсни бошланғич генетик қобиғидаги шаклланиш палласидаги мотивининг динамик асоси - хати-ҳаракати кўзгаллини муваққат, тор муҳитидан ташкил топади. Чунки бола ҳали мотивлашган установкаларни узоқ вақт ушлаб тура олмаслиги сабабли у тез йўқолади. Муҳим аҳамият касб этувчи кўзғалишларда бола чалғиса, демак, уларни у тезда эсдан чиқаради. Эҳтиёж қондирилишида, аффе́ктив реакцияларда, чалғиш жараёнида кўзғалиш берилган вақт доирасидан четлашади.

Психологик доирадаги бошқаришнинг ўзига хос воситалари, фаолиятни ташкил этишни таъминловчи мотивлар - инсон фаолиятининг энергетик даражасини структуравий акс эттиради. Боланинг интеллектуал даражаси ва билимларнинг етарли эмаслиги оқибатида кичик бир амалий тажриба яққол амалий фаолият муҳитини сиқиб чиқариши мумкин. Бола бирон - бир объектга йўналтирилган фаолиятни, уни бошқаришчи юксак функционал - энергетик босқичида мотивларни ўз холича узоқ вақт сақлаб юриш имкониятига эга эмас.

Имсон фаолиятининг самарадорлиги (маҳсулдорлиги)ни ошириш ҳақидаги психологик усулнинг ролини Л.С.Славина III-VI синф ўқувчиларида тажриба йўли билан далиллаб берди. Л.С.Славина мураккаб ва узоқ давом этадиган фаолиятларни таҳлил қилиш кезида уни нисбатан мустақил ва содда таркибий қисмларга ажратаб чиқади ҳамда уларнинг ҳар бирини алоҳида назорат қилиш керак, бинобарин, уни худди мустақил фаолият структурасининг такомиллашуви ва ривожланиши натижасидагина мотивлар тузилишининг такомиллашуви ва ривожини намоён бўлади. Муаллифнинг фикрига қараганда, хулқ-атворнинг муайян мақсадга бўйсундирилиши кичик мактаб ёшининг пировард босқичида амалга оширилиб, мазкур босқич ихтиёрий хулқ-атвор шаклланишининг бошланғич даври бўлиб ҳисобланади.

5.4. Уқув фаолияти мотивлари тўғрисида мулохазалар

Психологик маълумотларга кўра, ҳар қандай фаолият муайян мотивлар таъсирида вужудга келади ва етарли шарт-шароитлар яратилгандагина амалга ошади. Шунинг учун ҳам таълим жараёнида ўзлаштириш, эгаллаш ва ўрганишни амалга оширишни таъминлаш учун ўқувчиларда ўқув мотивлари мавжуд бўлиши шарт.

Билиш мотивлари шахснинг (субъектнинг) гносеологик мақсад сари, яъни билиш мақсадини қарор топтиришга, билим ва кўникмаларни эгаллашга йўналтирилади. Одатда бундай турдош ва жинсдош мотивлар наза-

рий маълумотларнинг кўрсатишича, ташқи ва ички номлар билан аталиб, муайян тоифани юзага келтиради.

Ташқи мотивлар жазолагаш ва тақдирлаш, хавф-хатар ва талаб қилиш, гуруҳий тазйиқ, эзгу ният, орзу-истак каби кўзгатувчилар таъсирида вужудга келади. Буларнинг барчаси бевосита ўқув мақсадга нисбатан ташқи омиллар, сабаблар бўлиб ҳисобланади. Мазкур ҳолатда билимлар ва малакалар ўта муқимроқ бошқа, ҳукмрон (етакчи) мақсадларни амалга оширишни таъминлаш вазифасини бажаради (ёқимсиз ҳолат ва кечинмалар ёки нохуш, ноқулай вазиятдан қочиш, ижтимоий ёки шахсий муваффақиятга эришиш; муваққат эришув муддаоси мавжудлиги ва ҳоказо). Бу турдаги ёки жинсдаги ташқи мотивлар таъсирида таълим жараёнида билим ва кўникмаларни эгаллаш (ўзлаштириш)да қийинчиликлар келиб чиқади ва улар асосий мақсадни амалга оширишга тўсқинлик қилади. Масалан, кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг асосий мақсади ўқиш эмас, балки кўпроқ ўйин фаолиятига мойилликдир. Мазкур вазиятда ўқитувчисинг ўқишга уларни жалб қилиш нияти ўқувчиларнинг уйин мақсадининг ушалишига ҳалақит бериши мумкин, лекин изоҳ талаб далиллар етишмайди.

Мотивларнинг навбатдаги тоифасига, яъни ички мотивлар туркумига индивидуал хусусиятли мотивлар кирадики, улар ўқувчи шахсида ўқишга нисбатан индивидуал мақсадни рўёбга чиқарувчи кўзгалиш негизида пайдо бўлади. Чунончи, билишга нисбатан қизиқишнинг вужудга келиши шахснинг маънавий (маданий) даражасини ошириш учун ундаги интилишларнинг етилишидир. Бунга ўхшаш мотивларнинг таъсирида ўқув жараёнида низоли, зиддиятли ҳолатлар (вазиятлар) юзага келмайди. Албатта бундай тоифага тааллуқли мотивлар пайдо бўлишига қарамай, баъзан қийинчиликлар вужудга келиши эҳтимол, чунки билимларни ўзлаштириш учун иродавий зўр беришга тўғри келади. Бундай хоссаларга эга бўлган иродавий зўр беришлар ташқи ҳалақит берувчи кўзгатувчилар (кўзғов-чилар) кучи ва имкониятини камайитиришга қаратилган бўлади. Педагогик психология нуқтаи назардан ушбу жараёнга ёндашилганда тўлақонли вазиятгина оптимал (оқилона) дейилади.

Таълим жараёнида бундай вазиятларни яратиш ўқитувчининг муҳим вазифаси ҳисобланиб, унинг фаолияти ички англанган мотивлар ўқувчилар ҳулқ-атворини шунчаки бошқариш билан чекланмасдан, балки улар шахсини шакллантиришга, уларда мақсад қўя олиш, қизиқиш уйғотиш ва идеалларни таркиб топтиришга қаратилган бўлади.

Аниқ нарсалар ходисалар ва хатти-ҳаракатлар инсоннинг фаоллиги муайян манбалар билан узвий боғланишга эга бўлса, уйғунлашиб борса фаолият мотивлари даражасига ўсиб ўтади. Психологияда манбалар ўз моҳиятига кўра туркумларга ажратиб талқин қилинади.

А) Инсон эҳтиёжлари билан белгиланувчи ички манбалар. Организмининг табиий эҳтиёжларини намоён қилувчи туғма хусусиятли ва жамоада шаклланувчи ижтимоий эҳтиёжларни вужудга келтирувчи орттирма хусусиятга эга бўлиши мумкин.

Туғма эҳтиёжлар орасида ўқишга нисбатан маъно касб этувчи алоҳида аҳамиятга эга бўлган фаолликка нисбатан эҳтиёж ва ахборот, маълумот, хабарлар олишга эҳтиёж муҳим роль ўйнайди.

Мотивга генетик ёндашилганда шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, бола туғилгандан эътиборан бевосита фаоллик кўрсатишга мойиллик ҳукм суради: у кулади (новербал муомала шакли), кимирлайди (фазода ўрин алмашиш), қўл ва оёқларини ҳаракатлантиради (мослашиш), ўйнайди (муҳит-бола муносабати), гаплашади (шахслараро муносабатга киришиш), саволлар беради (диалогик мулоқот ва бошқалар). Бунга ўхшаш хатти-ҳаракатларнинг ўзи уларни кониқтиради, воқеликни инсоннинг ахборотларга ниобатан эҳтиёжини тажрибаларда кўрсатиш мумкин: агар текширилувчини маълум вақтга ташқи оламдан ажратиб қўйилса, натижада унинг иродасида, хиссиётида, интеллектида бузилиш содир бўлиши, зерикаши, иродавий акт тизими йўқолиши, фикр юритиш жараёни парчаланиши, иллюзион, галлюцинал ҳолатлар учраши мумкин.

Ижтимоий турмуш шароитида фаоллик ва инфорацион такчиллик одамларни салбий ҳис-туйғу ва кечинмаларга олиб келади, фаолият тузилиши ва унинг динамикасига путур етказилади. Ижтимоий турмушда шаклланувчи эҳтиёжлар орасида ўқув фаолиятида муҳим роль ўйновчи ва уни кучайтирувчи ижобий хусусиятли социал ва гностик эҳтиёжлар алоҳида аҳамият касб этади, шахсни камол топтириш жараёнида ҳукмрон воқеликни эгаллайди. Уларнинг туркумига билимларга нисбатан эҳтиёж, жамиятга фойда келтиришга интилиш, умумбашарий ютуқларга эришишга интилиш кабилар киритилади.

Б) Инсон ҳаёти ва фаолиятининг ижтимоий шароитларида аниқланувчи ташқи манбалар. Бувдай манбаларни талабчанлик, орзу (кутиш) ва имкониятлар ташкил қилади. Жумладан, талабчанлик инсонга фаолият ва ҳулқ-атворнинг муайян турини ҳамда шакли (кўриниши)ни тақозо этади. Мазкур ҳолатни қуйидаги мулоҳазалар ёрдамида изохлаш мумкин: ота-она боладан овқатни қошиқда ейишни, стулда тўғри ўтиришни, «рахмат» дейишни талаб қилса, мактаб ўқувчидан маълум белгиланган вақтда дарсга етиб келишни, ўқитувчиларга кулоқ солишни, берилган вазифаларни бажаришни қатъий белгилайди. Жамият эса ҳулқ, феъл-атвор орқали маълум ахлоқий нормалар ва қоидаларга риоя қилишни, шахслараро муомалага киришиш шакллари (воситалари)ни эгаллашни ҳамда аниқ вазифаларни бажаришга амал қилишларини ўз фуқароларига ўргатади.

Психология фанининг атамалари мохиятида орзу ёки кутиш жамиятнинг шахсга нисбатан муносабатининг ифодаланиш механизми ётади. Этнопсихологик стереотипларда уйғунлашган хулқ-атвор белгилари ва фаолиятнинг шакллари ўзига хосликка эга. Одатда одамлар бир ёшли бола тик юриши керак, деб ҳисоблайдилар ва улар бу туқфани боладан кутганлиги туфайли унга алоҳида муносабатда бўладилар. Психологияда кутиш тутунчаси талабдан фарқли ўлароқ, фаолият юзага келиши учун умумий муҳит яратади.

Имкониятлар тўғрисида фикр юритилганда маълум фаолиятнинг кишилар иродаси билан боғлиқ (ирода акти, сифати, принципи) объектив шарт-шароитларни ўзида акс эттиради. Агарда одамларнинг шахсий кутубхонаси бой бўлса, уларнинг ўқиш имконияти юқори даражага кўтарилади. Кишиларнинг хулқ-атвори психологик нуктаи назардан таҳлил килинганда, кўпинча уларнинг объектив имкониятларидан чиқиб, унга ёндашилилади. Агарда бола кўлига тасодифан биология китоби тушиб қолса, унинг шу предметга нисбатан қизиқиши ортиши кузатилади.

В) Шахсий манбалар - одамлар қизиқишлари, интилишлари, установакалари ва дунёқарашлари жамият билан муносабатини акс эттиришдан иборатдир. Инсон фаоллигининг манбаи - қадрият орқали ифодаланиб, шахс статуси (роли)да эгаллана борилади.

5.5. Мотив классификацияси

Жаҳон психологияси фанининг назарий мушохадаларига ва ўзимизнинг шахсий маълумотларимизга асосланиб, мотивларни қуйидаги туркумларга ажратишни лозим топдик.

I. Шахснинг ижтимоий эҳтиёжлари билан уйғунлашган, уларнинг мохияти мезони орқали ўлчанувчи мотивлар:

- 1) дунёқарашга тааллуқли, алоқадор бўлган ғоявий мотивлар;
- 2) ички ва ташқи сиёсатга нисбатан муносабатни акс эттирувчи, шахсий позицияни ифодаловчи сиёсий мотивлар;
- 3) жамиятнинг ахлоқий нормалари, принциплари, турмуш тарзи, этнопсихологик хусусиятларига асосланувчи ахлоқий мотивлар;
- 4) борлиқ гўзаллигига нисбатан эҳтиёжларда инъикос этувчи нафосат (эстетик) мотивлари.

II. Вужудга келиши, шартланганлик манбаи бўйича умумийликка эга бўлган, бошқарув ва бошқарилув хусусиятли мотивлар:

- 1) кенг камровли ижтимоий мотивлар (ватанпарварлик, фидоийлик, альтруистик);
- 2) гуруҳий, жамоавий, худудий, умумбашарий мотивлар;

3) фаолият тузилиши, моҳияти ва тузилишига йўналтирилган процессуал мотивлар;

4) фаолият маҳсулини баҳолашга, мақсадга эришувга мўлжалланган рағбатланув, мукофот мотивлари.

III. Фаолият турлари моҳиятини ўзида акс эттирувчи мотивлар:

1) ижтимоий-сиёсий воқеликларни мужассамлаштирувчи мотивлар;

2) касбий тайёргарлик ва маҳоратни ўзида намоён этувчи мотивлар;

3) ўқишга, билишга (когнитив), ижодга (креатив) оид мотивлар.

IV. Пайдо бўлиш хусусияти, муддати, муҳлати, барқарорлиги билан умумийликка эга бўлган мотивлар:

1) доимий, узлуксиз, лонгитюд хусусиятли мотивлар;

2) қисқа муддатли, бир лаҳзали, бир зумлик ва сониялик мотивлар;

3) узоқ муддатли, вақт тақчиллигидан озод, хотиржам хатти-ҳаракатларни талаб этувчи мотивлар.

V. Вужудга келиши, кечиши суръати биоқувват билан ўлчанувчи мотивлар:

1) кучли, қудратли, таъсир доирасидаги шжоатли мотивлар;

2) пайдо бўлиши, кечиши ўрта суръатли мотивлар;

3) юзага келиши, кечиши заиф, бўш, кучсиз, беқарор мотивлар.

VI. Фаолиятда, муомалада ва хатти-қаракатда вужудга келиши хусусияти, хислати ҳамда сифатими акс эттирувчи мотивлар:

1) аниқ, яққол, воқе бўлувчи реал мотивлар;

2) зарурат, юксак талаб ва эҳтиёжларда ифодаланувчи долзарб мотивлар;

3) имконият (потенция), захира (резерв), яширин (латент) хусусиятларини ўзида мужассамлаштирувчи мотивлар.

VII. Акс эттириш даражаси, сифати нуқтаи назардан иерархия вужудга келтирувчи мотивлар.

1) биологик мотивлар;

2) психологик мотивлар;

3) юксак психологик мотивлар.

ТҮҮРТИНЧИ БҮЛИМ.

ШАХСНИНГ ҲИССИЙ-ИРОДАВИЙ ЖАБҲАЛАРИ

ҮНБОБ. ҲИССИЁТ

1. Ҳиссиёт тўғрисида умумий тушунча

Ҳиссиёт борлиққа, турмушга, шахслараро муносабатга нисбатан шахсни субъектив кечинмаларининг акс эттирилишидир. Шахс тирик мавжудод бўлиши билан бирга жамият аъзоси ҳамдир, шунингдек, яккахол (индивидуал) инсон сифатида теварак-атрофдаги нарсалар ва ҳодисаларга нисбатан муносабатларини ҳолисона (объектив) акс эттиради, инъикос қилади. Акс эттириш жараёни фавқуллода ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: а) шахснинг эҳтиёжини қондириш имкониятига эгаликни; б) қондиришга ёрдам берадиган ёки қаршилиқ кўрсатадиган объектларга субъект сифатида қатнашишни; в) уни ҳаракат қилдирувчи, билишга интиштирувчи муносабатларини ва ҳоказо. Субъектив муносабатларнинг инсон миёсида ҳис-туйғулар, эмоционал ҳолатлар, юксак ички кечинмалар тарзида акс этиши ҳиссиёт ва эмоционал юзага келтиради. Ҳиссиёт - яққол воқеликнинг эҳтиёжлар субъекти бўлмиш шахс миёсида объектларга нисбатан унинг учун қадрли, аҳамиятли бўлган муносабатларининг акс эттирилишидир. Мулоҳазалардан кўриниб турибдики, муносабат атамаси бир неча марта матвда қайд қилинди, шунинг учун унга айрим изоҳлар бериш мақсадга мувофиқдир. Психологияда ҳали бир талай терминлар, атамалар, тушунчалар мавжудким, уларга моҳият, маъно, қўлам, сифат, шакл жиҳатидан қўлланилиши юзасидан баъзи бир тузатишлар киритилиши айни муддао бўлар эди.

Психология фанида муносабат тушунчаси икки хил маънода қўлланилиб келинади: 1) субъект (шахс) билан объект (нарсa) ўртасида табиий ҳолда (тарзда) юзага келадиган ўзарo алоқа ўрнатиш (объектив муносабатлар); 2) ўрнатилган алоқаларнинг акс эттирилиши (уларнинг кечинмаси), хусусий субъектнинг эҳтиёжлари ва уларнинг объектларарo муносабати (субъектив муносабатлар), бинобарин, намоён бўлган эҳтиёжларни қондиришга шай турган нарсалар билан одам ўртасидаги муносабат Маъносида ишлатилади. Ҳиссиёт тушунчаси кундалик турмушда ва илмий Психологик манбаларда ҳар хил маънода қўлланилади. Жумладан, ҳиссиёт ўрнида сезгилар, англанилмаган майллар, англанилмаган хоҳишлар, тилаклар, мақсадлар, талаблар тушунчалардан фойдаланилади. Бу ҳолатлар ўртасидаги ўзарo ўхшашликка асосланиб ишлатилиши кундалик турмуш воқеалари бўлиб ҳисобланади, ҳолос. Илмий нуқтаи назардан келиб чиқиб

таҳлил қилинганда «Ҳиссиёт» одатда тирик мавжудодлар миясида, яъни шахсларнинг эҳтиёжларини қондирувчи ва унга монелик қилувчи объектларга нисбатан унинг (одамнинг) муносабатларини акс эттириш маъносида қўлланилади.

Жаҳон психологиясида «ҳиссиёт» билан «эмоция» терминлари (айниқса чет мамлакатларда) бир хил маънода ишлатилади, лекин уларни айнан бир хил ҳолат деб тушуниш мумкин эмас. Бундай нуқсон оммабоп адабиётларда, чет элларда чоп этилган дарсликларда аксарият ҳолларда учрайди. Одатда ташқи аломатлари яққол намоён бўладиган ҳис-туйғуларни ички кечинмаларда ифодаланишдан иборат психик жараён юзага келишининг аниқ шаклини эмоция деб аташ мақсадга мувофиқ. Масалан, рангларнинг ўзгариши, юзларнинг таъбассумланиши, лабларнинг титраши, кўзларнинг ярқираши, кулгу, йиғи, ғамгинлик, иккилнишни, саросималик ва бошқалар эмоциянинг ифодасидир. Лекин ватанпарварлик, жавобгарлик, масъулият, виждон, меҳр оқибат, севги-муҳаббат еингари юксак ҳислатларни эмоция таркибига киритиш ғайритабиий ҳодиса ҳисобланар эди. Ушбу ҳиссий кечинмалар ўзининг моҳияти, куч-қуввати, давомийлиги, таъсирчанлиги, йўналганлиги билал бир-биридан кескин фарқ қилишларига қарамай, уларни эмоция сифатида талқин қилиш оддий сафсатага айланиб қолган бўлар эди. Шу боисдан уларнинг ўзаро энг муҳим фарқи шундаки, бириси ижтимоий (ҳиссиёт), иккинчиси эса (эмоция) индивидуал, хусусий аҳамият касб этади.

Таъкидлаб ўтилган мулоҳазаларга қарамасдан, ҳиссиёт билан эмоциянинг ўзаро бир-биридан қатъий чеклаб қўйиш ҳам баъзи англаишловчиликни келтириб чиқариши мумкин. Фаолият, хулқ-атвор, муомала субъекти ўзининг шахси ҳамда жамияти учун аҳамиятли ҳисобланган нарсалар ва ҳодисаларни акс эттирувчи муносабати ҳиссиётда мужассамлашади. Шахснинг индивидуал ҳаёти ва фаолиятига алоқадор (хоҳ фойдали, хоҳ зарарли бўлишдан қатъи назар) омиллар, кўзғовчилар, турткиларни ифодаловчи ҳамда келиб чиқиши инстинктлар, шартсиз рефлекслар, ирсий белгилар (овқатланиш, жинсий, ҳимояланиш, кўрқиш ва бошқалар) билан боғлиқ содда ҳиссий ҳолатлар «эмоция» дейилади. Эмоциялар нафақат инсонларга, балки жонли ривожланган мавжудодларга ҳам тааллуқли руҳий (психик) ҳолатлардир. Ҳайвонлардаги эмоциялар ўзгариши мураккаб бўлган табиийлик (ирсий) аломатларга асосланувчи содда тузилишга эгадир. Одам билан ҳайвон эмоциялари ўзларининг моҳияти, тузилиши, таъсирчанлиги, жадаллиги, сифати, шакли билан кескин тафовутланади. Эмоциялар ташқи кўринишга хослиги билан, муваққат хусусиятга эга эканлиги билан ҳиссиётдан фарқланадн. Шунини айтиб ўгиш жоизки, ҳиссиёт ҳайвонот оламига хос кечинма эмас, у ақл-заковат субъекти саналмиш ҳазрати инсонгагина хос, холос, чунки эмпатик (ҳамдардлик) ҳис-

туйғулар шахсининг мукамаллик босқичига кўтарилишига кафолат негизидир.

Ҳиссиёт билан эмоция (унинг юксак даражалари назарда тутилади) инсон шахсининг ижтимоий ҳаётий шарт-шароитларида юзага келган, одамнинг ижтимоий-тарихий тараққиётида шаклланган (эволюцион йўсинда), муайян ижтимоий муҳитда (жамиятда) истиқомад қилувчи кишилар томонидан ўзлаштирилган ғоялар, меъёрлар, қонун-қоидалар, низомлар, кадриятларни акс эттирувчи англанган хис-туйғулар, мураккаб ички кечинмаларни вужудга келиш жараёнидир.

2. Ҳиссиётнинг ўзига хослиги

Ҳиссиётда шахс психикасининг ўзига хос жабҳалари, инсон фаолиятининг айрим жиҳатлари сифатида ҳаракатдаги, теvarак-атрофдаги воқеликни одам бош миёсида турли-туман шаклда ичдан акс эттирилади. Шунинг учун ҳиссиёт борлиқда содир бўлаётган нарсa ва ходисалар юзасидан шахс учун аҳамиятли, кадр-қийматли аломатлари туйғусидан дарак берувчи сигналлар системаси тарзида талқин қилинади. Яққол воқелиқда сезги аъзоларига таъсир этувчи ҳар хил кўзғовчиларидан баъзи бирлари алоҳидаланади, ўзарo мос тушганлари эса бирлашади, фавқулодда намоён бўла бошлаган хис-туйғулар билан улар аралашиб кетади. Бунинг натижасида муайян кўзғовчилар тирик мавжудодлар учун хотиржамлик ёки безовталиқ сигнаliga айланади, хиссий кечинмалар эса инсоннинг шахсий тажрибасини шакллантирувчи шартли рефлекслар тизимини барқарорлаштирувчи омил тариқасида акс этади. Ҳиссиётнинг бундай тарзда сигнал функциясининг бажаршни унинг импрессив (лотинча *impressio* - сўздан олинган бўлиб, таассурот деган маъно англатади) жиҳати деб номланишда ўзига хослиги шундаки, ҳиссиёт тасаввур қилинаётган образларга, фикран режалаштирилаётган мақсадларга майл, фаоллик, интилиш уйғотади, шахсининг фаолияти ва хатти-ҳаракатларининг муваққат ёки узлуксиз мотивига айланади. Ушбу физиологик жараённинг мохиятини тушунтирилишда И.П.Павлов мана бундай ёндашади: тирик мавжудодларнинг табиий муҳитга мослашувида қатъийлашадиган ёки заифлашадиган динамик стереотиплар туфайли ҳиссии ва эмоционал кечинмаларнинг ижобий ёки салбий кўринишни вужудга келади. И.П.Павловнинг талқинича динамик стереотип – бу ташқи таассуротларнинг маълум таркибда такрорланиши натижасида ҳосил қилинган шартли рефлекслар таъсиридаги нерв боғланишларининг барқарор тизимидир. Тирик мавжудод ҳаёти ва фаолиятида қийнчиликларга, қаршилиқларга учраса, динамик стереотип “занфлашуви” юзага келади, бунинг оқибатида салбий эмоционал ҳолатлар, кечинмалар ҳосил бўлади.

Ҳас-туйғулар ва эмоционал ҳолатлар кечишининг турли шакллари, кўринишлари нафақат сигнал функциясини бажаради, балки улар шахснинг фаолияти, хулқ-атвори устидан бошқарувчанлик функциясини амалга оширади. Юксак ҳислар бу маънода устувор роль ўйнайди (виждон ҳисси, масъулият ва ватанпарварлик туйғуси, эмпатик, яъни ҳамдардлик кечинмалари ва бошқалар). Ҳатто эмоционал ҳолатлар, ҳодисалар, ҳаракатлар шахснинг тана аъзолари ўзгаришида ўз ифодасини топади ва ички ҳиссий кечинмаларнинг ташқи аломатларини акс эттирувчи муҳим кўрсаткичи ҳисобланади. Овоз оҳанги, суръати, тембри, частотаси ўзгариши, мимика, имо - ишора, пантомимика, организмнинг қизариши, оқариши, нафас олиш ва қон босимидаги бекарор ҳолатлар ихтиёрсиз ёки ихтиёрий, онгли равишда кечишидан қатъи назар эмоциянинг экспрессив (лотинча *expressio*- деган атамадан олинган бўлиб, ифодалаш деган маънони билдиради) жабҳаси дейилади.

Шахс ҳиссиётнинг субъекти ҳисобланиб, мазкур ҳолатнинг намоён-даси, уни акс эттирувчи тариқасида оламни англаш, билиш жараёнида ўзининг шахсий фаолиятини (хулқ-атворини) мақсадга мувофиқ амалга ошириш учун ҳиссий кечинмаларни ўзгартириш қудратига эга. Ҳас-туйғулар шахсдан ажралган ҳолда вужудга келмайди, шунинг учун улар ҳиссиёт субъекти билан бирга ҳукм суради, бинобарин, ҳиссий кечинмалар аниқ инсонга тааллуқли бўлади, ҳолос. Инсонда эмоционал таассурот қолдирадиган, юз тузилишида таъбассум ёки қайғу, гоҳо ажабланиш уйғотадиган нарса ва ҳодисалар ҳиссиётнинг объекти бўлиб ҳисобланади. Шахсдаги эмоционал ўзгаришлар унинг ҳаёти ва фаолиятида, шахслараро муносабатида, инсонлар билан муомалага киришда, айрим ҳолларда бирон бир воқелик тўғрисида ҳаёл сурганда, армон туйғуси одамга хотиржамлик бермаганида юзага келади.

Ҳиссиёт субъектив ички кечинмаларда ифодаланса ҳам уни аниқлаш мумкин, чунки дилдаги қайғу аламлар, афсусланиш, ачиниш, қувониш, ўзидан нолиш, кўз ва юз ҳаракатларидаги безовталаниш, ҳадиксираш, ҳаяжонланиш ташқи тана аъзоларида, нутқ фаолиятида, сузлик, лоқайдлик ҳукмронлик қилганида бевосита ифодаланади. Ҳас-туйғулар ихтиёрсиз равишда вужудга келмайди, шунинг учун улар қатъий равишда детерминациялашган (сабабий боғланган) психофизиологик хусусиятга эгаллиги туфайли у ёки бу ташқи қўзғатувчи таъсирига нисбатан муносабат билдириш (жавоб реакцияси) тарзида ҳосил бўлади. Вазият, шарт-шароитлар ҳиссиётнинг механизми тариқасида хизмат қилиши мумкин. Шунинг ҳам аниқлаштириш лозимки, вазият ҳам шароит ҳам табиий (биологик), субъектив (шахслараро муносабат) кўринишларда вужудга келганлиги сабабли ҳиссиётнинг моҳияти, сифати ва шаклига бевосита ўз таъсирини ўтказди. Қаттиқ совуқ, фавқулоддаги чанг-тўзон, хонада тоқ бўлмаслиги, қўпол

муомала, лоқайд муносабат, авторитар хулқ-атвор ва бошқалар вазиятга, шароитга яққол мисол бўла олади.

Ҳиссиётнинг детерминизм (сабабий боғланиш) принципи асосланганлигидан қатъи назар шахс ўзининг фаолиятида, хулқида, муомаласида хиссиётини, эмоционал ҳолатларини идора қилишга, баъзи ҳолларда ўзини тутиб туришга, воқеликка ёки ҳодисаларга нисбатан олдинги баҳосини ўзгартиришга, ички мураккаб кечинмаларини онгли равишда бошқаришга интилади. Шахсда вужудга келувчи субъектив ҳолатлар, ҳис-туйғулар ўзининг юзага келиши, намоён бўлиши, моҳияти жиҳатидан ҳамиша объектив воқеликнинг тимсоли, инсон миясига сингдирилган, қайта ишланган кўринишидир. Объектив борлик юзага келтирадиган субъектив ҳис-туйғулар, кечинмалар моддий тана аъзоларидагина акс этиш билан чекланмасдан, балки муайян ўзгаришлар шахснинг фаолиятида, нутқида, мулоҳазасида, хулқида бевосита ифодаланади.

Шахс ҳиссиёт объектига нисбатан қандай шахсий муносабатда бўлиши фавқулоддаги ҳолатда “Мен” лик ифодаланиши ҳис - туйғуларнинг сифати дейилади. Масалан, шахснинг муҳаббати, раҳм-шафқати, ҳаяжонланиши, қahr-ғазаби, безовталаниши, руҳан эзилиш каби сифатларнинг муайян таснифи (классификацияси) мавжуддир. Сифатлар икки хил йўсинда вужудга келиши мумкин, жумладан, шахснинг ўз эҳтиёжини қондиришга ва унга қаршилиқ (тўсқинлик) қилишга алоқадор нарса ва ҳодисаларга нисбатан муносабатлари сон - саноксиз бўлиши мумкин. Ҳиссиётнинг сифатлари шахснинг нарса ва ҳодисаларга нисбатан эмоционал муносабатининг - ўзига хос ва зарурий аломатлари бўлиб ҳисобланади. Психологияда шахснинг ҳаётий ва табиат омилларига нисбатан эмоционал муносабатлари ижобий ва салбий туркумларга ажратилади. Ижобий сифатлар нарса ва ҳодисаларга нисбатан эҳтиёж мақсадга мувофиқ равишда қондирилса, у ҳолда роҳатланиш, қувонч ҳислари ифодаси юзага келади. Эҳтиёжларни қондиришда тўсиқлар, ҳалақит берувчи омиллар намоён бўлса, у тақдирда нохуш кечинмалари, норозилиқ ҳислари туғилади. Ижобий ва салбий сифатлар бевосита йўсиндаги эмас, балки билвосита йўл билан ҳам вужудга келиши мумкин. Масалан, ҳаёт қувончларини эслаш далилликни уйғотса, муваффақиятсизликни ҳаёлга келтириш ҳадиксирашни ҳосил қилади.

Шахс индивидуал эҳтиёжларидан ташқари, ижтимоий эҳтиёжни қондириш билан боғлиқ мотивлар таъсири туфайли ҳам ижобий ёки салбий Ҳиссиёт сифатларини акс эттириши кузатилади. Масалан, талабанинг танловда қатнашиши қувонч ҳисларини юзага келтирса, иккинчи турдаги муффақиятсизлик ҳафагарчилик туйғусини намоён этади. Шахснинг мақоласи (газета, журналда) босилиб чиқса фахрланади, кимнингдир томонидан у танқид қилинса руҳан эзилади. Ота-она фарзандини мақтаса қувонади қойиса эса ҳафа бўлади ва ҳоказо.

Ҳиссиётнинг ижобий ва салбий сифатларидан ташқари, унинг иккиёқламалик (юнонча *amphi* иккиёқлама вазифа, латинча *valentia* «куч» деган маъно англатиб келади) ва ноаниқликдан иборат асосий хислатлари мавжуддир. Бу руҳий ҳолатларда шахсда иккиланиш ҳоллари, ноаниқ тушуниш муносабатлари акс этади, лекин роҳатланиш билан қаноатланмаслик хисларини бир-бирига қўшиш мумкин эмас.

Амбивалент (иккиёқлама) ҳиссиётда роҳатланиш билан азобланиш туйғулари ўзаро қўшилиб кетиш билан чекланибгина қолмасдан, балки уйғунлашган, аралашган ҳолда уларнинг кечиши муҳим хусусиятларидан бири бўлиб ҳисобланади. Масалан, рашқ ҳиссида муҳаббат билан нафрат бир-бири билан узвий боғланиб кетади. Хўранда қорни очлиги учун шўр овқатни еб биологик эҳтиёжни қондириб, бир томондан роҳатланиши, иккинчи томондан эса нохуш ҳисни кечириши мумкин. Ташналикдан илиқ сувни ичиб ҳам роҳатланиши, ҳам нохушликка берилиши кузатилади. Кийими юпун шахсга қалинроқ тўн берилса, бир томондан қувонади, иккинчи томондан эса уялади. Ошиқларда севиш ва ўзидан нафратланиш ҳолати кечади ёки ҳижрон ширин қайғу, лекин ёқимли истироб ғарзидаги кечинмалар иккиёқлама ҳиссиётга ёрқин мисолдир.

Шахснинг эмоционал дунёси узлуксиз тарздаги зиддиятлар, низолар ва уларнинг ҳал қилиниши, олдининг олинини акс эттиришдан иборат жараёнлар мажмуасидир. Асосан ижобий, салбий ва иккиёқлама ҳиссиётни келтириб чиқарадиган омиллар қуйидагилардан иборатдир: 1) шахс билан муҳит ўртасидаги (табiiй муҳит, ижтимоий муҳит орасидаги) ҳар хил мазмун ҳамда шаклдаги муносабатлар; 2) тана аъзолари, ички организм таркиблари муҳитидаги муносабатларнинг нисбий мувозанати ўзгариб туриши; 3) ғавқулдаги вазиятлар туфайли юзага келадиган ҳар хил кечинмалар ва бошқалар.

Ҳис-туйғуларнинг яна битта (тўртинчи) сифати шахснинг ҳиссиёт объектларига нисбатан эмоционал муносабатларининг қисқа муддатли акс эттишини таъмииловчи ташқи таъсирининг ноаниқлиги ифодаланишидир. Шунингдек, объектларнинг таассуротлари узоқ муддатли хусусиятга эга бўлса, бундай эмоционал ҳолатлар муносабатларнинг сифати бўлиши мумкин; Шахс ўзининг турмуш тажрибасига номаълум, янги-янги нарсаларга дуч келса, бу воқелик уни тўлқинлантириши, ҳайратлантириши, унга ҳавас ва қизиқиш уйғотиши мумкин. Ҳу ҳиссий воқелик (ҳодиса) янги таассуротни англашнинг ҳиссий жабҳаси бўлиб ҳисобланади. Табiiй ва ижтимоий муҳитнинг англаб олиш чигал ҳодисаси эҳтиёж билан боғланишдан ҳамда муайян барқарор муносабат юзага келтиришдан олдин ҳиссий ҳолатнинг предметиға айланади. Шунинг учун маълум кечинмаларнинг негизида танҳо «бу нима рефлекс»ини тушуниш эҳтиёжи ётади. Билиш фаолияти билан уйғунлаша борган англаш ҳисси беқарорлиги, қисқа муд-

датлилиги билан тафовутланади ҳамда объектга нисбатан енгилроқ салбий ёки ижобий муносабат сифатига айланади.

Ҳиссиётнинг мазмуни турли-туман бўлиб, у шахснинг хаста ва тараққиёти имкониётлари билан боғлиқ объектларга, ҳатто бевосита роҳатланиш (азобланиш) ҳисларини юзага келтирувчи нарсаларга нисбатан муносабатларида ифодаланади. Демак, шахснинг ҳиссиётлари турлича моддий ва маданий эҳтиёжларига асосланади, уларни қондиришга ёрдам берадиган омил ижобий эмоцияни юзага келтиради, сўнг барқарор ҳиссиёт сингари мустаҳкамланади. Инсон эҳтиёжини қондиришга ҳалақит берадиган нарса салбий эмоционал ҳолатни вужудга келтиради ҳамда ҳиссиёт тариқасида мужассамлашади.

Ҳиссиётнинг мазмуни тўғрисида мулоҳаза юритилганда шу нарсани эслатиб ўтиш жоизки, ҳис-туйғулар барқарорлиги, мақсадга мувофиқлиги: биринчидан, шахсга ҳеч қандай хавф-хатар, тавдид солмаётганлигини, иккинчидан, инсоннинг ҳаёти ва фаолиятида уни бахт-омад кутаётганлигини, учинчидан, шахслараро муносабати, жамиятда тутган мавқеини, тўртинчидан, тана аъзоларининг саломатлигини рўй-рост акс эттиради. Бу кўринишларнинг барчаси ижобий сифатлар устуворлик қилаётганлигидан дарак беради. Бинобарин, ютуқларга эришиш эҳтимоли даражаси юксаклиги, ижтимоий ёки шахсий кутилма эса қафолатланганлигини англатади. Шахс шахслараро муносабатнинг мақсули бўлгаилиги туфайли ундаги ҳиссиётларнинг мазмуни, инсон камол топиши билан узвий боғлиқ тарзда, кўлами кенгайиб боради, бунинг натижасида эмоционал ҳолатлар шахсий тор доирадан ташқари чиқиб, табиат ҳодисалари, жамият муаммолари (иқтисодий, сиёсий, тарихий, маънавий жабҳалар) га тааллуқли муносабатларни ўзида маънавий мазмуний шаклий жиҳатдан мужассамлаштиради. Худди шу боис масъулият ва лоқайдлик, мулоқотмайдлик ва одамовилик, ғазаб ва шавқ, симпатия ва антипатия, оптимизм ва пессимизм, хурсандлик ва ҳафалик, қақрамонлик ва кўрқоқлик, кувонч ва қаҳр, иштиёқ ва зерикаш, эгоистлик ва альтуристлик, софдиллик ва аразгўйлик, меҳнатсеварлик ва дангасалик, самимийлик ва лаганбардорлик кабиларнинг барчаси келиб чиқиши (генезиси) жиҳатидан ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, қуйидаги жабҳалари билан ажралиб турувчи: а) шахснинг шахсий нуқтаи назари; б) ижтимоий ҳаётда эгаллаган мавқеи; в) ҳаёт ва фаолиятда фаоллиги; г) жамиятдаги ҳамкорлик фаолиятда қатнашиши; д) гуруҳ ёки жамоада шаклланган шахслараро муносабатлари билан боғлиқ ҳиссиётлардир. Шунитакдаб ўтиш ўринлики, шахснинг баъзи хистуйғулари уларни рўёбга чиқарувчи омилларнинг такроран таъсири натижасида мустаҳкамланиб, унинг инсоннинг) ҳукмрон, устувор, барқарор эмоционал хусусиятига айланади. Шу сабабдан шахсларнинг хуш феъл ёки жаҳолатли, қизиқувчан ёки совуққон, кўрқоқ ёки жасур, меҳрибон ёки бағритош,

хушмуомала ёки қўпол, камгап ёки махмадона деган йўсинда инсон (шахс) сифатида тавсифлаш, баҳолаш мумкин. Миллий тарбиянинг, миллий гоёнинг асосий вазифаларидан бири мамлакатимиз фуқароларига миллий истиқлол гоёларига содиқлик, фидоийлик, ватанпарварлик, масъулиятлилик руҳидаги юксак ҳис-туйғуларни шакллантиришдан иборатдир. Мустақиллик идеалларига муносиб шахсларни камол топтириш учун, ватан ишқи билан ёнувчи фаол, шижоатли, иродаси букилмас, барқарор мотивацияга эга бўлган инсоний сифатларни уларда шакллантириш мақсадга мувофиқ.

Шуни эслаб ўтиш лозимки, ҳиссиёт ўзгарувчанлик хусусиятига эга бўлиб, унинг кучайиши ёки сусайишига қараб қандай оқибатларга олиб келишини олдиндан башорат қилиш ёки пайқаш мумкин. Шахснинг ҳис-туйғуларида ҳам барқарор, ҳам ўзгарувчан жабҳалари биргаликда ҳукм суради.

Шу сабабдан шахснинг ҳиссиётида ҳукмрон, устувор ҳис-туйғулар мавжуд бўлишига қарамай, улар вазият, шароит янгиланиш боис кескин ўзгаришларга учрайди, динамик стереотиллар заифлаша бошлайди. Шунинг учун психологияда ҳиссиёт ўзгаришининг динамикаси деган атамалар бирикмаси узлуксиз равишда қўлланилиб келинади.

Шахсда намоён бўлаётган ҳиссиёт аста-секин жадаллашиб боргани эвазига у руҳий кечинма сифатида мустаҳкамланиб қолиши мумкин. Масалан, жаҳон халқларида ер куррасининг у ёки бу жойларида қўпоровчилик кўринишларига жирканч назар билан қараш туйғуси уйғонган бўлса, кейинчалик терроризмга (лотинча *terror* куч ишлатиш билан кўрқитиш демакдир) шафқатсиз кураш, нафрат умумий милитаризмга (латинча *militaris* ҳарбийлаштириш маъносини англатади) йўналтирилди. Халқларда наркотик (юнонча *harkonikos* мияни айнитадиган) моддаларга нисбатан жирканч туйғуси кучайиб бориши, динамикаси сабабли наркобизнесга (инглизча *business* фойда дегани) билан аёвсиз кураш инсоният генини (зотини) бузилишига йўл қўймасликка ўсиб ўтди. Шахс кечираётган ҳис-туйғулар мазмундор, акс эттирилаётган ҳодисалар ранг-баранг, ўзаро таъсирлар, алоқалар, муносабатлар серқирра, қўпёқламалик хусусият касб этса, у ҳолда ҳиссиёт динамикасига пухта негиз ҳозирлайди.

Лекин шуни ҳам таъкидлаш маъкулки, ҳиссиёт динамикаси ҳар хил кечиши, унинг хусусияти, йўналиши бироз ўзгариши мумкин. Чунки ҳиссиёт бир йўналишда кўчайиб бориш билан бир қаторда унинг сусайиши, ҳатто сўниб бориши, ҳаддан ташқари заифлашуви ҳам кузатилади. Масалан, интизомни бузган ходимни «ҳайдаш» билан кўрқитиш эмоционал таъсирини йўкотади, агарда бирор жазо чораси қўлланилмаса, мабодо талабани дарс қолдириши пўписа қилиш билан чекланса, унда кўрқинч руҳий ҳолати йўколади. Ана шундай ҳодисалар ва номутаносибликларнинг

гакрорланиши сабабли эмоцияал мослашув (адалтаңня) жараёни вужудга келади, демак, ҳиссиётда ўзгариш содир бўлмайди. Агарда ҳиссиёт объектининг (нарсас, ҳодисас, ҳолат кабиларнинг) мазмуни, маъноси шахсда қизиқиш уйғота олмаса, бундай ҳолда эмоцион тўйиниш юзага келади, олдин қизиқ туюлган нарсас кейинчалик зерикарли, ёқимсиз, нохуш кечинмалар ҳосил қила бошлайди. Шахс бир неча марта сурункасига ахборот, қўшиқ, ҳангома эшита бергач, унда ҳаяжонланиш, роҳатланиш, кайфият кўгарилиши пайдо бўлмайди, аксинча инсонда зерикаш ҳисси уйғонади, уларни эшитиш эса жаҳл чиқазади. Шунинг учун хоҳ маълумот, хоҳ юмор бўлигидан қатъи назар янгилик аломатларисиз инсонда қизиқиш йўқолади.

3. Ҳиссиёт ва эмоционал ҳолатларнинг физиологик асослари

Эмоционал ҳолатлар бошқа руҳий жараёнлар сингари миё фаолиятининг натижаси ёки махсули бўлиб ҳисобланади. Эмоционал ҳолатларнинг юзага келишига табиатда ва жамиятда содир бўлаётган ўзгаришлар, муносабатлар, алоқалар, таассуротлар асосий сабабчидир. Ўзгаришлар ўз навбатида, биринчидан, шахс ҳаёти ва фаолиятининг жадаллаши ёки пасайишига, иккинчидан, инсондаги айрим эҳтиёжларнинг пайдо бўлишига ёки йўқолишига, учинчидан, одам ички органлари функционал ҳолатларининг беқарорлашувига олиб келади. Ҳис-туйғулар учун энг хусусиятли физиологик жараёнлар негизи сифатида шартсиз ва шартли рефлекслар хизмат қилади ва уларнинг муайян тизими бош миё катта ярим шарлари пўстида юзага келади ҳамда шу жойда мустаҳкамланади. Мураккаб шартсиз рефлекслар эса: 1) ярим шарларнинг пўстлоқости бўшлиқлари; 2) миё стволига тегишли кўриш тепачалари (дўнгликлари); 3) нерв кўзғалишларини миёнинг юқори бўлинмларидан вегетатив тизимига ўтказиб берувчи марказлари орқали амалга оширилади. Шахсда ҳис-туйғуларнинг кечиши ҳамиша миё пўсти билан пўстлоқости марказларининг бирликдаги (ҳамкорликдаги) фаолияти натижасида рўёбга чиқади.

Шахс руҳий оламида, уни қуршаб турган теваарак-атрофда содир бўлаётган ўзгаришлар (хоҳ табиий, хоҳ субъектив бўлишидаи қатъи назар) кечинмалар субъекти (инсон) учун қанчалик қадр-қиймат, юксак аҳамият касб этса, ҳиссий ҳолатларнинг мазмуни шунчалик пурмаъно бўлади. Бунинг таъсирида юзага келадиган муваққат боғланишлар тизимининг қайта қурилиши кўзғолиш жараёнини ҳосил қилади. Мазкур жараён миё катта ярим шарлари пўстида таркалиб, сўнг пўстлоқости марказларини эгаллаб олади. Катта ярим шарлар пўстидан пастда турувчи миё бўлинмларида организм физиологик фаолиятининг турли марказлари (нафас олиш, овқат ҳазм қилиш ва ҳоказо) жойлашган. Шу сабабдан пўстлоқости марказлари-

нинг кўзғалиши баъзи ички аъзолар фаолиятининг кучайишига олиб келади. Жумладан, нафас олиш ритмикасининг ўзгариши (хаяжонланганда бўғилиб қолишини, оғир ва тартибсиз нафас олишни юзага келтиради), юрак фаолиятининг бузилиши (юрак уришини тезлаштиради), организмни қон билан таъминлаш издан чиқиши (уялгандан қизаришни, қўрққандан оқаришни келтириб чиқаради, ички секреция безлари ишининг нуқсонлари кўз ёшининг оқизади, хаяжонланганда оғизини қуритади, қўрққанда «совук» тер чиқаради ва ҳоказо.)

Илмий манбаларда талқин қилинишича, миё катта ярим шарларининг пўсти мўътадил шароитида пўстлоқости марказларига бошқарув ва тормозлов йўсинида таъсир кўрсагади ҳамда ҳиссиётининг ташқарида ифодаланишига йўл қўймайди. Миё пусти кучли даражада кўзғалса, унинг таъсирида бошқарувчанлик функцияси бузилади. Шахс қаттиқ чарчаса ёки кучли маст бўлса, иррадиация оқибатида пўстлоқости марказлари ҳам кўзғалади, натижада ҳаракатни назорат қилиш йўқолади.

Миё фаолиятининг электрофизиологик тадқиқотлари эмоцияларнинг пайдо бўлиганда гипоталамолимбик (юнонча *hypothalamus* бош миё бўлими номи) тизими ва ретикуляр формация (лотинча *reticulum* тўрсимон, *formatio*, боғлам маъносини англатади) нинг роли кўрсатиб ўтилган. Маълумотларда кўрсатилишича, эмоционал ҳолатларнинг физиологик моҳияти катта ярим шарлар пўстининг ва пўстлоқости тизими марказларининг функциясигина эмас, балки улар: а) миё механизмлари фаолиятини фаоллаштирувчи ретикуляр формациянинг, б) миёнинг таламус (кўриш дўнгликлари) нинг, гипоталамусининг (дўнгликости қисмининг), в) ярим шарлар янги пўстлоғи орасидаги лимбик системанинг функцияларидир.

Эмоционал ҳолатлар учун пўстлоқости тугунчаларининг таркибига кирувчи (миё катта ярим шарларининг оқ моддаси билан бирлашуви кулранг модда йигиндисини) марказлар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Агарда миё катта ярим шарлари пўстлоғи ҳаракатларини бирлаштириб, сезгиларни ва саъи-ҳаракатларни нозик ифода қилиб турса, миё формациялари ташқи ҳамда ички муҳитда содир бўладиган ўзгаришларга организмнинг жавоб реакцияларини бошқаради.

Маълумотларга қараганда, миё катта ярим шарлари пўстлоғи шикастланса, ташқи оламдан ҳамда ички органлардан келадиган кўзғовчиларнинг нозик таҳлил қилиниши заифланса ҳам эмоционал ҳолатлар сақланиб қолаверади. Масалан, ҳайвонлар лимбик тизимга, дўнгости (гипоталамус) қисмига, кўриш тепаликларига йўналган электр кўзғатувчиларга, ретикуляр формациясининг кўзғалишларига хурсандлик ёки диққинафаслик, дарғазаблик ёки қўрқоқлик, лаззатланиш ёки азобланиш, роҳатланиш ёки кўнгилхижиллик сифатида жавоб реакцияси ҳосил бўлади.

Психофизиолог олимларнинг маълумотларига қараганда, мианинг муайян жойларидан электрод ёрдамида биотокларни ёзиб олишнинг кўрсатишича, сут эмизувчиларнинг гипоталамусларида ҳам «роҳатланиш», ҳам «азобланиш» марказлари мавжуд экан. Тажрибада «роҳатланиш» маркази кўзғатилганда ёқимли хислар уйғонган, электр токи билан «азобланиш» маркази кўзғатилганда эса ҳайвонлар қалтираб, ўзини ҳар томонга ташлаган. Кейинчалик сут эмизувчилар азоблантирувчи эмоциядан қочишга ҳаракат қилганлар.

Юқорида таъкидланганидек, ижобий ва салбий ҳис-туйғуларнинг шунга ўхшаш марказлари билан мианинг бошқа бўлимларида жойлашганлигига қарамай, шартли равишдаги роҳатланиш ва азобланиш марказлари ҳам мавжуддир бўлиб.

Эмоциялар бир-бирига яқин масофада фаолият кўрсатадилар. Тажрибада қўш (жуфт) марказларидан бирида электрод билан ҳосил қилинган кўзғатиш эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда салбий ёки ижобий эмоциядан фақат биттасини вужудга келтирган, холос. Баъзида ёндош жойлашган марказларда кўзғолиш тарқалган бўлса, у ҳолда амбивалент ёки иккиёқлама реакция рўёбга чиқади. Шартли равишда номланган марказлар (роҳатланиш, азобланиш) бир-бирига яқин жойлашишига қарамасдан, ҳар хил тузилишга эга эканлиги аниқланган. Маълумотларнинг кўрсатишича, «азобланиш» марказлари мианинг турли бўлимларига жойлашсада, лекин улар ягона тизим билан бошқарилади. Салбий эмоциялардан фарқли ўлароқ ижобий ҳис-туйғулар ва «роҳатланиш» марказлари бир-бирлари билан жипс алоқага эга эмас. Таъкидлаб ўтилган мулоҳазалар эмоциялар жуфт ҳамда қарама-қарши хусусиятга эга эканлигидан далолат бермоқда. Шунинг учун ҳар қайси эмоция қарама-қарши туркумига эга деб қатъий ишонч билан айтиш мумкин, жумладан, севги-нафрат, ёқимли-ёқимсиз, хотиржамлик-безовталаниш масъулиятлик-лоқайдлик ва бошқалар.

И. П. Павлов, Ч. Шеррингтон, П. К. Анохин, Н. А. Бернштейн, Е. Н. Соколов, Т.В. Симонов, Д.Лиидслей, Р.У.Липер, Ь.И.Додонов, У.Жемс ва бошқаларнинг тадқиқотларида кўрсатилишича, таҳлил қилинган марказларнинг кўзғатилиши шартли рефлекслари ҳосил қилинишини мустаҳкамловчи омил ҳисобланади. Бунинг натижасида электр кўзғовчи ёрдами билан миё катта ярим шарларининг пўстида билиш жараёнлари ва ҳатти-қаракатлар стереотипларининг негизини ташкил қилувчи муваққат боғланишлар ҳосил қилинади. Шартли рефлексларнинг сўниши, тормозланиши, пўстлоқнинг танлаш (селектив) тизими миё стволининг узунаси бўйича тепаликоти ва пўстлоқоти нерв тугунларидаги «марказлар» нинг фаолиятига боғлиқдир. И.П.Павлов ўша даврдаёқ, «динамик стереотип»ни ҳосил қилгандан кейин олий нерв фаолиятида уни бузилиш салбий ҳиссиётлар кечиши учун негиз бўлади, динамик стереотипни олдиндан тайёрлаб,

сўнг уни ўзгариши ижобий хис-туйғуларни пайдо қилади, деб қатъий ишонтирган эди.

Маълумотларнинг кўрсатишича, миянинг тепаликостии қисмида (гипоталамусда) ги марказлар рохатланиш ёки азобланиш вазиятлари кўп марта такрорланса ҳам ҳеч ўзгармаслиги мумкин, лекин мия катта ярим шарлари аўстлоқостии нерв тугунчалари бўйлаб ёйилган марказлар кўз-ғотилиши натижасида эмоционал реакциялар кучсизланиши, ҳатто сўниши ҳам кузатилади. Бу воқелик шу билан изоқланадики, аклий фаолият ва ахлоқий кечинмалар эмошюнал туси ўзининг ўзгарувчанлиги билан ажралиб туради. Бинобарин, организмнинг бирламчи эхтиёжлари юзасидан сигнал берувчи эмоционал реакциялир такроран қаноатлантирилгандан кейин ҳам сўнмайди. Шунингдек, органик жароҳат туфайли оғриқ камаймайди, муайян реакциялар ўзгармагунча жисмоний машқдан мароқланиш шахс кўнглига тегмайди. Бунинг учун албатта, салбий. ижобий, аралаш (амбдеалент) сигналлар инсоннинг хаёти ва фаолиятида ўз аҳамиятини нўқотиш керак.

Турли марказларни кўзғотганда юзага келадиган рохатланиш ёки азобланиш эмоцияларининг сифатига, даражасига ва барқарорлигига асосланган ҳолда ҳар бир шароитда ҳиссий ифодаланган шартли реффлектор алоқалар бир марта мустаҳкамланганда ҳосил бўлишини бошқа вазиятда мустаҳкамланиш учун кўп уринишга қарамай алоқани тиклаш мумкин эканлигини изохлаш мумкин. Бу ўринда шахснинг барқарор эмоционал йўналганлиги, майллар мустаҳкамлиги рухий ҳодисасини унинг турмуш тарзини, ҳаётий идеалларни тушунтириш мумкин. Масалан, майхўр (алкогол) ёки наркоман учун рохатланиш билан боғлиқ хатти-ҳаракат бирламчи бўлганлити туфайли турли ижтимоий воқеалар (оиладаги жудолик, ишхонадаги кўнгилсизлик, табиий офат ва бошқалар) уни бу йўлдан тўхтатиб қололмайди, лекин муваққат ҳолат вужудга келиши мумкин (айтайлик бир неча дақиқа ўзини тийиб туриш), бироқ тезда табиий эхтиёжга мутелик кшшб, «тарки одат-амри маҳол» йўсинда иш тутаверади.

4. Одам ва ҳайвон эмоииялари

Шахснинг эмоционал ҳолатлари ва кечинмаларининг психологлар ва физиологлар томонидан экспериментал тарзда тадқиқот қилинишига қараганда, юксак даражада ташкил топган ҳайвонларга эмоцияларнинг физиологик механизмларидан инсонники жуда катта тафовут қилмайди. Лекин муаммо ҳиссиётнинг мазмуни, сифати, шакли, ифодаланиши нуқтаи назаридан таҳлил қилинганда инсон билан ҳайвон эмоцияси (ҳиссиёт) ораинда кескин фарқ мавжудлиги намоён бўлади. Табиатшунос ва инсоншунос олимлар ҳайвонларда эмоционал реакциялар, ҳолатлар мавжудлигини тан

мавжудлигини тан олсаларда, бироқ уларда мураккаб ҳиссиёт, юксак хис-туйғулар борлигига шубҳа билан қарайдилар ёки инкор қиладилар. Бу фикрга тулиқ қўшилиш мумкин, чунки инсонларда шундай хис-туйғулар борки, бундай хиссиёт ҳайвонларда бўлиши мумкин эмас, ваҳоланки ғазабланиш, қўрқиш, жинсий майл, қизиқувчанлик, хурсандлик, ғамгинлик ҳар иккаласида учрайди, аммо улар сифат ва мазмун жиҳатдан бир-бирларидан кескин тафовутланади.

Инсон эмоциялари ижтимоий ҳаётнинг шарт-шароитларига мослаштирган (пагологик ҳоллар истисно қилинганда), «онгли зот» га тааллуқли табиат ва жамиятга нисбатан муносабатларида намоён бўлади, мақсадга мувофиқлаштириш ҳамда бошқариш хусусиятига эга. Очлик ҳисси, жинсий майл ва бошқа инстинктлар соҳлардаги эмоциялар ҳайвон билан инсонда ўхшаш бўлсада, лекин уларнинг ифодаланишида фарқланиши мавжуд. Буларнинг барчаси инстинктив ҳаракат бўлиши билан бирга инсонийлашидан иборат узоқ эволюцион, ижтимоий-тарихий тараққиёт йўлини босиб ўтган, мураккаб қийинчиликларни енгиш эвазига мазкур кўрсаткичга эришган.

Инсон ҳиссиётнинг ижтимоий-тарихий шарт-шароитлари мавжуд бўлиб, улардан энг асосийси сабабий боғланишларга (детерминирлашган) эғаликдир. Худди шу боис инсон ҳиссиётларининг биологик на физиологик таҳлили, уларнинг туб мазмунини очиб бермайди, шунингдек, ҳиссиётлар инсон шахсининг онгли ва онгсиз хатти-ҳаракатларини амалга оширувчи кучга, яъни мотивга ўсиб ўтиш йўллариини изоҳлаб беришга қодир эмас. Маълумки, эмоциялариинг «инсонийлашуви» ҳиссиётлар ичидан кечиши мазмуни ва сифатлари жиҳатидан ҳайвонларники билан қиёсланганда ўзининг ранг-баранглиги, мураккаблиги билан шахсники устувордир. Инсонларнинг меҳнат, маънавият, сиёсат, оила, ишлаб чиқариш билан ўзаро муносабатлари, шунингдек, табиат билан одамлар орасидаги, шу билан бирга шахслараро муносабаглар бир қатор инсоний ҳиссиётларнинг ва уларни ифодалаш, татбиқ этиш воситаларини вужудга келтиради. Шахс юз ифодалари бошини тебратиш билан хўрсиниш орқали ўзгаларга ҳамдардлик (эмпатия) туйғусини билдиради. Болаларга одоб билан жавоб беришни, суҳбатдошига илик, самимий жилмайишнинг, қария ва ногиронларга ҳурмат билан жой бўшатишни, кичкинтойларга меҳрибонликни шакллантириш лозим. Шахс ўз хис-туйғуларини ўзи бошқаради, уларни меъёрий ҳужжатлар, ижтимоий турмуш қоидалари, этник расм-русумлар, одатлар, анъаналар, процессуал қонунлар нуқтаи назаридан гоҳ маъқуллайди, гоҳ қоралайди. Шу билан бирга инсоллар кучли ва жўшқин эмоциялари кечишида ташқи хотиржамликни сақлай биладилар. Уларнинг баъзилари ўз ҳиссиётларини беркитиш учун ўзларини бефарқ тутадилар, салбий эмоцияларини ифодалашга интиладилар. Шахс ўзининг мимика ва

пантомимикаларини бошқариш имкониятига эга, лекин органлардаги табиий ўзгаришларни ушлаб туриш мумкин эмас. Масалан, нафас олиш, қон айланиш, овқат ҳазм қилиш, кўз ёшларини ушлаб туриш, рангни қизартириш, оқартириш ва ҳоказо.

Эмоцияларнинг ифодаланиш қуйидаги кўринишларга эга бўлиш мумкин: 1) ифодали ҳаракатлар (мимика ва пантомимикалар); 2) организмдаги турли ҳодисалар (ички аъзолар фаолияти ва ҳолатининг ўзгариши; 3) гуморал хусусиятдаги ўзгаришлар (организмнинг қон таркибидаги, суюқликдаги кимёвий ўзгаришлар, модда алмашиш ва ҳоказо). Эмоцияларнинг ташқи ифодасига мимика, имо-ишора, вазоҳат, қадди-қомат ўзгариши, ташқи секреция безлари фаолияти (ёш, сўлак, тер ажралиши), хатти-ҳаракатлар (тезлиги, кучи, йуналиши, мувофиқлашуви), нутқнинг хусусиятлари ва бошқалар. Эмоциялар, ҳис-туйғулар мазмуни, сифати, шакли жихатидан этнопсихологик хусусиятига эга.

5. Ҳиссий кечинмаларнинг шакллари

Ҳиссиётлар шахс фаолиятининг муҳим жабҳаси сифатида инсонни кенг эмоционал соҳасини ранг-баранглиги, кўпқирралиги ҳақида ҳиссий тон (юнонча *tonos* зўриқиш, урғу бериш маъносини билдиради), эмоциялар (латинча *emovere* кўзғатиш, ҳаяжонлаш демакдир), аффектлар (латинча *affectus* руҳий ҳаяжон, шижоат, эҳтирос маъносини англатади), стресс (инглизча *stress* зўриқиш деганидир) ва кайфият каби тушунчалар муайян тасаввур бир имкониятга эга.

Ҳиссиёт тон (тус). Ҳиссиёт аксарият ҳолларда фақат эмоционал тус сифатида руҳий жараённинг ўзига хос сифат (сифатий) жихати тариқасида вужудга келади. Ҳиссиёт бу ўринда ўзига ўзи эмас, балки билишга интилаётган, ўзгартирастган, эгаллаётган шахсда маълум муносабатни намоён қилувчи нарсалар, ҳодисалар ва ҳаракатларнинг алоҳида хоссаси, ҳислати ҳамда хусусияти маъносида гавдаланади. Мазкур нарсаларга нисбатан инсон шахсининг субъектив муносабатлари тўғрисида мулоҳаза юритилаётганини одам ҳамиша ҳам пайқай олмайди. Масалан, ёқимли мулоқотдош, кулгили хангома, бадбўй хид, беҳаё кино, иштиёқли машғулот, ибодати қиз, ярамас хулқ, хушчақчақ йигит, хотиржамлантирувчи хабар, захматли меҳнат ва бошқалар.

Эмоционал тон ёки ҳиссий тус (масалан, аффектив тон) баъзи ҳолларда барча шахсларда туғма, наслий хусусият касб эгиши мумкин. Жумладан, оғриқ ҳисси ва бошқа хусусиятли кучли кўзгатувчилар бир даврда акс этган ёқимсиз (нохуш) ҳиссий тон билан ажралиб туради. Масалан, меркаптан (латинча *merc* симоб, *captans* эгалловчи деган маъно англатади), яъни симоб билан бошқа органик моддалар бирикмасидан тарқалган

ҳидлар ҳар қайси руҳан соғлом инсонлар учун ёқимсиз, жирканч таассу-рот уйғотади. Шунингдек, баъзи ранглар бирикмаси (омихтаси), шилимшиқ пардаларнинг кўзғолиши, қамишларнинг ишқаланиши, эговнинг овози ҳам худди шундай из қолдиради. Шу билан бирга идрок образлари ва тасаввурларининг аксарият хиссий тонлари (туслари) олдинги эмоционал жараёнларидан сақланиб қолган излар, турмуш тажрибанинг сабоқлари (акс садолари) инсонларда ўхшашлиги туфайли «туғма» деб баҳоланиши мумкин. Хиссий тон шахснинг эҳтиёжларини атрофдаги нарсалар ва вазиятлар қониқтириши ёки қониқтирмаслиги, фаолиятнинг эса муваффақиятли ёки муваффақиятсиз кечишини яққол намоёиш этишига хизмат қилади. Шахснинг психологик хислатларига биноан хиссий тон (тус) ўзига хос идиосинкразия (юнонча *idios* ўзига хос *syngrasis* қоришмок, қоришув маъносини билдиради) хусусиятини касб этади, бундай таъбли одам бошқалар учун бефарқ туюлган нарсаларга ҳам жирканч муносабатини намоёиш қилади, масалан, духобага тегишни, балиқ, ёғ, гул ҳидларини ёқтирмайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, кўриш, эшитиш, ҳидлаш, кинестетик (ҳаракат) сезгиларга ҳамда идрокларга тааллуқли хиссий тон муҳим амалий аҳамиятга эга. Масалан, хоналар, иш жойи, транспорт воситаларининг ранги (туси) таассуротидан вужудга келган ёқимли ва ёқимсиз хиссий тон меҳнат самарадорлигига, хизматчиларнинг кайфиятига сезиларли таъсир ўтказди. Кимёвий ўғитлар, сабзовотлар ёқимсиз хиди, ишлаб чиқаришдаги шовқинлар, товушлар хиссий тон жихатидан меҳнат унумдорлигини пасайтиради. Хотиржамлик, ёқимсиз мусиқа, илик шахслараро муносабатлар, муомала мароми, ақиллик муваффақият кафолати, ижтимоий тараққиёт омили ҳисобланади.

Эмоциялар. Эмоционал жараёнлар, ҳолатлар ёки тор маънода эмоциялар хиссий кечинмаларининг ўзига хос хусусиятли шаклларида биттасидир. Эмоция - у ёки бу хиссиётнинг инсон томонидан бевосита кечилиши -(кечиши) жараёнидан иборатдир. Масалан, шахс томонидан мусиқани севиш эмоцияни вужудга келтирмайди, балки бунинг учун мусиқани эшитиш, ижрочи маҳоратига тасанно билдириш, ундан ҳаяжонланиш ёки асар ижроси ёқмаса ғазабли хиссий кечинма ҳосил булиши ижобий, салбий эмоция дейилади. Қўрқинч, даҳшат хиссий кечинма сифатида объектларга шахснинг муносабатини акс эттириб турлича шаклда намоён бўлиши мумкин: одам даҳшатдан қочади, қўрқувдан серрайиб қолади, ўзини идора қила олмай ҳар томонга уради, ҳатто хавф-хатарга ўзини ташлаши ҳам мумкин.

Кўпинча эмоциялар ўзининг таъсирчанлиги билан бир-биридан ажралиб туришига қарамай, бундай сифатли хиссий ҳолатлар стеник (юнонча *sthenos* сўзидан олинган бўлиб, куч деган маъно англатади) хусусиятли дей-

илади. Бундай эмоциялар далил хатти-ҳаракатларга, мантиқий мулоҳазаларга, ижобий изланишларга куч-қувват, қанот бағишлайди. Масалан, хурсандчиликдан шахс «парвоз қилади», «юлдузни нарвонсиз олади», кимларгадир холис ёрдам қилишга шошади, фаоллик, тиниб тинчмаслик унинг сифатига айланади. Аксарият ҳолларда хушхабар, муваффақият шахсда стеник хусусиятли эмоцияларни вужудга келтиради. Баъзи ҳолларда эмоциялар ўзининг суствлиги, заифлиги, нурсизлиги билан тавсифланади, бундай ҳиссий ҳолат астеник (юнонча *astenia* сўзидан олган бўлиб, кучсизлик, заифлик маъноси-ни билдиради) деб аталади. Бундай ҳиссиёт инсонни бўшаштиради, уни хаёлга чўмдиради, хаёлпараст қилиб қўяди, шу сабабдан ғавқулодда шахсдаги раҳмдиллик беғойда омонционал кечинмага, уялиш виждон азобига. андиша эса қўрқокликка айланиб қолиш хавфи кучли.

Ҳар қандай вазиятда ҳам омонционал хатти-ҳаракат, фаолият мотивлари бўлишидан ташқари, улар баъзида фаолиятни ташкиллаштирувчи, гоҳо уни издан чиқарувчи омилга ҳам айланиши мумкин. Омонционал ҳолатлар ё ҳаддан ташқари кучайса ёки сусайса, ҳуллас меъёри, мароми издан чикса, у ҳолда шахс фаолияти мақсадга йўналишини йўқотади, бунинг натижасида объектлар нотўғри акс эттирилади, улар ҳолисона талқин қилинмайди, баҳолашда мантиқий нуқсонларга йўл қўйилади.

Аффе́ктлар. Ҳаддан зиёд тез кечиши билаи мияда пайдо бўлувчи, шахсни тез қамраб олувчи, жиддий ўзгаришларни юзага келтирувчи, жараёнлар устидан иродавий назоратларнинг бузилишига етакловчи (ўзини ўзи бошқаришни заифлаштирувчи), организм аъзолари функциясини издан чиқарувчи омонционал жараёнлирга аффе́ктлар деб аталади. Аффе́ктлар қисқа муддатли бўлиб улар ғавқулоддаги ёнғинга, ярқираган портлашга, тўсатдан кедган дўлга, тўфонга, кутилмаган силкинишга ўхшаб кетади. Мабодо эмоция рухий тўлқинланиш дейилса, унда аффе́кт ҳодатлари турли босқичлардан тузилган бўлиб, улар ўзаро ўрин алмашиб тиради. Маълумки, ваҳимага, таҳликага, саросимага тушиб қолган, *ўта* кувонган, кулги нашидаси билан банд бўлган, умидсизлик тузоғига илинган инсон турли вазиятларда борлиқни бир текис акс эттира олмайди. Чунки у мазкур шароитларда ўз кечинмаларини ҳар хил ифодалайди, ўзини турли даражада ушлайди, ҳаракатларини эса турлича бошқаради. Бундай оралиқ мия ва мия катта ярим шарлари пўстлоғидаги маълум марказларнинг кучли кўзғолишини ва бошқа марказларнинг тормозланиши меъёрдан чиқиб кетиши туфайли ўзаро алмашилиб қолади. Ҳаракатчанликнинг аста-секин кўтарилишидан иборат стеник ҳолат астеник ҳолат билан алмашинади (кучли ҳолат кучсиз билан аралашиб кетади), лекин қайта тикланишга улгурмайди. Масалан, жўшқин ҳаракатда, кўз ялтирашида, юз қизаришида вужудга келаётган кучли жahl кўринишлари кўзнинг хираланиши, юз оқариши, ранг ўчиши билан боғлиқ қаттиқ ғазабга айланиши мумкин.

Умидсизлик кечинмасида организмнинг жўшқин реакцияси баъзан хушидан кетиб қолиш ҳолати билан алмашинади. Ушбу вазият латинча «sutpros» ступор, яъни серрайиб қолиш, қарахт ҳолати деб психологияда қўлланилади.

Лффект ҳолати бошланишида шахс инсоний қадриятларнинг барчасидан узоқлашиб, ўз ҳиссиётининг оқибати туғрисида ҳам ўйламайди, ҳатто тана ўзгаришлари, ифодали ҳаракатлар унга бўйсунмай боради. Кучли зўриқиш натижасида майда, кучсиз ҳаракатлар барҳам топади. Тормозланиш мия ярим шарлари пўстини тўла эгаллай бошлайди, кўзғолиш пўстлоқости нерв тугунчаларида, оралиқ мияда авж олади, ҳолос. Бунинг натижасида шахс ҳиссий кечинмасига (даҳшат, ғазаб, нафратланиш, умидсизлик ва ҳоказолар) нисбатан ўзида кучли хоҳиш сезади.

Маълумотларнинг кўрсатишича, кўпинча ҳиссиётлар аффектив шаклида ўтиши тажрибаларда синаб кўрилган. Жумладан, 1) театр томошабияларида, 2) тантана нашидасини сураётган оломонларида, 3) эс-хушини йўқотган, телбаноме севги афсоналарида, 4) илмий кашфиёт лаҳзасида, 5) тасодифий қизғин учрашувларда жўшқин шодликлар мужассамлашади.

Аффектлар вужудга келишининг дастлабки босқичида ҳар бир шахс ўзини тутушини, ўзини қўлга олишни уддалаш қурбига эга бўлади. Уларнинг кейинги босқичларида иродавий назорат йўқотилади, иродасиз ҳаракатлар амалга оширилади, йўланмасдан хатти- ҳаракат қилинади. Аффектив ҳолатлар масъулиятсизлик, ахлоқсизлик, мастлик аломатида содир бўлади, лекин шахс ҳар бир хатти- ҳаракати учун жавобгардир, чунки у ақлзаковатли инсондир. Аффектлар ўтиб бўлганидаи кейин шахснинг руҳиятада осойишталик, чарчаш ҳолати ҳукм суради. Баъзи ҳолларда ҳолсизланиш, жамики нарсага лоқайд муносабат, ҳаракатсизлик, фаоллик барҳам топиш, ҳатто уйқуга мойиллик юзага келади. Шу билан бирга аффектив шок (французча choc зарба деган маъно англатади) ҳолати ҳам содир бўлади, бунинг оқибатида организмнинг ички аъзолари функцияси бузилади, ҳатто юрак хуружи (инфаркт-латинча arctus «хавф тўлдирғич», миокард юнонча mys томир kardia юрак деган маъно билдириб келади) юзага келади. Шуни ҳам унитмаслик керакки, аффектив кўзғолиш муайян давргача давом этиши, баъзан ўқтин-ўқтин кучайиши ёки сусайиши (пасайиши) содир бўлиб туриши мумкин.

Стресс. Стресс инглизча stress сўзидан олинган бўлиб, жиддийлик, кескинлик, зўриқиш деган маъно англатади. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб кескин вазият туфайли вужудга келадиган эмоционал ҳолатларни тадқиқ этиш психодогия, физиология, тиббиёт фанларида кенг кўламда амалга оширила бошланди. Стрессе - оғир жисмоний ва мураккаб ақлий юкламалар, ишлар меъёридан ошиб кетиб, хавфли вазиятлар туғилганида зарурий чора-тадбирларни зудлик билан топишга интилганда вужудга ке-

ладиган ҳиссий зўриқишлар. Мана шундай шароитлар ва вазиятларнинг барчасини бирон бир эмоция тури рўёбга чиқаради. Стресс эмоционал ҳолатининг пайдо бўлиши ҳамда кечишининг психологик хусусиятларини аниқлаш нафақат учувчилар, космонавтлар, диспетчерлар (инглизча dispatcher ишлаб чиқаришни мувофиқлаштирувчи маъносини англатади) учун, балки судьялар, корхона раҳбари, таълим тизими ходимлари учун алоҳида ижтимоий психологик аҳамият касб этади.

Психология фанига стресс тушунчасини олиб кирган олим канадалик физиолог Г. Селъе (1936) саналади. У стрессни тадқиқ қилишда мослашув аломати (адаптацион синдром- юнонча ынгвкщъу белги, аломат, кўриниш мослашуви демакдир) масаласига, унинг фаолиятга ижобий ҳамда салбий таъсир этишига алоҳида аҳамият берган. Шунингдек, экстремал (латинча extremus фавқулотдаги ҳолат, энг охириги вазият маъносини англатади) вазиятлардаги, мураккаб жараёнлардаги стресснинг ўзига хослиги, фаолиятни қайта ташкил қилишгача (дезорганизация латинча de organisation французча ташкилот, тузилма маъносини билдиради) олиб бориши, шунга ўхшаш шароитларда шахс хулқини башорат этиш (прогноз юнонча prognosis башорат маъносини англатади) имкониятлари Г. Селъе томонидан ўрганилган.

Тадқиқотчи У. Кенноннинг гомеостазис (юнонча ўхшашлик, stasis маъносини билдиради) ҳақидаги таълимотида стресс ҳолати ҳар томонлама ўрганилган. Ушбу терминни у психологияга 1929 йилда олиб кирган. Гомеостазис механизмда мослашиш хусусиятлари яққол ўз ифодасини топади. Унинг мулоҳазасича, фаолият шакллари амалиётга татбиқ этиш жараёнида нерв системаси ва мия функциясини оқилона таъминлаб туришда ҳамда сақлашда гомеостазис муҳим роль ўйнайди.

Стресс ҳолатида шахснинг хатти-ҳаракатлари ўзига хос тарзда ўзгаради, унда кўзғалишнинг умумий реакцияси пайдо бўлади, унинг ҳаракатлари тартибсиз равишда амалга оширилади. Стресснинг кучайиши эса текари реакцияга олиб келади, натижада тормозланиш, сустлик, заифлик, фаолиятсизлик устуворлик қила бошлайди. Лекин стресс ҳолатида физиологик ўзгаришлар ташқи томонидан қарийб кўзга ташланмаслиги мумкин. Бироқ муаммони ечишдаги қийинчилик, диққатни тақсимлашдаги саросималик стресснинг ташқи ифодаси деб тахмин қилинса бўлади. Шахс стресс ҳолатида телефон номерини адаштиради, вақтни чамалашда янглишади, онг фаолияти енгил тормозланади, идрок кўлами тораяди ва бошқалар.

Стресс ҳолатида шахснинг психологик хусусиятлари, турмуш тарбияси, шаклланган малакаси муҳим роль ўйнайди. Кескинликнинг олдини олишда шахснинг олий нерв фаолияти, нерв системасининг хусусиятлари алоҳида аҳамият касб этади. Ундаги юксак ҳис-туйғулар (масъулият, бурч,

жавобгарлик, ватанпарварлик, садоқат ва ҳоказо) стресс ҳолатида хатти-ҳаракат бузилишининг олдини олишга хизмат қилади.

Кайфият. Шахснинг хатти-ҳаракатларига ва айрим рухий жараёнларига муайян вақт давомида тус бериб турувчи эмоционал ҳолат кайфият деб аталади. Шахснинг ҳаёти ва фаолияти давомида шодонлик, ҳазил-кашлик, умидсизлик, журъатсизлик, зерикишлик, кайғуришлик сингари хис-туйғулар унинг рухий ҳолатини умумий тизимига айланади. Ушбу вазият баъзи эмоционал таассуротларининг вужудга келишига қулай замин ҳозирлайди, бошқаси учун эса кийинчилик туғдиради. Инсон хафа, маънос ҳиссий ҳолат ҳукмронлигида бўлса, у ҳолда тенгдошларининг ҳазилига, кексаларнинг ўғит-насихатларига, маслахатларига қувноқ кайфият чоғдагига нисбатан мазмун, сифат жиҳатидан бошқачароқ тусда муносабат билдиради. Шунинг учун ишлаб чиқариш ва ҳалқ таълими тизими жамоаларида, расмий, реал гуруҳларида ишчанлик, ўзаро ёрдам, ҳамкорлик, ҳамдардлик, илиқ рухий муҳит яратиш, самимий муомала маромини шакллантириш ҳам жисмоний, ҳам ақлий меҳнат самарадорлигини оширишнинг кафолатидир.

Кайфият ниҳоятда хилма-хил, узоқ ва яқин манбалар негизидан вужудга келади. Уни барқарорлаштириб турадиган асосий манбалардан бири шахсларнинг ижтимоий жамиятда ҳукмронлик қилаётган умумий нуқтаи назарлари, ҳаётнинг турли жабҳларида акс этувчи таъсирлар, чуночи меҳнат муваффақияти ва таълим ютуғи, раҳбар ва ҳодим, ўқитувчи ва сабоқ олувчи ўртасидаги муносабатлари, оиладаги шахслараро муомала мароми, ҳар хил вазиятларда пайдо бўлган турмушдаги қарама-қаршиликлар, шахснинг эҳтиёжларн, қизиқишлари, майллари ва таъбларининг қондирилишидан қаноат ҳосил қилишлик ёки қаноат ҳосил қилмаслик кайфиятнинг манбалари бўлиб ҳисобланади. Шахснинг маълум муддат руҳи тушиб, нохуш, заиф кайфиятда юриши унинг турмушида муаммолар юзага келганлигидан ҳаловат, тинчлик бузилганлигидан далолат беради. Бундай вазиятлар намоён бўлганида шахсга оқилона мулоҳаза мақсулидан келиб чиққан ҳолда хуштавозелик билан ижобий таъсир ўтказиш, руҳини тетиклаштирувчи воситаларни қўллаш, кайфиятини бузиб турган омилларни батамом бартараф этиш мақсадга мувофиқ.

Инсон кайфиятининг пайдо бўлишига ва ўзгаришига таъсир килувчи иккита омилни таҳлиллаш мутлақо шарт. Улардан биттаси объектив ва субъектив хусусиятли вазиятдир: а) табиий омилларга тааллуқли бўлган вазият (ҳавонинг совуқлиги ёки иссиқлиги, биоритмика ўзгариши), б) шахслараро муносабатнинг ноқулайлиги ва бошқалар. Иккинчи бир манба сифатидаги талқин қилиш мумкин - бу объектив ва субъектив шарт-шароитлардир. Масалан, меҳнат ва ўқиш фаолиятига керакли воситаларнинг мавжудлиги (иш дастгоҳи, меҳнат куроли, ёруғлик, аудитория, парталар ва

бошқалар). Иккинчидан, субъектив муносабатлар: илиқ психологик муҳит, мулоқотмандлик мароми, рағбатлантириш, мулоқот ўрнатиш услуби, шахсиятга тегмаслик, тенг ҳуқуқлилиқ, ҳамкорлик, демократия принцип-ларига риоя қилишлиқ, ўзаро тушуниш, шахснинг психологик хусусият-ларини, ҳисобга олиш ва ҳоказо.

Психология фанида асосий хиссиётлар атамаси кўчма маънода қўл-ланилиб келмоқда. Тадқиқотлар ичида К. Изартнинг таснифи муайян қизиқиш уйғотади, лекин ҳис-туйғуларнинг барчасини ўзида қамраб ол-майди. К. Изартнинг талқинича: 1) қизиқиш - малака ва кўникмалар шакл-ланишига, ўқишга мойиллик уйғотадиган билимларни эгаллашга ёрдам берувчи ижобий хиссий ҳолатдир; 2) қувонч - қондирилиши даргумон бўлган етакчи (хукмрон) эҳтиёжнинг қондирилиши мумкинлиги билан боғлиқ ижобий хиссий ҳолатдир; 3) ҳайратланиш - ғавқулдда рўй берган ҳолатлардан хиссий жихатдан таъсирланишнинг ижобий ёки салбий жихатдан ифода этилмаган белгисидир; 4) изтироб чекиш - ҳозиргача қон-дирилиш эҳтимоли озми ёки кўпми мавжуд тасаввур қилинган, муҳим ҳаётий эҳтиёжларнинг қондирилиши мумкин эмаслиги тўғрисида маълумот олиниши боғлиқ салбий хиссий ҳолатдир; 5) ғазабланиш - объектив тарзида кечадиган, шахс учун ғоят муҳим эҳтиёжни қондириш йўлида, тўсиқларни енгиб чиқадиган салбий хиссий ҳолатдир; 6) нафратланиш - объектларга яқинлашув субъектнинг маънавий ёки эстетик идеалларга зид келиб қолиши оқибатида рўй берадиган салбий хиссий ҳолатдир; 7) жир - каниш - шахслараро муносабатларда рўй берадиган ва шахснинг ҳаётий нуктаи назарлари, қарашларн ва ҳуқ-атворига номутаносиблиги оқибатида ҳосил бўладиган салбий хиссий ҳолатдир; 8) кўрқув - шахс ўзининг хотиржам ҳаёт кечиришига зиён етиши мумкинлиги унга реал таҳдид солаётган ёки таҳдид солиши мавжуд хавф-хатар тўғрисидаги хабарни олиш билан пайдо бўладиган салбий хиссий ҳолатдир; 9) уялиш - ўзининг эзгу мақсадлари, хатти-ҳаракатлари ва ташқи қиёфаси, нафрати катта муҳит кутилмасига мос келмаганлиги билан эмас, балки ўзига лойиқ ҳуқ-атвор ҳамда ташқи сиймоси шахсий тасаввурларга ҳам мос эмаслигини англаш- ифодаланадиган салбий хиссий ҳолатдир.

6. Юксак ҳислар

Кишилиқ жамияти билан ҳайвонот олами ўртасида психологик та-фовутлар юксак ҳисларда ўз ифодасини топади. Юксак ҳислар онгли ҳаракатларни бажаришнинг объектив шароитлари, йўналишлари. мазмуни билан уйғунлашган шахс эмоционал ҳолатининг барқарор, мураккаб тар-кибида пайдо бўлади ва кечади. Кўплаб кечириладиган эмоцияларда, аф-фектларда, кайфиятларда яққоллашган умумлашма ҳислар юксак ҳислар

деб аталади. Улар ўз таркибига содда тузилган ҳисларни қамраб олдди, лекин оддий ҳислар йиғиндисидан иборат эмас, чунки юксак ҳислар мазмуни, сифати, шакли билан алоҳидаликка эга

Шахсда топшириқни бажариш билан боғлиқ жавобгарлик ҳисси ҳар хил маънода кечирилади: 1) ташвишланиш эмоцияси (бир томондан, хурсандлик, иккинчи томондан эса кўрқиш ҳисси) сифатида; 2) ўз кучига, ғайратига, ифтихорига ишонч эмоцияси тариқасида; 3) вазифага жиддий қарайдиган тенгдошлардан ғазablаниш эмоцияси сифатида; 4) шарт-шароитларни ҳисобга олишга нисбатан шубҳаланиш сифатида ва ҳоказо.

Таҳлилдан кўриниб турибдики, жавобгарлик ҳиссининг моҳияти уларнинг оддий йиғиндисидан иборат эмас, балки жамоа аъзоларининг эҳтиёжига айланган воқеликни англашдир. Масалан, китоб ўқиб лаззатланиш билан китобни ўқиб тугатиш шодлик ҳиссини фарламоқ лозим.

Психология фанида юксак ҳислар қуйидаги турларга ажратилади: 1) меҳнат фаолиятини давомида кечириладиган ҳислар-праксик ҳислар (юнонча-*praxis* сўзидан олинган бўлиб, иш, фаолият, юмуш деган маънони англатади); 2) интеллектуал ҳислар (латинча *intellectus*дан сўздан олинган бўлиб, тушуниш, ақл деган маънони билдиради); 3) ахлоқий ҳислар (лотинча *moratis* сўзидан олинган бўлиб, ахлоқийлик деган маънони англатади); 4) эстетик ҳислар (юнонча *aistesis* деган сўздан олинган бўлиб, ҳиссий идрок, ҳиссий деган маънони акс эттиради).

Праксик ҳислар. Шахснинг амалий ҳаётининг исталган тармоғи, мақсадга мувофиқ онгли фаолияти шахснинг уларга нисбатан муайян муносабатда бўлишнинг муҳим соҳасига айланиб қолади.

Меҳнат фаолиятида шахс: 1) бирор мақсадни англайди; 2) уни эътироф қилади ёки инкор этади; 3) мақсадга эришиш йўллари баҳолайди; 4) унга татбиқ этиш усуллари ва қурол воситаларини маъқуллайди ёки маъқулламайди; 5) уларнинг танланганлигига шубҳаланади; 6) инсои мунаффақият ёки муваффақиятсизлик ҳиссини кечиради ва ҳоказо.

Меҳнат шахс ҳаётининг негизи ҳисобланиб, унинг меҳнатга бўлган ижобий эмоционал муносабатлари орасида юксак ҳислар-муҳим мавқега эга. Меҳнат жасорат туйғуси, шодлик макони, жанговар кайфият манбаи, муваффақиятнинг тантана ҳиссидан ташкил топгандир. Мамлакатимизда меҳнат зўр қониқиш, кўтаринки хис - туйғуни вужудга келтиради, шунингдек, у англашилган эҳтиёж, фаровонлик манбаидир. Халқимиз меҳнат муваффақияти билан келажаги буюк давлатимиз равнакига ҳисса қўшади.

Ахлоқий ҳислар. Ахлоқий ҳисларда шахснинг бошқа одамларга, меҳнат ва мактаб жамоасига ҳамда ўзининг ижтимоий бурчига муносабатлари яққол мужассамлашади. Инсон ахлоқий ҳисларини бутун вужуди билан-кечирар экан, албатта у ижтимоий ахлоқ тамойиллари ва меъёрлари

мезонларига асосланган ҳолда кишиларнинг хатти-ҳаракатларини, психик хусусиятларини, шахснинг хулқ-атворини баҳолайди.

Мамлакатимиз фуқароларининг етакчи ахлоқий ҳисларидан бири бурч ҳиссидир. Унинг асосини давлатимизнинг ҳаётий манфаати тадаб қиладиган ишларни қилишга қатъий ундайдиган жамиятимиз эҳтиёжларини тушуниш ва уларни онгли ҳис этиш мужассамлаштиради. Шахснинг индивидуал ва ижтимоий бурчлари мавжуд бўлиб, ишлаб чиқариш, мактаб, оила, ёшлар ҳаракати манфаатларини ичдан ҳис этиб яшашдан иборатдир.

Она-Ваганга содиқ хизмат қилишда фаол намоён бўладиган, жонажон юртга муҳаббат ҳисси ватанпарварлик деб аталади. Бу ҳис ўз халқига, ўз Ватанига, мамлакатимиздаги барча (130 га яқин элат ва миллат) меҳнаткашларига бўлган биродарлигида, дўстлигида акс этади. Ватапарварлик туйғуси энг муҳим мотив ҳисобланиб, у халқимизнинг жанговар ва қаҳрамонона меҳнатининг манбаидир.

Ахлоқий ҳислар таркибига масъулият, жавобгарлик, фидоийлик, виждон, адолат, ибо, иффат, ор-номус, уялиш, симпатия, эмпатия, ғурур, ўртоқлик, дўстлик, муҳаббат ва бошқалар киради.

Ҳақиқий муҳаббат ҳисси шахснинг аклий ва жисмоний кучларини фаоллаштиради, уни ижодий юксакликка кўтаради, ўз ички кечинмалари оламига берилиб кетишдан асрайди, фаолликка ундайди, унга ҳам рухий, ҳам биологик куч-қувват бағишлайди.

Интеллектуал ҳислар. Мазкур ҳисларда шахснинг ҳам ҳаққоний жонли, мантикий мушоҳадалари, ҳам сохта, юзаки, ажабланарли, шубҳали, гоҳ тушунарли, гоҳо тушуниб бўлмайдиган, баъзида хайратда қолдирадиган фикрларга нисбатан муносабатлари ифодаланади. Интеллектуал ҳисларга хаяжонланиш, ажабланиш, шубҳаланиш, қизиқиш, қизи-қувчанлик, шодланиш, иштиёқмандлик ва бошқаларни киритиш мумкин. Хаяжонланиш ва ажабланиш шахсни билиш фаолиятининг ажралмас жабҳасидир. Ажабланиш ва хаяжонланиш эмоциясига берилиб кетган шахс ўзининг билиш эҳтиёжларини қондиришга интилади. Шахснинг ҳақиқатни излаш фаолияти шубҳаланиш ҳисси сифатида кечиши мумкин. Ҳақиқатни топиш эса ишонч ҳисси билан бир даврда амалга ошади.

Эстетик ҳислар. Маълумки, эстетик ҳисларга ҳамиша таянган ахлоқий ҳислар ўзларининг тараққиётини мақсадга йўналтирилган ҳолда амалга оширади. Шахслар табиатнинг ва жамиятнинг турли омилларига ҳамда уларнинг санъаткорона акс эттирилишига гўзаллик ёки хунуклик; фожиали ёки кулгили, олижамоб ёки разил, нозик ва дағал, хушбўй ёки нохуш, ёқимли ёки ёқимсиз ҳодисалар, ҳолатлар сифатида муносабатда бўлади. Эстетик ҳислар муайян мезондаги баҳоларда, нафосат меъёрларида, маълум таъб ва дидда рўёбга чиқади ва ўзига хос бадиий лаззатланиш, гўзалликни ҳис этиш ҳолатида кечади. Ушбу туйғулар ижобий ва салбий

сифати билан бир-биридан ажралиб туради. Нафосат туйғулари шахснинг маданий савияси, унинг онги шаклланганлиги даражаси маҳсули саналади. Эстетик хис-туйғуларнинг ривожланганлиги ва мазмундорлиги кўр-саткичи шахснинг собитқадламлиги, унинг ижтимоий етуклигини хақикий мезони ҳисобланади.

Психологияда шахснинг ходисалардан хиссий таъсирланиб, уларнинг кулгили жиҳатларини пайқаш хусусиятига асосланган ҳазил-мутойиба, яъни юмор туйғу ўзига хос эстетик хис-туйғу намунаси сифатида талқин этилмоқда. Лекин ҳазил-мутойиба туйғуси унинг субъектида ижобий намуна мавжуд бўлишини тақозо этади. Инсонда бундай туйғунинг пастлиги унда шахс фазилатларининг ривожланганлигидан далолат беради.

7. Шахс фидойилик туйғусини психологик баҳолаш

Умумий психология асосларини пухта эгаллаш орқалигина ҳар бир шахсда юксак хис-туйғулар, меҳнатга ижобий муносабат, ижтимоий фаоллик, комфорт ҳисларини шакллантириш мумкин. Ўзини ўзи англаш ва миллий онгни қарор топтириш орқали меҳнатсевар, ватанпарвар, фидоий инсонларни таркиб топтириш лозим. Бозор иқтисодиётининг бирмунча мураккаб механизмларни қай йўсинда ишлашини тушуниб етиш, муваффақиятли фаолият кўрсата олиш учун нималар қилиш заруратини англаш, унга тўғри йўл топа билиш шахсдан муайян юксак туйғу ҳамда ҳислатни тақозо этади.

Ҳозирги ижтимоий муҳитда шахслараро муносабатлар силсиласида «бирдамлик руҳи» ва «муштараклик туйғуси» сингари ҳамкорлик фаолиятини йўлга қўйишнинг самарали усуллари ва услублари психология фанида ишлаб чиқилишига қарамай, бугунги кун талабига жавоб берадиганлари етарли эмас.

Умумий психология фанида халқ хўжалиги тармоқларини ташкил қилиш ва уларни бошқариш жараёнида «инсон-техника» тизимдан ташқари («инсон-табиат», «инсон-образ» сингари ёндашиш бундан истисно) муносабатлари муҳим аҳамият касб этиш, уларнинг таҳлили кўп жиҳатдан эмпирик, амалий, микдорий, татбиқий маълумотларга асосланиши муайян даражада ёритилганлигига қарамай, ҳозирги даврда «инсон-инсон», «инсон-жамоа», «жамоа-инсон», «жамоа-жамоа» муносабатларини иш бошқарув имкониятларини текшириш талаб қилинади.

Хўжаликни бошқаришнинг янги қонуниятлари, механизмлари, омиллари ижтимоий манбалари, шахслараро муносабат усуллари, яқка шахснинг ижтимоийлашуви хоссалари, раҳбар ва тобе кишилар ўзаро муомаласининг мароми, низоли вазиятларнинг олдини олиш, мазкур жараёнда илик психологик муҳитнинг роли, ишлаб чиқариш самарадорлиги-

ни оширишнинг имкониятларига доир эмпирик ва методологик материаллар тўплашнинг қулай шарт-шароити юзага келади.

Шуни алоҳида таъкиддаб ўтиш жоизки, хўжалик ёки муассасини бошқариш учун рахбар куйидагиларга асосланиши керак:

- демократик децентрализм (махаллий бошқарув устунворлиги);
- бошқарувда яккабошчилик;
- сиёсий, иқтисодий, маънавий, маърифий маъмуриятда хўжалик юритишнинг бирлиги;
- хўжалик ҳисобининг оқиллиги;
- омманинг бошқарув жараёнида фаол қатнашуви;
- ҳамкорлик фаолиятининг иштирокчиларини маънавий ва моддий жиҳатдан рағбатлантириш;
- кадрларни тайёрлаш, танлаш ва жойлаштириш жараёнларида психодиагностикага асосланиш.

Меҳнат ва таълим жараёнларн бошқарув предмети ҳамкорлик фаолиятида шахснинг ҳуқуқига ва онгига гуруҳий таъсир ўтказишнинг хусусиятларини, рахбар билан ижрочи ўртасидаги муомала маромини текшириш, шахслараро муносабатлар босқичлари, шакллари ва руҳий муҳитни таъминлаш механизмлари тадқиқ этишдир. Худди шу сабабдан шахс ҳислатларини ўлчаш тизимини яратиш долзарб муаммолардан бир ҳисобланиб, уларнинг айрим кўринишларини амалиётга тавсия қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Шахснинг фидоийлиги жамият тараққиёти, ватан гуллаб яшнаши учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, альтруизм туштунчасига жуда яқин туради.

Фидойилик хислатини баҳолаш шкаласи

Йўриқнома: Сиз қуйида бериладиган психологик вазиятларни ўқиб чиқинг ва ўзингизни шу дақиқада қандай фикрляяпсиз, шунга қараб ўнг томондаги тегишли жавоб олдидаги рақамнинг тагига чизиб қўйинг.

Шкаладаги ҳар бир рақам бир баллни билдиради (масалан, 1-1 балл, 2-2 балл, 3-3 балл, 4-4 балл).

№		Асосан қачон	Базан	Тез-тез	Ҳамма вақт
1	2	3	4	5	6
1.	Иш вақти билан ишдан кейинги вақтнинг фарқига борасизми?	1	2	3	4
2.	Иш давомидаги юмушлар самараси сизни қониктирадими?	1	2	3	4
3.	Ишхонангизни расмий манзилгоҳ деб ҳасоблайсизми?	1	2	3	4
4.	Бажарилмай қолаётган ишларни эртанги кунга қолдирасизми?	1	2	3	4
5.	Моддий етишмовчиликларни шахсий ҳисобингиздан тўлдиришга ҳаракат қиласизми?	1	2	3	4
6.	Ишхонада ва ундан ташқарида қўшган улушингизни расмийлаштиришни ёқтирасизми?	1	2	3	4
7.	Офисни ташқарисидан таъмирлашви бошлайсизми?	1	2	3	4
8.	Бир неча йўналишда иш юритишни истайсизми?	1	2	3	4
9.	Бошқа муассасалар билан низоли вазият юзага келса, хотиржам тура оласизми?	1	2	3	4
10.	Иш юзасидан Сизни ортиқча безовта қилишса, ғашингизга тегадими?	1	2	3	4
11.	Телефон орқали хушхабар олсангиз ўзгача ҳолатга тушасизми?	1	2	3	4
12.	Ходимларингизнинг ёшига, меҳнат стажига аҳамият берасизми?	1	2	3	4
13.	Аёллар таъбининг нозликлиги кечинмаларингизга ўз таъсирини ўтказадими	1	2	3	4
14.	Шахслараро низолар ечимига эътибор бера-сизми	1	2	3	4
15.	Куч-қувватингизни аямасдан сарфлашга ўрганганмисиз?	1	2	3	4
16.	Бўш вақтингизни мақсадга мувофиқ ўтказишни режалаштирасизми?	1	2	3	4

17.	Иш вақтингиз чўзилиб кетишини ёкти- расизми?	1	2	3	4
18.	Объектив ва субъектив қийинчиликларга муносабатингиз бир хилдами?	1	2	3	4
19.	Иш юзасидан расмий ва норасмий ташриф- лар Сизда қандай таассурот уйғотади?	1	2	3	4
20.	Муассасанинг бугунги аҳволи Сизни қоник- тирадимми?	1	2	3	4
21.	Истиқбол режа тузилишга ва уни рўёбга чиқаришга ҳаракат қиласизми?	1	2	3	4
22.	Захиралар ва имкониятлардан узлуксиз фой- даланишга интиласизми?	1	2	3	4
23.	Ходимларингиз турмуш шароити ва тарзи билан қизиқасизми?	1	2	3	4
24.	Фасллар алмашишга шахсий муносабатин- гизни билдирасизми?	1	2	3	4
25.	Келажак авлод баркамол ўсиши учун махсус чора ва тадбир қўллаш керакми?	1	2	3	4
26.	Ободончилик ишлари ташкилотининг рас- мий иши деб ҳисоблайсизми?	1	2	3	4
27.	Қишлоқ хўжалиги ва унинг компанияси би- лан қизиққанмисиз?	1	2	3	4
28.	Юқори ташкилотларга таклиф ёки илтимос билан мурожаат қилганмисиз?	1	2	3	4
29.	У ёки бу номидаги муваккат компанияни баҳолайсизми?	1	2	3	4
30.	Сизнинг тасарруфингизда бўлмаган ташки- лотлар фаолиятини яхшилаш ҳақида мулоҳаза юритасизми?	1	2	3	4
31.	Исрофгарчилик арзимаган бўлса-да, лекин Сиз унга жиддий масала сифатида қарай- сизми?	1	2	3	4
32.	Бўш вақтингиз ва ҳордик чиқаришингизда ишхона муаммолари ҳаёлингизга келадими?	1	2	3	4
33.	Жамоат иши билан ўта бандлигингиз шах- сий армонни келтириб чиқарадимми?	1	2	3	4
34.	Умрингизнинг асосий қисмини ишхонада ўтказишингиз ички порозиликни уйғотганми?	1	2	3	4
35.	Шахсий режалангизга қўйилган ишингиз рўёбга чиқишига жамоат талаби ҳалал берса афсусланасизми?	1	2	3	4
36.	Ихтисослик бўйича рақибингизнинг муваф- фақиятлари Сизни ичдан қувонтирадимми?	1	2	3	4

37.	Маҳаллангаз ҳаёти ва фаолиятида ҳам жон-бозлик кўрсата олсизми?	1	2	3	4
38.	Қайта лавозим эгаллаш имконияти берилса худди шу амални танлаган булармидингиз?	1	2	3	4
39.	Кишиларнинг юриш-туришига, атрофга му-носабатига ва маънавиятига разм соласизми?	1	2	3	4
40.	Фавқулоддаги вазиятда бор бисотингизни ҳаёти қилишга тайёرمىсиз?	1	2	3	4
41.	Вужудингиз билан ишга киришиб кетганингиздан чарчаш, саломатлик ҳаёлингиздан фаромуш бўладими?	1	2	3	4

Ушбу баҳолаш шкаласи ёрдамида олинган миқдорий натижаларни ҳисоблаш, уларнинг ишончлилиқ даражасини аниқлаш ва изоҳлаш қуйидагича амалга оширилади.

Тест, асосан икки қисмга, яъни тўғри (адекват, умумий фидойилиқ) ва тескари (контр, индивидуал фидойилиқ) таркибга ажратилади.

Сиз мазкур саволларнинг санок номерларига эътибор билан йиғиндисини ҳисобланг: 6, 9, 10, 15, 17, 18, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, Сўнгра қолган савол номерлари жавоби йиғиндисини ҳисобланг: 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 28, 31, 38. Ҳар иккала йиғинди орасидаги тафовутга 35 рақамини қўшинг.

Тажриба қатнашчилари томонидан тўпланган максимал кўрсаткичнинг умумий йиғиндиси 164 балл қийматни, минимал 82 баллни, энг паст даража эса 41 баллни ташкил қилиши мумкин. Биз ишлаб чиққан жадвалга, яъни натижаларни ҳисоблаш принципига биноан қуйидаги даражаларга ажратилади:

1) 123 баллдан 164 баллгача-юксак даражадаги фидойилиқ хислатига эга бўлган раҳбар;

2) 82 баллдан 123 баллгача - ўрта кўрсаткичдаги фидойилиқ хислати мавжуд раҳбар;

3) 41 баллдан 82 баллгача-фидойилиқ хислати паст даражадан раҳбар тоифаси намоён бўлади.

8. Ватанпарварлик хис-туйғусини баҳолаш мезонлари

Инсон ер куррасининг хокими, қудратли табиат томонидан инъом қилинган бетакрор неъмат, ақл-заковат билан мўъжизалар яратувчи, биосфера ва неосфера туғрисидаги бой билимлар, таассуротлар, тажрибаларнинг эгаси бўлишдан қатъи назар - у муайян фазонинг, вақтининг, ҳаракатларнинг ҳукми остида ҳаёт ва фаолият кўрсатишга мослашган, узоқ ижтимоий-тарихий тараққиёт даврида унга одатланган. Инсон орга-

ник ва ноорганик дунё ажойиботлари, хоссалари ҳамда хусусиятларини ўзлаштирганлигига қарамасдан, у куч-қувват сохиби, муҳим заманда яшашга, уни авайлашга, сифат жихдтидан ўзгартиришга, унга меҳр-муҳаббатини, салоҳиятини бағишлашга қарор қилган онгли зотдир.

Худди ана шу ижтимоий-тарихий тараққиёт палласининг синовларига бардош бериб, табиат офатларини енгиб, унга аждодлар ҳоки, хотираси олдида қасамёд қилинган, улуғланган муътабар замин Ватан деб аталади. Нафақат Ватаннинг бир қисм тупроғи, бир томчи суви, заррин нури, мусаффо хавоси, балки аждодларнинг тажрибаси, маънавияти, маданияти, донолар бисоти халқ, элат учун бутун қалб ҳароратини унга бахшида этади. Ўзбекистон ўзбекларнинг ва унда яшовчи бошқа халқларнинг она диёри ҳисобланиб, аҳолининг унга нисбатан илиқ, самимий ҳис-туйғулари вужудга келиши табиийдир.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг халқларида ватанпарварлик туйғусини шакллантириш ва уни баҳолашга ўргатиш болаларда, ўқувчи ёшларда, вояга етган кишиларда Ватанга муҳаббат, садоқат, ғурур каби юксак ҳислар таркиб топишига хизмат қилади.

Қуйида республикамиз фуқароларида ватанпарварлик ҳиссининг шакллашганлик даражасини аниқловчи мезонлар тизимини ҳукмингизга ҳавола қиламиз. Мазкур тест-сўровда ҳис-туйғунинг мотиви (ҳаракатга келтирувчи туртки), иродавий жабҳаси (қатъиятлик), билишга оид томони (когнитивлик), ҳуқ-атвори бошқариш (регулятивлик) вазифаси қамраб олинган.

Йўриқнома. Диққат билан қуйидаги келтирилган гапларни ўқиб чиқинг ва асосан ҳар доим ўзингизни қандай ҳис қиласиз, сезасиз шунга мос келадиган ўнг томонда берилган жавоблар қаторидаги сон тагига чизиб кўйинг.

Тест-сўров шахснинг рухий ҳолатларида ватанпарварлик ҳис-туйғусини вужудга келиш даражасини аниқлашга ёрдам беради.

Тест-сўров ёрдамида олинган миқдорий натижаларни қисқача изоҳлаш қуйидагича амалга оширилади.

Тест-сўров варақаси, асосан, икки қисмга бўлинади. Уларнинг биринчиси шахснинг ҳаяжонланиш даражасини кўрсатади, иккинчиси эса ҳиссий ҳолатлари.

Сиз ушбу саволларнинг санок номерларига эътибор билан йиғиндини ҳисобланг: 3, 4, 5, 6, 8, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 22, 27, 28, 30, 34, 35, 37, 38, 39, 42. Сўнгра қолган савол номерлари жавоби йиғиндисини ҳисобланг: 1, 2, 7, 9, 13, 17, 188, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 29, 31. 32, 33, 40, 41. Ҳар иккала йиғинди орасидаги тафовутга 35 рақамини кўшинг. Тажрибаларда иштирок этган шахслар томонидан тўплаган умумий йиғинди биз ишлаб чиққан жадвалга биноан 75 балл қийматига тенг бўлса, у ҳолда иштирокчиларда хавотирланиш, ҳаяжонланиш кучли, юксак ҳис-туйғу эса

паст кўрсаткичга эга эканлигини билдиради. Синалувчилар йиққан баллар миқдори 75 дан то 115 гача қийматдани ташкил этса, у тақдирда катнашчиларнинг ватанпарварлик ҳис-туйғулари ўртача кўрсаткичга эга эканлигини англатади. Агарда улар томонидаи жамғарилган баллар қиймати йиғиндиси 115 дан юқори бўлса, натижалар таҳлиliga кўра ундай тоифадаги инсонларнинг ватанпарварлик ҳис-туйғуси юксак кўрсаткичга эришганлигини кўрсатади.

Шундай қилиб, ватанпарварлик ҳис – туйғуси паст даражада шаклланган фуқаро билан алоҳида тарбиявий тадбирларни татбиқ қилиш, индивидуал ёндашишни амалга ошириш зарур бўлиб, уларга ёрдам бериш учун самарали психологик таъсир ўтказувчи, ҳиссиёт динамикасини мақсадга мувофиқ йўналтирувчи, миллий қиёфа хусусиятларини ўзлаштиришга ундовчи кечалар, учрашувлар ташкил қилиш, иштироқчиларни фаоллаштирувчи ижтимоий-психологик вазиятлар юзага келтириш таълим ва тарбия самарадорлигини оширади.

Ушбу тест-сўровдан амалиётда фойдаланиш натижасида ватанпарварлик ҳис-туйғусининг мотивацион, иродавий, когнитив ва регулятив жабҳаларини психологик таҳлил қилиш орқали унинг шаклланганлик даражаси бўйича инсонлар ўртасидаги индивидуал фарқлаш имконияти туғилади.

VIII БОБ. ИРОДА

1. Ирода тўғрисида тушунча

Борлиқни акс эттириш, фаолиятни муайян йўналишда ташкил қилиш, муаммолар ечимини эгаллаш юзасидан маълум бир қарорга келиш, уни амалга ошириш жараёнида қийинчиликларни енгиш ҳаракатлар ёрдами билан рўёбга чиқади. Турли эҳтиёжлар (шахсий, жамоавий, табиий, маданий, моддий, маънавий) туфайли вужудга келадиган, мақсадга-йўналганлик хусусиятини касб этадиган шахснинг фаоллиги ўзининг тузилиши, шакли ранг-баранг бўлган ҳаракатлар, хатти-ҳаракатлар ва саъи-ҳаракатлар ёрдами билан табиат, жамият таркибларини мақсадга мувофиқ келмаганлиги сабабли қайта қуради, такомиллаштиради, эзгу ниятга хизмат қилдиришга бўйсундирилади. Эҳтиёж, мотив, қизиқиш, англашилмаган, англашилган майллар негизидан келиб чиқадиган барча кўринишдаги ҳаракатлар ўзларининг юзага келишига биноан ихтиёрсиз ва ихтиёрий туркумларга ажратилади. Одатда психологияда ихтиёрсиз ҳаракатлар англанилган ёки етарли даражада англолмаган истак, хоҳиш, тилак, майл, установка ва шу қабиларнинг ички туртки таъсирида пайдо бўлиши натижасида рўёбга чиқарилади. Мазкур истак эса унинг бошқа шакллари импульсив (лотинча *impulsus* ихтиёрсиз қўзғолиш маъносини англатади) хусусиятига эга бўлиб, инсон томонидан англанилмаганлиги учун маълум объектга қаратиш юзасидан режалаштирилмаган, ҳатто кўзда тутилмаган бўлади. Инсоннинг ғавкулотдаги вазиятда юзага келадиган саросималик аффекти, даҳшат, ҳаяжонланиш, ажабланиш, шубҳаланиш ва шунга ўхшаш бошқа моҳиятли, ҳар хил шаклдаги хатти-ҳаракатлари ихтиёрсиз туркумдагиларга ёрқин мисолдир. Ундаги атамалар маъноси, акс этиш имконияти бундан олдинги ҳиссиёт тўғрисидаги маълумотларда кенг кўламда баён қилинган.

Бошқа категорияга тааллуқли ҳаракатлар ихтиёрий ҳаракатлар деб номланиб, улар мақсад кўзлаш, мақсадни англашни ва уни амалга оширишни таъминловчи операциялар, усуллар ва воситаларни шахс ўз миёсида тасаввур қилишни, самарадорлигини тахминан баҳолашни тақозо этади. Ўзининг моҳияти билан тафовутланиб турувчи ихтиёрий ҳаракатларнинг алоҳида гуруҳини иродавий ҳаракатлар деб аталувчи туркум ташкил қилади. Психологик маълумотларга асосланган ҳолда уларга қуйидагича таъриф бериш мумкин: «Мақсадга эришиш йўлида учрайдиган қарама-қаршиликларни бартараф қилиш жараёнида зўр бериш билан уйғунлашган, муайян мақсадга йўналтирилган онгли ҳаракатлар иродавий ҳаракатлар дейилади».

Шахснинг иродавий фаолияти ўз олдига қўйган англолган мақсадларни бажаришдан, амалга оширишдан иборат содда шаклдаги ҳаракат-

ларнинг мажмуасидан иборат эмас. Зўр беришни тақозо этмайдиган иш-ҳаракати (масалан, шкафдан чойнак олиш, сочиқни қозикқа илиш ва ҳоказолар) билан иродавий фаолият таркиблари ўртасида кескин тафовут мавжуд. Иродавий фаолият ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, унинг моҳияти шундан иборатки, бунда шахс ўз олдига қўйган ва унга муҳим аҳамият касб этувчи мақсадларига ўзи учун камроқ қийматга молик хатти-ҳаракат мотивларини бўйсундиради. Устувор (етақчи) мотивлар қушимча қўмакчи мотивларни муайян йўналишга сафарбар қилиб, умумий мақсадга хизмат қилдиради.

Шахс фаоллигининг ҳар хил кўришлари мавжуд бўлиб, улар функционал томондан бир-биридан фарқланади, лекин ирода инсон фаоллигининг алоҳида ўзига хос шаклидан иборатлиги ажралиб туради. Ирода инсоннинг ўз хатти-ҳаракатларини (хулқ-атворини) ўзи бошқаришини, у ёки бу хусусиятли интилиш ва истакларини тормозлашни талаб қилади, бинобарин, у англанилган турлича ҳаракатлар тизими мужассам бўлишини назарда тутди. Иродавий фаолият моҳияти шунда кўзга ташланадики, бунда шахс ўзини ўзи бошқаради, ўзини қўлга олади, ўзининг хусусий ихтиёрсиз импульсив томонларини назорат этади, хатто зарурат туғилса, у ҳолда уларни тамоман йўқотади ҳам. Ироданинг пайдо бўлиши бош омил инсон томонидан фаолиятнинг турли таркибларининг иродавий ҳаракатларнинг тизимли тарзда татбиқ этилиши бундай иш-ҳаракатларда онг билан мужассамлашувчи шахснинг фаоллигидир. Иродавий фаолият шахс томонидан кенг қўламда англанилган ва руҳий жараёнларни амалга ошириш хусусияти бўйича иродавий зўр беришни талаб қиладиган ақлий амалларни тақозо этади. Бундай ақлий амаллар фавқулотдаги вазиятни баҳолаш, келгусида амалга оширишга мўлжалланган ҳаракатлар учун восталар ва операциялар танлаш, мақсад кўзлаш ва унга эришишнинг усулларини саралаш, уларни татбиқ этиш учун муайян қарор қабул қилиш кабилар бўлиб ҳисобланади. Ушбу амалларнинг барчаси иродавин фаолиятнинг операционал томони деб баҳоланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, баъзи психологик ҳолатларда, вазиятларда иродавий фаолият инсоннинг бутун ҳаёт йўлини аниқлаб берадиган, унинг ижтимоий психологик қиёфасини (сиймосини) намоён қиладиган ва маънавий-ахлоқий қадриятини рўёбга чиқаришга ёрдам берадиган қарорга келиш билан уйғунлашади. Шнинг учун бундай иродавий ҳаракатларни амалга ошириш жараёнида шахс онгли ҳаракат қилувчи субъект тариқасида ҳам уларнинг кашфиётчиси, ҳам бир даврнинг ўзида ижрочиси (бажарувчи) бўлиб иштирок этади. Мазкур ҳолатда шахс ўзида тўқис мужассамланган қарашлари тизими (динамик стереотипига), иймон-этиқодга, ишонч ва дунёқарашига, қадриятига, ҳаётий муносабатлари мажмуасига, ақл-заковатига, маънавиятига асосланган ҳолда онгли йўл тутди. Шахснинг умр (ҳаёт) йўлида қадрий хусусият касб этувчи жавоб-

гарлик хисси иродавий ҳаракатларни татбиқ қилишда унинг миясига му- жассамлашган, англанган барча ижтимоий психологик шарҳланган фа- зилатлар (қараш, эътақод, қадрият, маънавият ва ҳоказолар) соғлом фикр, устувор (юксак туйғу) хиссиёт тариқасида фаоллашади, мустаҳкамланади ҳамда баҳолаш, қарорга келаш, танлаш, ижро этиш (бажариш) жараёнларига таъсир қилиб, умумий ҳамкорлик тизимида ўз изини қолдиради. Жа- вобгарлик хисси шахс маънавияти, руҳияти, қадрияти намоён бўлиши, ке- чиши, такомиллашиши босқичларининг бошқарувчиси, онгли турткиси, сифатининг кўтарувчиси функциясини бажаради.

Инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиётининг йирик намоянда- лари ижодий фаолиятига тааллуқли маълумотлар, қарорга келиш намуна- лари уларнинг ижтимоий психологик қиёфаларини акс эттириш имкония- тига эгадир. Масалан, буюк саркарда Амир Темур Кўрагонийнинг «Куч адолатдадир» деган ҳикмати, Алишер Навоийнинг «Занжирбанд шер- енгаман дер» ҳитоби, Чулпоннинг «Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир» чақириғи жавобгарликни юксак ҳис этган ҳолда халқининг хоҳиш иродасини ифода қилиб, қатъий иродавий хатти-ҳаракатларини амалга оширганлар, шу билан бирга улар ўзларининг маънавий, қадрий, руҳий қиёфаларини чуқур ва кўпёқлама очиб беришга мушарраф бўлгаллар. Иж- тимой-тарихий саҳифаларимизда, яқин ўтмишимизда ва истиқлол даврида кўплаб ватамдошларимиз иродавий хатти-ҳаракатларининг намунавий кўринишларини намоён қилганлар, булар расмий манбаларда ва бадий адабиётларда кенг кўламда ёритилган,

Юқоридаги мулоҳазалардан ташқари, иродавий фаолиятнинг ўзига хос психологик хусусиятлари ҳам мавжуддир ва улар муайян тавсифларга асосланиб талқин қилинади. Иродавий фаолиятни ёки алоҳида ирода ақтини (латинча *aspus* ҳаракат деган маънони англатади амалга оширишишнинг хусусиятларидан бири-бу бажараилаётган ҳаракатларнинг эркин эканлигини шахс томонидан англаш (бундай қилса ҳам бўлади ёки ундай қилса ҳам) иборатлигидир. Ушбу жараёнда шахс ҳеч бир нарсани урдасидан чиқмайдиган ёки вазиятга тўла-тўқис тобелик қиладиган, қолаверса юзага келган шароит талабларига сўзсиз, зарурий бўйсунадиган кечинмалар ҳукм сурмайди. Шунинг учун шахс томонидан қарорга келишнинг эркинлиги, мустақиллиги билан уйғунлашган кечинмалар ҳукм суриши мумкин, холос. Мазкур қарорга келишдаги эркинлик хисси инсоннинг ўз ниятлари билан ҳаракатлари рўёбга чиқишига нисбатан масъулият ёки жавобгарлик туйғусининг кечиши билан изчиллик касб этади.

Юқоридаги мулоҳазаларни дурустроқ англаш учун баъзи бир психо- логия оламидаги ҳодисаларга мурожаат қилиш мақсадга мувофиқдир. Ҳозирги даврда психология фанининг намояндаларини кескин равишда икки қутбга ажратган ҳолда таҳлил ва талқин қилишнинг умри тугади, лекин ғоялар, назариялар ўртасида қарама - қаршиликлар мавжуд эмас деган

ибора фан оламидан сиқиб чиқарилишини билдирмайди, албатта. Ирода эркинлиги туғрисидаги ғоят баҳсли психологик муаммо саналади, чунончи ушбу назария тарафдорларининг фикрича, инсон томонидан амалга ошириладиган рухий ҳаракатлар (актлар) бирон бир сабабий боғлиқликка эга эмаслар, улар автономдирлар, лекин булар ўз хоҳишларидан бошқа ҳеч бир нарсага бўйсуймайдилар. Мулохдзадан кўриниб турибдики, иродавий эркинлик шахсдан ташқари ҳукм суриши, у бошқа рухий ҳолатлар, ҳодисалар, воқеликлар билан гўёки сабабий боғланишга эга эмасдир. Инсоннинг ижтимоий-тарихий тараққиёти давридаги барча ҳаракатлари тула англанилган ёки етарли даражада англанилган даражада эканлигидан қатъи назар улар объектив жиҳатдан психиканинг бошқа шакллари билан изчил боғланишда бўлиб келган. Худди шу боисдан шахснинг иродавий ҳаракатлари нима учун айнан шундай амалга оширилганлигини аниқлаш даражаси юқори бўлмасада, лекин биз уларни тушунтира бериш имкониятига эгамиз. Илмий маълумотларга қараганда, шахснинг иродавий ҳаракати тамомила детерминизмга (латинча *determinare* сабабий боғлиқлик ёки шартланганлик деган маънони билдиради), бинобарин, сабабий боғланиш қонунига бевосита бўйсунди. Ирода шахснинг психологик қиёфаси, унинг ижтимоий ҳаёти ва фаолияти шароитида турли ахборотлар натижаси сифатида юзага келган мотивларнинг хусусияти ва мақсади билан уйғунлашгандир. Шунингдек, иродавий фаолиятнинг бевосита мотиви (сабабчиси, турткиси) тариқасида ҳаракатлар тизимини вужудга келтирувчи, уларни тартибга солувчи ранг-баранг вазиятлар шароитлар намоён бўлади. Шунингдек, унутмаслик жоизки, шахснинг иродавий фаолияти объектив жиҳатдан бошқа категориялар билан боғлангандир, бироқ бундан ирода психологик жиҳатдан рўёбга чиқишига инсон масъулиятига кирмаган, ундан ташқари номаълум мажбурий зарурият деган ҳулоса келиб чиқмаслиги лозим.

Иродавий фаолиятнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан ташкил топгандир; 1) иродавий ҳаракатларни шахс ҳамиша уларнинг субъекти сифатида амалга оширади; 2) иродавий акт, ҳаракат шахс тўла - тўқис масъулликни зиммасига олган иш, амал сифатида ичдан (ички дунёсида) кечирилади; 3) иродавий фаолият туфайли инсон кўп жиҳатдан ўзини ўзи шахс сифатида англайди; 4) иродавий фаолият сабабли шахс ўз ҳаёт йули ва тақдирини ўзи белгилашини тушуниб етади ва ҳоказо. Шу билан бирга ироданинг фаоллаштирувчи ва жиловлаб турувчи (тормоз қилувчи) функциялари биргаликда (ҳамкорликда) ҳукм сурсагина, фақат шундагина шахснинг ўз мақсадига эришиш йўлидаги тўсиқларни енгишини кафолатлаши мумкин.

Психология фанида ирода нисбатан индетерминистик қараш ҳам мавжуд бўлиб, бунда психик фаолият бирор нарса билан белгилаб бўлмай-диган, оигсиз равишда кечадиган дастлабки фаолликка тобе хисобланади.

АҚШлик психолог У. Жемс фикрича, ҳеч нарсага боғлиқлиги йўқ иродавий ҳукм етакчи роль ўйнайди. Аслида эса шахснинг иш амаллари, ҳаракатлари ҳаёти ва фаолиятида объектив равишда белгиланади. Ўз ичига иродавий ҳаракатларни мужассамлаштирган мотивлар шахснинг ҳозирги давридан ва ўтмишидан жой эгаллаган ташқи таъсирлар натижаси сифатида инсонни психик ривожланиш жараёнида, унинг борлиқ ходисаларига нисбатая фаол муносабатида юзага чиқади, аста-секин таркиб топади. Иродавий ҳаракатларнинг сабабий боғланганлиги онили муайян фаолият усули шахсга мажбуран берилганини, шахсий ҳулқ-атвори учун жавобгар эмаслигини, тақдири азал деб тушунтириш ҳукуқига эга эканлигини англамайди.

Иродавий фаолиятни шахс унинг батамом оқибатлари учун субъект сифатида амалга оширади. Фаолият учун объектнинг ўзига масъул ҳисобланади, ваҳоланки унинг мақсади доирасидан ташқари чиқади. Субъект муруват кўрсатаркан, бошқача тарзда ёрдам уюштиради, муаммоларни ҳал қилишга кўмаклашади.

Шахслар ўзларининг фаолияти учун масъулиятни бошқа бировга юклашга мойиллигига биноан, улар сезиларли равишда бир-бирларидан тафовутланадилар. Инсоннинг шахсий фаолияти натижалари учун масъулиятни ташқи кучларда ва шароитларда қайд қилиш, шунингдек, шахсий куч ва ғайратига, қобилиятига мойилликни аниқлайдиган мезонлар назорат локуси (латинча *lotus* ўрнашган жой ва французча *contrôle* - текшириш деган маъно англатади) деб аталади. Маълумки, ўз ҳулқ-атвори ва ўз фаолияти сабабларини ташқи омиллардан деб тушунишга мойил одамлар мавжуд.

Психология фанида назоратни локаллаштириш дегаяда шахснинг индивидуал фаолияти натижалари учун масъулиятни ташқи кучларда ва шароитларда қайд қилишни, шунингдек, уларнинг куч-ғайратига, қобилиятига мойиллигини белгилайдиган сифатлар мажмуаси тушунилади. Назоратни локаллаштириш ташқи (экстернал) ҳамда ички интернал турларига ажратилади. Назоратни ташқи локаллаштиришга баъзи мисолларни келтирамиз: Ходим ишга, талаба дарсга кеч қолса, бу ходисани турлича баҳоналар билан изоҳлашга ҳаракат қилади. 1) автобус ўз вақтида келмади, 2) йўловчилар кўп бўлганлиги учун автобусга чиқа олмадим, 3) автобус жуда секин ҳаракат қилади, 4) транспорт бузилиб қолади, 5) кўчада йўл ҳаракати фожиаси юз бергани туфайли ушланиб қолдик ва хоказо. Психологик тадқиқотлар натижаларининг кўрсатишича, назоратнинг экстернал локаллик турининг намоён бўлиши шахснинг муайян нуқсонлари ва иллатларига бевосита боғлиқдир, чунончи инсоннинг масъулиятсизлиги, ўз имкониятига ишонмаслиги, ҳадиксираши, хавфсираши, шахсий ниятини рўёбга чиқаришни пайсалга солиши ва бошқалар. Мабодо шахс ўз ҳулқ - атвори оқибати учун масъулиятни ўз зиммасига олса, ўз қилмиш-

қидирмишларини шахсий хусусиятидан деб тушунса, бундай психологик воқелик назоратнинг интернал (ички) локаллашуви мавжуд эканлигини билдиради. Назоратнинг ички локаллаштиришига хос инсонлар мақсадга эришиш йўлида масъулият ёки жавобгарлик хис этадилар, ўзини ўзи тахлиллаш имкониятига эгадирлар. Ижтиной тарбия жараёнида шахсда локаллаштиришнинг ҳар иккала (экстернал, интернал) турини шакллантириш туфайли унинг мустаҳкам шахсий фазилатига айлантириш мумкин.

Ироданинг ўзига хос кўринишлари шахснинг таваккалчилик вазиятидаги хати-ҳаракатида рўёбга чиқади. Ўзига маҳлиё қилувчи мақсадга эришиш йўлида хавф-хатар, йўқотиш дахшати, муваффақиятсизлик унсури билан ҳам ҳамоханг, огоҳ, дадил ҳаракат таваккалчилик дейилади. Таваккалчилик жараёнидаги нохушлик кутилмаси муваффақиятсизлик эҳтимоли билан ноқулай оқибатлар даражаси уйғунлашуви мезони орқали ўлчанади. Таваккалчиликда муваффақият билан муваффақиятсизлик кутилмаси эҳтимоли ётади, ютуққа эришиш шахсда хуш кайфиятни вужудга келтирса, мағлублик эса нохушлик ҳолатининг бош омили ҳисобланади. Ўз ўзидан маълумки, ютук (ғолиблик) қувонч нашидасини уйғотса, омадсизлик жазо, моддий ва маънавий йўқотишни рўёбга чиқаради. Лекин шунга қарамадан, инсонлар таваккал қилиш ҳаракатидан ҳеч маҳал воз кечмаган ҳоҳ у кундалик ҳаёт муаммосига алоқадор воқеалар, ҳоҳ мураккаб меҳнат, ҳоҳ ҳарбий юришлар бўлишига қарамай, шунинг учун таваккалчилик инсоният дунёсининг ижтимоий - тарихий тараққиёти даврининг қарор қабул қилиш намунаси, махсули сифатида шахснинг хаста ва фаолиятида то ҳозиргача иштирок этиб келмоқда.

Психологик манбаларда кўрсатилишича, таваккалчилик ҳаракатини амалга оширишнинг ўзаро уйғунлашган иккита сабаби мавжудлиги қайд қилиб ўтилади. Қарорга келишнинг биринчи сабаби-бу ютуққа умидворлик муваффақиятга эришилганда кутилиши эҳтимол қийматнинг мағлубга оқибати кўрсатгичидан юксакроқ бўлишига ишончдир. Ушбу воқелик вазиятнинг таваккалчилик деб аталиб, муваффақият мопивациясининг муваффақиятсизликдан кутилиш мотивациясидан яққолроқ намоён бўлишида ўз ифодасини топади. Шу боисдан таваккалчилик инсон учун қарор қабул қилишда муҳим аҳамият касб этадиган рухий ҳодиса ҳисобланиб, у ёки бу тарздаги ҳаракатни амалга ошириб, ўз хулқ-атворини намойиш қилади. Дехқон кечикиб ерга уруғ қадашга таваккал қилган бўлса, ҳосил пишиб етилиши хавфи туғилади, лекин агротехника воситаларидан жадал суръатда фойдаланса, асосий маблағни сарф қилиб қўйиш ташвиши уйғонади. Иродавий қарор қабул қилиб таваккалчиликдаги унинг мардлиги, ташаббускорлиги, қатъиятлиги меҳнатда ютуққа эришишни таъминлайди. Аммо бундай қарорга келиш гоҳ ўзини оқлайди, гоҳо мутлақо оқламаслиги ҳам мумкин. Бу борада ҳаракатнинг хавфли ёки хавфсиз йўлини татбиқ этиш, таваккалчиликнинг ғоявий, маънавий юксаклиги, қарорнинг оқилоналиги

бахтли тасодиф сари етаклаши мумкин. Баъзаи таваккалчининг қобилияти, қатъийлиги, малакалиги, хисоб - китобнинг тўғри қилганлиги унга омад келтиради.

Таваккалчиликнинг иккинчи сабаби хатти-ҳаракатнинг хавфли йўлини афзал билган хулқ-атворда кузга ташланади. Бу воқелик шахснинг вазиятости фаоллиги деб номланиб, инсоннинг вазият талабларидан устуворликка эришишида, ундан (вазиятдан) юксакроқ мақсад қўя олишда намоён бўлади. Таваккалчиликнинг бу тури «вазиятусти» ёки «холисоналик» деб аталиб, таваккалчилик учун таваккалчиликка йўл қўйишни англатади ҳамда таваккалчиликнинг таваккалчилиги атамасими келтириб чиқаради. Шахсдаги таваккалчиликни рискометр деб аталувчи махсус асбобда ўлчаб қўриш мумкин. Бу асбоб ёрдамида психологик тажрибада инсонларда муваффақ бўлиш эҳтимоли мавжуд холисоналик таваккалчиликка мойиллик, уларнинг ҳақиқий хавф остида иродавий ҳаракатларини олдиндан айтиб бериш (башорат қилиш) имконияти вужудга келади.

2. Ирода актининг тузилиши

Ирода муаммосига бағишланган буидан олдинги саҳифаларда таъкидлаб ўтилганидек, шахснинг иродавий ҳаракатлари мураккаб психологик мазмун, моҳият, маъно касб этиши билан тавсифланади. Шунини ҳам эслаш ўринлики, шахсда мотивлар курашининг пайдо бўлиши учун унга масъулият, жавобгарлик ҳиссининг юклатилиши, иродавий ҳаракани амалга ошириш зарурияти туғилиши, мазкур вазиятда шубҳаланиш, иккиланиш уйғониши фавқулодда унда иродавий зўр беришлар вужудга келиши лозим. Бу воқеликни тушунтириш ёки изохлаш учун психологик нуқтаи назардан ирода актининг таркибларидан иборат эканлиги аниқланиш учун унинг унсурлари, бўлинмалари, тузилиши тўғрисида мулоҳаза юритиш жоиз.

Инсоннинг миёсида туғиладиган мақсадга эришиш туфайлигина иродавий ҳаракат амалиётга татбиқ этилади. Ушбу фикр бошқачароқ ифода-даланланда, шахс у ёки бу ҳаракат ёрдами билан қўйилган мақсадига эришиш йўллари аниқлаб етади, яъни ҳаракат билан мақсад, ўртасидаги уйғунлик инсонга тобора яққоллашади, аниқлашади. Ҳолбуки шундай экан, шахс ўзининг руҳий ҳолатини ўзгартиришга қарор қилади, қондирилиши лозим бўлган эҳтиёжларини муайян тартибга келтиради, уларни бирламчи ва иккиламчи даражаларга ажратишни лозим топади. Худди шу йўсинда иродавий ҳаракатни амалга оширишнинг тарқоқ ва йиғиқ таркиблари (унсурлари) мақсадга йўналтирилади. Ушбу жараёнга инсон шахсини ундаётган, ҳам аниқланган, ҳам аниқланмаган руҳий тайёргарлик мотивдан иборат бўлиб, мақсадга интилиш ва унга эришиш мажбуриятини тушунтиришга хизмат қилади.

Инсоннинг ҳаёти ва фаолиятида унинг борлиқдаги нарсаларга нисбатан ўзини тортадиган ҳар хил хусусиятли мақсадлари вужудга кела бошлайди. Лекин шуни таъкидлаш жонзки, шахс олдида пайдо бўлган мақсадларни у танлаши, моҳият жиҳатидан маъқуллиги (номаъқуллиги) юзасидан қарор қабул қилиши, уларнинг ҳозирги давр учун аҳамият касб этишини, истиқбол имкониятлари сингари хусусиятларини ҳисобга олиши лозим. Шахс фаоллигининг механизми сифатида унда аниқ, яққол, объектга йўналган мақсадни амалга ошириш (қарор топтириш) эзгу нияти рўёога чиқади. Масалан, кундалик моддий эҳтиёжини қондириш, саёхатга чиқиш, иш жойини алмаштириш, тил Марказига ўқишга кириш, қариндошлари ҳолидан хабар олиш, телевизор томоша қилиш истаклари туғилиши мумкин. Бу аснода ирода актининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, нафақат хоҳиш - истакдаги мақсадги танлай олиш, балки уни амалга ошириш имконияти аниқроқ эканлигини тушуниш ҳамда англашдир. Худди шу тариқа иродавий ҳаракатнинг муҳим таркиби, бинобарин, ажратиб олинган мақсадга эришишнинг йўл-йўриқлари шакли ва моҳияти тўғрисида мулоҳаза юритиш, унинг устида бош қотириш даври бошланади. Мазкур жараёнда фикр юритилаётган воситаларнинг мақсадга эришиш йулига мувофиқлиги таҳлил қилинади, ақлан чамалаб кўрилади, уни рўёбга чиқаришга мутлақо мос ёрдамчи услублар, ҳаракатлар танланади. Юқорида мулоҳаза юритилган ақлий хатти-ҳаракатларнинг барчаси ўзининг моҳияти билан ирода актининг таркибига кирувчи ақлий жараёнлар, ақлий лаҳзалар, ақли вазиятлар сифатнда мужассамлашади.

Иродавий актнинг бошланиши мақсадга эришиш йўл-йўриқлари ҳақиқатдан ҳам аниқ истакларнинг ушалишига хизмат қилиши тўғрисида оқилона қарорга келишда ўз ифодасини топади. Психологик маълумотларнинг кўрсатишича, танланган ҳаракатлар оқилона, омилкор, одилона эканлиги тўғрисида қарорга келинганида, мақсадга мувофиқлиги ишончли далиллар устига қурилганида ушбу жараён қийинчилкларсиз содир бўлади. Бироқ аксарият ҳолларда қарорга келиш мураккаб жараёнга айланади, бунинг натижасида мотивлар кураши юзага келади, бинобарин, танлаш, яқдилликка келиш муддати бирмунча чузилади. Масалан, шахсда иш жойини алмаштириш хоҳиш - истаги туғилди деб айтилик, бироқ унда бошқа хусусиятга эга бўлган интилишлари ҳукм суриши мумкин, ўз навбатида улар ишхонани ўагартиришга тўсиқлик ҳам қилади. Жумладан, иш жойини ўзгартириш маошнинг янги ишхонада бироз юқорилиги билан боғлиқ бўлса-да, лекин янги муҳитга ва жамоага, нотаниш шарт-шароитта, бошқача талабга мослашиш (кўникиш) зарурлигини тақозо этади. Ана шу тарздаги муносабатлар билан мотивлар кураши юзага келади, унинг негизида: а) янги иш жойидан, б) ички қаноатланиш туйғусидан воз кечиш керакми; ёки в) қимматли имконият туғилиши, Г) унинг истиқболи эвазига ўзининг бошқа эҳтиёжларидан юз ўгириши лозимми деган мотивлар ку-

раши боради. Мотивлар курашида у ёки бу тарзда қарорга келишни маъқуллаш (эътироф қилиш) ёки маъқулламаслик (эътироф этмаслик) тўғрисидаги мулоҳазаларни таҳлил қилиш (уларни чамалаш) билан чекланиб қолмасдан, балки ўзаро зиддиятли, бир-бирини инкор этувчи ҳаракатларни татбиқ этишга ундовчи қабилдаги мотивлар кураши ҳам туғилиши мумкин. Ўзаро қарама-қарши мотивларнинг салмоғи қамровди бўлса, шахсни фаолиятга ундовчи эҳтиёжларнинг объекти ўзининг қиймати (аҳамиятлилиги) билан ўзаро бараварлашса, у ҳолда бундай мотивлар кураши уларга ҳамоҳанг тарзда кучли кечади. Мабодо шахсда телевидениеда кино кўриш хоҳиши билан дўстининг таваллуд топганлигини табриклаш учун бориш истаги ўртасида руҳий кураш юзага келса, мотивлар кураши содир бўлмайди, чунки бундай маҳалда шахсда кинони томоша қилиш тилаги (интилиш) зидан ўзи йўқолади, лекин мотивлар кураши ҳамиша ҳам шундай енгил кечади деб хулоса чиқармаслик керак, бунда муносабат, хоҳиш шахс учун қанчалик муҳим аҳамият касб этишига кўп жихатдан боғлиқ. Жумладан, шахсни (сафарга отланиш (тайёргарлиги) ҳамда қариндошдаги тўйга табриклаш учун бориш истаклари (зарурати) ўртасидаги мотивлар кураши ўзаро бир-бирига зид эканлиги туфайли фақат улардан биттасини танлаш тақозо этилганлиги сабабли муросасиз кураш тариқасида кескин тус олиши мумкин. Шунга ўхшаш мотивлар кураши натижасида муайян қарорга келиши ёки қарор қабул қилиш вужудга келади, бунда шубҳаланиш, сустлик, лоқайдлик, иккиланиш сингари сифатлар (гоҳи иллатлар) фаолият доирасидан сиқиб чиқарилиб, бутун диққат-эътибор қарорни амалга оширишга йўналтирилади, Мабодо қарорга келинганидан кейин ҳам журъатсизлик шахсни иккиланиш сари етаклашда давом этаверса, у ҳолда иродавий ҳаракат туб маънодаги ғайратдан, шижоатдан, собитқадамликдан, белгиланган мақсад сари интилишдан маҳрум эканлигини акс эттиради. Мақсадга эришиш учун шахс ўзини тайёрлайди, психологик ва статистик кутилмалар ўзаро тафовутланиши юзасидан маълумотларни умумлаштиради. Шунини эслатиб ўтиш ўринлики, қарорга келиш, уни амалга оширишда қийинчиликларни бартараф этишда иродавий зўр бериш муҳим аҳамият касб этади. Аксарият психологик ҳолатларда инсон томонидан қарорга келиш ўз эҳтиёжларининг устуворлиги даражаси таъсирини зарурий чора тариқасида енгил билан уйғунлашган, жиддийлик, зўриқиш хусусиятли ички зўр бериш жараёни билан узвий боғлиқликка эга. Шахс ўзидаги қарама-қаршиликларни енгилга нисбатан бундай муносабат (зарурият) биринчидан, субъектнинг айрим истаклари, мустаҳкамланган салбий одатлари; иккинчидан, турмуш ходисаларига нисбатан кўникиш хисси; учинчидан, маъқулланилмаган ахлоқ-одоб принциплари, анъаналар билан курашининг кечиши иродавий актнинг ўзига хос хусусиятга эга бўлган

хислати (сифати) ҳисобланиш иродавий зўр бериш томонидан идора қилинади.

Инсонда вужудга келган кучли, шижоатли интилишларни йўқолишига ҳаракат қилинади. Бирок қабул қилинган қарор (ёки қарорга келиш)нинг ахлоқ-одоб принципларига жавоб бера олишини (мутаносиблигини), ижтимоий аҳамият касб эгиш имкониятини англашнинг ўзи шахс учун мураккаб ишни «ўлик» нуктасидан силжитишга, кўзғатишга етарли даражадаги омил бўлиб хизмат қила олмайди.

Мазкур ҳолатни шахс томонидан тушуниш (англаш) бурч, масъулият, жавобгарлик, қатъиятлилиқ туйғулари билан қатъий ишонч, зарурият барқарор ички кечинмалар (регулятор ҳислар) мустаҳкамланса, бундай даврда ушбу нарса кўпгина интилишларни йўқотишга имкои берадиган ҳақиқий иродавий зўр беришни вужудга келтиради. Юксак ҳислар (бурч, масъулият, жавобгарлик, ватаннарварлик, фидоийлик кабилар) ахлоқий талаблар интериоризацияга айланганлигини, яъни шахснинг маънавий мулкига ўтаётганлигини, эгоистик (худбинларча) интилишлар билан альтруистик (ижтимоий фидоийлик) истаклари (хоҳишлари) ўртасида қарама-қаршилиқ юзага келадиган ғавқулоддаги вазиятда амалга ошириладиган ҳуқ-атворнинг ички механизмларга айланганини акс эттиради. Юксак ҳислар мотивлар курашида интилиш ўнг ёки сўл томонга оғишини аниқлайди, мақсадни амалга ошишини таъминлашда регулятор функциясини бажаради.

Психологияда иродавий акт чўғрисида мулоҳаза юритилганда шу нарса таъкидланадики, иродавий зўр беришнинг ички кечиши фақат қарорга келишда пайдо бўлмайди, балки уни ижро этиш жараёнида жадал суръатга эришишда ҳам амалга ошади. Бунинг психологик маъноси шуки, қабул қилинган қарорни ижро этиш (бажариш) аксарият ҳолларда субъектив ва объектив хусусиятли бир талай қарама-қаршилиқларга дуч келади, уларни енгиб ўтиш эса иродавий зўр беришни, зўриқишни талаб қилади. Чунончи, бозор иқтисодиётига мақсад ва вазифасиз, тасодифий ёндашув сифатида мослаётган шахс ўз турмуш тарзини ўзгартирмаса, узоқни кўзлаб иш юритмаса (бугунги куни ўтганига шукур яилиб яшаса), фаоллик кўрсатмаса, имкониятидан фойдаланмаса, бир қатор қийинчиликларни келтириб чиқаради. Инсоннинг ўзлиги билан ички кураши, ҳарактер ҳислатларини ўзгартиришга интилиши иродавий зўр бериши туфайли амалга ошади, холос. Шунингдек, инсон санитарияга, гигиенага риоя қилиб яшаши (сайр қилиш, хона хавосини алмаштириш, овқат хазм бўлишини кутиш, озодаликка эътибор қилиши янги кўникмаларни эгаллаш каби) иродавий зўр беришни тақозо этади. Бу психологик воқеликнинг негизида инсонни олдин хаяжонга солмаган, ташвишлантирмаган нарсаларга эътибор қилиш механизми ётганлиги туфайли ғавқулоддаги қаршилиқ салбий ҳис туйғуларни (стресс, аффект, фрустрация кабиларни) вужудга келтиради.

Ҳолбуки шундай экан, шахснинг ўзини ўзи билан ички рухий кураши натижасида муваффақиятга эришилса, у ҳолда ижобий хусусиятли хиссий кечинмалар юзага келади, ўзининг устидан ўзи ҳукмронлик туйғулари, ўз куч ва қудратига ишонч, уни англаб етши, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзини ўзи назорат қилиш, ўзини олдига қўйган энг муҳим мақсадларга эришиш имкониятини тушуниш рўёбга чиқади. Ушбу рухий жараёнлар муаммо ечимида иштирок этишидан қатъи назар, иродавий зўр бериш ва унинг ички кечиши кучли зўриқишлар туфайли амалга ошади. Бу ўринда шахснинг характери, индивидуал хусусиятлари, ижтимоий шартланган хислатлири, ҳар бир нарсасига жиддий муносабати етакчи ва устувор аҳамият касб этади. Айниқса, ўзини ўзи бошқариш, гуманистик психология таркибидаги категориялар ҳамда уларнинг ҳаёт ва фаолиятда намоён бўлиши муҳим роль ўйнайди. Маълумки, шахсий майллар, установкалардан ташқари, унга ижтимоий установкаларнинг таъсири, ўз роли, статуси юзасидан баҳолаш тизимининг тўғри шаклланганлиги бунда алоҳида аҳамиятга эга.

Шахс маълум бир фаолиятни амалга оширгунга қадар ўз рухий оламида юзага келган айрим субъектив («Мен» билан «Мен» эмас кабилдаги) қаршиликларни енгилан ташқари, унга муайян ташқи, (объектив тарздаги) зиддиятларни ҳам барҳам топтиришга тўғри келади. Айтайлик, инсон учун рўёбга чиқариш зарур ҳисобланган мақсад аниқ (яққол), уни амалга ошириш юзасидан ҳеч қандай шак - шубҳа бўлмасида, шунингдек, қарорга келишда кучсиз мотивлар кураши давом этсада, лекин қарорни ижро қилишда баъзи бир қийинчиликлар туғилиши мумкин. Мазкур жараёнда вужудга келган қаршилик ва қийинчиликларни енгилан инсондан чидам, қатъийлик, ғавқулоддаги, сира кутилмаган ҳолатни инобатга олишни тақозо этади. Баъзида эса узлуксиз равишда улар билан курашиш, иродавий зур бериш, уларни енгилан учун эса рухан тайёргарлик майли билан куроллантиришни талаб этади. Бундай вазиятлар зўриқиш, танглик, зўр бериш, жиддийлик маълум давр давомида шахсда сақланиб туриш мажбуриятини юклайди.

Психологик маълумотларга қараганда, иродавий саъи-ҳаракат учун ўзига хос хусусиятга эга бўлган иродавий зўр бериш аксарият ҳолларда мотивлар курашидаги қарама-қаршилик юзага келганлиги билаи эмас, балки шахс томонидан қабул қилинган қарорни ижро этиш (бажариш, адо этиш) жараёнида объектив хусусиятга молик қийинчиликларни енгилан туфайлигина намоён бўлади. Худди шу боис ирода актти тузилиши таҳлилининг кўрсатишича, ушбу ҳолат ирода фаолиятининг бир талай хусусиятларини ҳаспўшлашга имкон яратади. Шунинг билан бирга, иродавий фаолиятнинг шахс хатти - ҳаракатларида муайян устувор вазифалар (функциялар) ижро этишини (бажаришини) таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Мазкур функциялар: биринчидан, шахснинг хатти-ҳаракатларини амалиётга татбиқ қилиш сифати даражасини юксалтиради. Иккинчидан, инсон

ҳаёти ва фаолияти учун муҳим аҳамият касб этувчи муаммолар ечимини топишга шароит яратади. Учинчидан, инсон шахсига муаммо моҳиятига киришини таъминлайди, шунингдек, ҳаракатни мақсадга мувофиқлаштиришга хизмат қилади.

Иродавий фаолият инсоннинг хатти-ҳаракатларини унинг борлиққа (атроф-муҳитга) нисбатан онгли шахс сифатида ўз олдига қўйган устувор мақсадлари моҳиятидан келиб чиққан ҳолда бошқаради. Шахс, бу аснода, ўзининг танлаган идеалларига, уни йўналтирувчи ғояларига, ишонч эътиқодларига, қарашларига, ўзга кишилар берадиган баҳоларига, ўзига ўзи баҳо бериш мезонларига номутаносиб истаклар, хоҳишлар, тилаклар вужудга келтирмасликка, уларни тўхтатишга ёки батамом бартараф этишга интилади. Бу ҳолат таҳлили шундан далолат берадики, ирода бу ўринда шахснинг хатти-ҳаракатларини жиловлаш (тўхтатиш), назорат қилиш, бошқариш, четга олишдан сақлаш (чеклаш) функцияларини акс эттиради. Ироданинг хатти-ҳаракатларни бошқариш функцияси шахс учун ноҳуш, ноқулай, ёқимсиз хоҳиш-истак, ҳаракат ва интилишни чеклаш, тўхтатиш, тийиш кабилардан иборат бўлибгина қолмай, балки инсон шахсий фаоллигини муайян жабҳага, соҳага йўналтириш, ўз ҳаракатлари қувватини ошириш, барча нарсаларни умумий мақсадга мувофиқлаштиришдан иборатдир. Иродавий жараён ҳамиша шахсни фаолликка чорлайди, уни қатъий йўл белгилаш сари етаклайди, барқарор ҳаракат қилишга йўналтирилади, иккиланиш, шубҳаланишнинг олдини олади. Шунинг учун ҳам мақсадга йўналтирилган ҳаракатлар, амалга оширилган интилиш, рўёбга чиқарилган эзгу ният шахсда ўзига ишонч туйғусини уйғотади, дадил амаллар қилишга йўналтирилади, орзуларни ушатишга нисбатан фаол майлни шакллантиради. Инсоннинг эришган ютуғи, муваффақияти ҳар бир иродавий ҳаракат барқарорлигини таъминлайди, амаллар танлаш, қарор қабул қилиш, шахсий услубни таркиб топтиришни жадаллаштиради, янги иродавий ҳаракатларни амалга оширишни енгиллаштиради, ўзидаги иродавий сифатларнинг такомиллашувига пухта негиз хозирлайди, иродавий зўр беришни тақозо этувчи ҳаракатларми татбиқ қилиш кўникмаларини шакллантиради. Мазкур жараён ҳам англанилган, ҳам англанилмаган тарзда, мотивлар кураши орқали (кучсиз), иродавий зўр бериш, кийинчиликларни енгил туфайли намоён бўлади.

Ирода учун иродавий хатти - ҳаракат мотивацияси муҳим аҳамият касб этади, Худди шу боис ироданинг негизини шахснинг хатти-ҳаракатлари ва ишларининг кенг кўламли, ранг-баранг хусусиятли мотивлаштирилишига омил (туртки) тариқасидаги эҳтиёжларни вужудга келтиради. Психологияда мотивлаштиришнинг уч тури мавжудлиги таъкидланади (психологик ҳодисаларнинг бир-бири билан жипс боғланган, лекин ўзаро тўла мутаносиб бўлмаган, нисбий мустақил кўринишлари мотивлаштириш дейилади).

1. Шахсининг эҳтиёжларини қондириш билан шартланган, уни фаолиятга ундовчи (туртки) тарзда вужудга келувчи мотив сифатидаги мотивлаштиришдир. Мазкур ҳолатда мотивлаштириш фаоллик нима сабабдан вужудга келишини, шахсий фаолиятни амалга оширишга ундовчи эҳтиёжлар моҳиятини таҳлиллашга хизмат қилади.

2. Мотивлаштириш фаоллик нималарга йўналтирилганини, нега айнан шундай хулқ-атвор танланганлигини, нима учун бошқасига эътибор беришмаганлигини асослашга қаратилади. Бу ўринда мотивлар шахсининг хулқ-атвор йўналишини танлашни акс эттирувчи сабаблар функциясини бажаради. Буларнинг барчаси яхлит ҳолда келтирганида инсон шахсининг йўналишини вужудга келтиради.

3. Мотивлаштириш- бу инсон ахлоқи ва фаолиятини ўзи бош-қарувчи восита тариқасида намоёи бўлишидир. Ушбу воситалар таркибига эмоциялар, хоҳишлар, тилаклар, қизиқишлар, майллар ва бошқалар киради. Масалан, эмоцияда инсоний феъл - атворнинг шахсий акс эттириш моҳияти баҳоланади, бинобарин, унинг туб мақсади фаолият тузилишига мос тушмай қолса, у тақдирда хис-туйғулар унинг йўналишини ўзгартиради. Бунинг натижасида феъл-атвор қайта курилади, олдинги ҳаракатларни жадаллаштирувчи ёрдамчи кечинмалар ва бошқалар.

Шундай қилиб, иродавий ҳаракатда уни мотивлаштиришнинг учта жабҳаси (соҳаси), яъни фаоллик манбаи эканлиги, инсон шахсининг йўналганлиги, ўзини ўзи бошқариш воситасилиги акс этади.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, ироданинг асоси мотивлаштиришга сабаб бўлувчи эҳтиёжлардан иборатэкаиблиги далиллаб ўтилади. Эҳтиёжлар эса иродавий ҳаракатлар бажарилишини таъминлайдиган ёки уларга тўсқинлик қиладиган мотивларга айлана боради. Иродавий ҳаракатларнинг мотивлари (сабаблари) муайян даражада англанилган хусусият касб этади ва шахсни уларни амалга оширишга йўналтириб туради.

Психологияда эҳтиёжнинг англанилганлиги даражасига асосланган ҳолда интилиш, истак кабилартги психологик жиҳатдан тафовут қилиш мумкин. Агарда уларнинг моҳиятини таъриф орқали ёритишга ҳаракат қилсак, у ҳолда ўзаро фарқини тезда аниқлаб олиш имкомиятига эга бўламиз. Интилиш - етарли даражада англанилмаган, фарқланиш, табақалаштириш имконияти суи эҳтиёждан ташкил топган фаолият мотивидан иборатдир. Масалан, шахс ёзган мақоласини босиб чиқаришга интилишни хаёлдан ўтказиш чоғида нашриётни кўз ўнгига келтиради, муҳаррир билан учрашганда, суҳбатлашганда мамнуният туйғусини хис этади. Худди шу боис интилиш объекти билан такрор-такрор учрашувга рози бўлади ва ўз интилишини давом эттиришга қарор қилади. Бироқ инсон баъзи ҳолларда унга ҳузур-ҳаловат бағиш этаётган мотив (сабаб) моҳиятини англамайди ҳам, чунки у кандай натижага эришиш мумкинлиги тўғрисидаги маълумотга

эга эмас. Бундан кўриниб турибдики, интилиш психологик жиҳатдан етарли даражада аниқликни ўзида мужассамлаштирмайди, айрим шубҳалар ҳукм суриш эҳтимоли мавжуд, ҳаракат унсурлари юзасидан тахмин етишмайди.

Исгак-шахс томонидан эҳтиёжнинг етарли даражада англанилганлиги билан тавсифланувчи фаолият мотивидир. Интилишдан фарқли ўлароқ истакда нафақат эҳтиёж объекти, балки уни қондиришнинг йўл-йўриқлари, воситалари ҳам инсон томонидан тушунилади. Масалан, олий мактаб ўқитувчиси ўқитиш самарадорлигини ошириш истагини билдириб, бу ҳолатни ижтимоий аҳтиёж сифатида тасаввур этиб, таълимнинг фаол методларини қўллаш ҳақида ўйлайди, ўз фаолиятини янгича ташкил қилади, актидорли, бўш ўзлаштирувчи талабалар билан индивидуал ишлаш графигини ишлаб чиқади, қўлланмалар яратиш режасини тузади ва хоказо.

Инсон фаолиятининг мотивлари (мотивацияси) унинг яшаш шарт-шароитларини акс эттиради, шунингдек, шахс томонидан намоён этилган эҳтиёжларини фаҳмлаш имкониятини вужудга келтиради. Эҳтиёжлар аҳамиятининг ўзгариши туфайли муайян психологик ҳолатларда мотивлар кураши пайдо бўлади, бунда бир истак бошқа истакка нисбан қарама-қарши қўйилади, бу ҳақида олдинги саҳифаларида мукамал мулоҳазалар юритилган.

Қаршилиқлар, қийинчиликлар, низоли вазиятларни енгиш учун иродавий зўр беришга тўғри келади. Иродавий зўр бериш тўғрисида мулоҳаза юритилган бўлсада, лекин унга таъриф берилмаганлиги сабабли айрим аниқликлар киритиш жоиз деб ҳисоблаймиз. Иродавий зўр бериш-ҳистуйғулар (хиссиёт) шакли ҳисобланган шахснинг иродавий ҳаракатга (актга) қўшимча мотивларни вужудга келтирувчи, баъзида уларни барбод қилувчи, билиш жараёнларини сафарбар этувчи, муайян зўриқиш ҳолати сингари кечирилувчи мотивлар мажмуасидир.

Ироданинг индивидуал хусусиятлари ва феноменлари мавжуд бўлиб, инсон фаолиятининг мақсадга мувофиқ равишда амалга оширишни таъминлайди, Ирода шахс фаолиятининг ички қийинчиликларини енгишга қаратилган онгли тузилмадан иборат бўлиб, у ўзини ўзи бошқариш сифатида даставвал ўзига, ўз хиссиётига ва хатти-ҳаракатларига ҳукмронлик қилишда акс этувчи психологик ҳодисадир. Ироданинг кучи ёки кучсизлигини акс эттирувчи ҳолатлар унинг индивидуал хусусиятларини намоён қилади. Ана шу атамалардан келиб чиққан холда иродаси кучли ва инродаси суст (кучсиз) одамлар ҳамда уларнинг ижобий ва салбий фазилатлари, сифатлари, ҳислатлари, иллатлари тўғрисида мулоҳаза юритилади.

Ироласи сустликнинг патологияси мавжуд бўлиб, улар абулия (юнонча *abulia*-катъиятсизлик деган маънони англатади) ва апраксия (юнонча *аргахia*-ҳаракатсизлик маъносини билдиради) атамалари билан ифодаланади. Абулия - бу мия патологияси негизида вужудга келадиган

фаолиятга интилишнинг мавжуд эмаслиги, ҳаракат қилиш, уни амалга ошириш учун қарор қабул қилиш заруриятини англаган тарзда шундай қила олмасликдан иборат инсон ожизлигидир. Масалан, шифокор кўрсатмаларига риоя қилиш зарурлигини тўғри фаҳмлаган абулия касали билан шикастланган бемор бирор нарсани бажаришга ўзини мутлақо йўллай олмайди. Апраксия - мия тузилишининг шикастланиши туфайли юзага келадиган ҳаракатлар мақсадга мувофиқлигининг мураккаб бузилишидан иборат психопатологик ҳолатдир. Нерв тўқималарининг бузилиши миянинг пешона қисмларида юз берса, у ҳолда хатти-ҳаракатларни эркин тўфилашда бузилиш намоён бўлади, натижада ирода икти бажарилиши қийинлашади. Абулия ва апраксия-психикаси оғир касалланган инсонларга хос, нисбатан ноёб, феноменал психопатологик ҳодисалардир. Лекин педагогик фаолнятда учрайдиган ироданинг суствлиги мия патологияси билан эмас, балки нотўғри тарбия маъсули билан тавсифланади.

Ирода сувствлигининг яққол (типик) кўринишларидан бири-бу ялқовлик хисобланиб, шахснинг қийинчиликларини енгишдан бош тортишга интилиши, иродавий куч-ғайрат кўрсатишни қатъий равишда истамаслигида ўзини акс эттирувчи иллатдир. Ялқовлик - шахс ожизлиги ва иродавий сувствлигининг, унинг ҳаётга лаёқдливлигининг, шахсий ва ижтимоий фаолиятга (хамкорликка) лоқайдливлигининг ифодасидир. Ялқовлик-шахснинг рухий қиёфаси бўлиб, узлуксиз тарбиявий таъсир ва ўзини ўзи тарбиялаш орқали бартараф этиш имконияти мавжуд рухий нуқсондир.

3. Ирода назарияси ва тадқиқоти тўғрисида тушунча

Ироданинг тадқиқоти узок тарихга эга бўлиб, инсон онгининг моҳиятини кашф қилиш жараёнидан бошлаб, муайян билимлар тўпланиши туфайли шахснинг иродаси табиатини тушунишга илмий ёндашув вужудга келган. XVII асрдаёқ Гоббс ва Спинозалар таъкидлаб ўтганларидек, фаоллик мамбаи бемахсул соҳанинг пайдо бўлиши деб тушуниш мумкии эмас, чунки уни шахсий куч-куватининг ҳиссий интилиши билан узвийликда қарамоқлик лозим. Спинозанинг фикрича, ирода билан ақл айнан бир нарсадир. Унга бундай тасдиқий муносабатнинг туғилиши иродани илмий нуқтаи назардан тушунишни шакллантирган бўлса, иккинчи бир томондан у мустақил субстанция сифатида тан олинди ҳам. В. Вундтнинг мулоҳазасича, ироданинг негизида апперцепция актининг субъекти томонидан ички фаоллик уники эканлигини хис этиш ётади. Унинг бу концепцияси эмоционал ёки аффектив ном билан психология фанига кириб келди. У. Джемснинг тан олишича, иродавий ҳаракатлар бошқа рухий жараёнларга қориштириб бўлмайдиган бирламчи хусусиятта эгадирлар. Ҳар қандай ғоя дастлаб динамик тенденцияга эга бўлганлиги туфайли ирода-

вий ақтнинг вазифаси диққат ёрдам билан бир ғоянинг бошқаси устидан устуворлигини таъминлашдан иборатдир.

Психологияда етарли даражада қатъий фикр қарор топганким, ирода-бу инсоннинг қўйилган мақсадларига эришишга йўналтирилган онгли фаоллигидир. Ирода тушунчаси моҳиятига инсон томонидан мақсад қўя олиш қобилияти, ўз эмоциясини бошқариш, шахсий гавдасини ва хулқини идора қилиш киритилади. В. И. Селиванов иродани тадқиқ этиш негизидан келиб чиққан ҳолда айрим хулосалар чиқаради:

а) ирода - бу шахснинг ўз фаолиятини ва ташқи оламдаги ўзини ўзи бошқарилиш шакллариини англашнинг тақсифидир;

б) ирода - инсоннинг яхлит онгининг бир томони ҳисобланиб, у онгнинг барча шакл ва босқичларига тааллуқлидир;

в) ирода - бу амалий онг, ўзгарувчи ва қайта қурилувчи олам, шахснинг ўзини онгли идора қилишлиқдир;

г) ирода - бу шахснинг хиссиёти ва ақл-заковати билан боғлиқ бўлган хусусиятидир, аммо қайсидир ҳаракагнинг мотиви (турткиси) ҳисобланмайди.

В. И. Селиванов ироданинг психологик жабхаларини ёритаётиб, у шундай ғояни илгари суради, инсоннинг онгини жараёнлар, ҳолатлар, ҳислатларни ўзида мужассамлаштирувчи яхлит тизим сифатида тасаввур қилиш мумкин. Шахснинг у ёки бу онгли ҳаракати ўзининг тузилишига кўра, у бир даврнинг ўзида ҳам ақлий, ҳам хиссий, ҳам иродавий ҳисобланади.

Тадқиқотчи В. А. Иванников эса иродани мотивациянинг ихтиёрий шакли сифатида тушунади, шунингдек, ҳаракат маъносининг ўзгариши ҳисобига уни тормозловчи ёки қўшимча туртки яратувчи имконият, янги реал мотивларни ҳаракат билан бирлаштирувчи ёинки вазиятнинг тасаввур мотиви тарикасида талқин қилади. Иродавий бошқарилув эса ҳаракатни «ихтиёрий бошқарилув кўринишларининг биттаси сифатида» тушунилади, бунда бошқарилув мотивациянинг ихтиёрий ўзгариш орқали амалга оширилиши таъкидланилади.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, психология фанида иродани тушуниш, таърифлаш бўйича бир хил муносабат яратилмаганидай, иродавий сифатларнинг маъновий асосини таҳлил қилиш юзасидан ҳам умумийлик, умумий қарашлар мажмуаси мавжуд эмас. Жунладан, В. А. Крутецкий ўз асарида иродавий сифатлар таркибига собитқадамлик, мустақиллик, қатъиятлик, сабр-тоқатлик, интизомлик, дадиллик, жасоратлик ва тиришқоқликни киритади.

П. М. Якобсон бўлса, ироданинг муҳим сифатларини мустақиллик, қатъиятлик, тиришқоқлик. ўзини уддалашга ажратади. Инсонда намоён бўладиган иродавий сифатлар сарасига А. И. Шчербаков мана буларни киригади: собитқадамлик ва ташаббускорлик, ташкиллашганлик ва инти-

зомлилик, уринчоқлик ва тиришқоқлик, дадиллик ва қатъиятлилик, чидамлилик ва ўзини уддалашлик, ботирлик ва жасоратлик.

Лекин аксарият илмий психологик адабиётларда иродавий сифатлар қаторида «ишонч» атамаси санаб ўтилмайди. Шунга қарамасдан, ишонч ирода сифати тариқасида тадқиқ этилишига ҳақлидир. Бунинг учун А. И. Шчербакои тадқиқотидан намуна келтиришнинг ўзи етарлидир. Тадқиқотчининг таъкидлашича, бир талабага институтни қисқа вақт (фурсат) ичида тугатиш таклиф қилинган, лекин синалувчи бу ишни уddасидан чиқа олмасликни ошкора билдирган. Шундан сўнг экспериментатор талабада ўз кучига ишоич уйғотишга мақсад қилиб қўйган ва унда иродавий зўр бериш, кийинчиликларни енгиш воситаларини шакллантирган. Бунинг натижасида талаба ўз мақсадига эришишга мушарраф бўлган. Бунга ўхшаш тажрибалар бошқа тадқиқотчилар томонидан ҳам ўтказилганлиги илмий адабиётларда учрайди. Шунинг учун ҳам ўз кучига ишонч психологик ҳодиса сифатида ўрганилиши кўпчиликни қизиқтаради, чунки кучли иродавий зўр бериш қандай омиллар билан шартланганлигини кашф қилиш муҳим илмий муаммо ҳисобланади. Худди шу боис ҳозиргизча мон психологиясининг иродага оид назарияси заифлиги туфайли иродавий сифатларни таснифлашнинг асосий тамойили (принципи) ишлаб чиқилмагандир.

Ушбу психологик муаммони ҳал қилиш мақсадида В. К. Калип иродавий сифатларни таснифлашга (классификациялашга) қарор қилади. Унинг нуқтаи назарича, базан иродавий сифатлар иродавий жараёнлар асосида вужудга келади, аммо бунда унинг интеллектуал ва ахлоқий жабҳалари иштирок этмайди. У базал сифатларни аниқлаш учун онгнинг қуйидагича намоён бўлишини танлайди:

- А) фаоллик даражасининг ортиши;
- Б) зарур бўлган фаоллик даражасини қувватлаш;
- В) фаоллик даражасининг пасайиши.

Ана шулардан келиб чиққан ҳолда тадқиқотчи қуйидаги сифатларни мулоҳаза учун тавсия қилади; ғайратлилик, чидамлилик, вазминлик. Агарда бу жараёнда интеллектуал негиз иштирок этмаса, шу нарсани тушуниб бўлмайди, қайси ҳал қилувчи қурилма ҳисобига вазият баҳоланади ва ҳаракатни кучайтириш, қувватлаш, пасайтириш тўтрисидаги команда берилади.

В. К. Калин базали тизимга кирмаган иродавий сифатларни иккиламчи деб номлайди, чунки уларда билимлар, кўникмалар, эмоция ва интелектнинг пайдо бўлиши мужассалашади. Муаллиф қатъиятликни иккиламчилар қаторига киритади, ваҳоланки унинг фикрича, у ўзига махлиё қиладиган ҳис-туйғуларни енгишдан, шунингдек, рад этилган вариантлардан, ишончсизликни тўсишдан ташкил топади. У тиришқоқликни ҳам иккиламчи сифатлар таркибига киритади,

Чунки уларда объектнинг тўпланганлиги ифодаси ўз аксини топган, равшан ҳаётий кадр-қиймат мужассамлашган.

Чидамлилик тавсифида «қўшимча импульслар», «қўшимча иродавий зўр бериш», «ирода кучи», «сабр-тоқат» жабхалари ифодасининг ўрни мавжуд. Чидамлиликка турткининг хусусиятлари тиришқоқлик иродавий сифатга мос тушиш холлари учрайди. Е. П. Ильининг ранг жадвалида тиришқоқлик сифати чидамлиликдан кейин жойлашган бўлиб, қуйидаги таърифга эга: «Тиришқоқлик-қийинчиликка ва муваффақиятсизликка қарамасдан, мақсадга эришиш йўлида узлуксиз равишда интилишнинг пайдо бўлишидир». Тадқиқотчи Д. Н. Ушаковининг мулоҳазасича, «чидам» тушунчаси қуйидаги маъно англатиб келади:

1) аксил ҳаракат қилмасдан, шикоятсиз, ҳасратсиз ҳалокатли, мушкул, нохуш ҳолатларни дилдан кечиради;

2) аксил ҳаракат қилмасдан, ўзгаришларни кутган тарзда тақдир ҳазилига рози бўлиш;

3) бирор ҳолатга мубталолик;

4) нима биландир келишиш, бирор ортиқча кечинмага парво қилмасдан, оғирчиликни мурувваткорона ўтказиш;

5) имкон даражада амал қилишга кўникиш;

6) шошқалоқликка йўл қўймаслик;

7) пайсалга солишга, кутишга имконият яратиш;

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, тиришқоқлик, қатъиятлик сифатлари билан бир қаторда чидамлиликни иродавий хислатларнинг етакчиси тариқасида тан олиш, қийинчиликларга қарамасдан, ҳаракатни давом эттиришга интилиш тарзида тушуниш муҳим аҳамият касб этиши шаклшубхасиз. Лекин оғриққа чидаш, бардошликка мойиллик нуқтаи назардан ёдлашинилганда эса ироданинг эркинлиги таъбири, иродавий соҳанинг пайдо бўлиши ва амалга ошиши моҳияти юзасидан методологик нуқсоний талқин юзага келиши мумкин.

Тиббиёт психологиясида маълумки, инсон томонидан оғриққа бардош бериш чидамлилик сифатининг вужудга келиши, кечиши жараёнининг ёрқин ифодасидир. Ҳаёт ва фаолият тажрибалари кўрсатишича, шахс оғриққа кўника олмайди, чунки бунинг негизида бошқа механизмлар ётиши турган гап. Физиологик меъёрларга биноан шахс оғриқни сезиш идрок ва тасаввур қилишнинг мураккаб жисмоний қурилмасига эга. Шунга қарамасдан, оғриқни инсон ҳар хил хис қилиши, унга бардош бериши, сабр - тоқат билан бошидан кечириши мумкин, бунда индивидуал тафовут аниқ намоён бўлади. Диққатнинг оғриқ сезгиларига тўпланиши туфайли оғриқ зарби кучаяди-бу психофизиологик қонуниятдир. Худди шу боисдан одам оғриқ сезгиларига тобе бўлиб қолмаслиги лозим, акс холда у бу нохуш кечинма, рухий ҳолат таъсирида узоқ муддат қолиб кетиши кузатилади. Оғриқни бошдан кечириш жараёнида нафақат чидамлилик зарур, балки

мушкул шароитлирда фаоллик кўрсатиш кўникмаси, қийинчиликни енгиш одати муҳим аҳамият касб этади. Бундай хусусиятга эга бўлган инсонларда ўз хиссий аъзоларини, уларнинг ҳаракатларини идора қилиш ўқуви мавжуддир, аксинча нозик табиатли, ички интизомсиз, сабр-тоқати заиф, мўрт руҳий кечинмали шахслар чидамсизлигини намоён қиладилар.

Юқорида билдирилган мулоҳазалардан кўриниб турибдики, то ҳозиргача психология фанида асосий, муҳим ироданий сифатларни таснифлашнинг умумбирлик тамойили мавжуд эмаслиги туфайли аксарият ҳолларда бир иродавий ҳислат қўшалок атама билан белгиланиши давом этиб келмоқда (масалан, мустақиллик ва ташаббускорлик, журъат ва дадиллик, тиришқоқлик ва қатъиятлик, вазминлик ва ўзини уддалаш кабилар).

Психологияда иродани экспериментал ўрганишга оид қатор илмий тадқиқотлар ўтказилган бўлиб, уларнинг айримларидан намуналар келтириб ўтамиз. Кўпчилик тадқиқотчилар Е.И.Игнатъев қўлланган методикаси ва унинг натижаларига хайрихоҳлик билдирадилар. Лекин муаллифнинг ўзи уни баҳолашда жуда эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлади. Унинг мулоҳаза билдиришча, ушбу методика етарли даражада ишончли, ироданинг тормозлаши пайдо бўлишини тадқиқот қилишда қониқарли натижалар бериши мумкин, лекин ундан «тест» сифатида фойдаланиш кўнгилдагидек кўрсаткичларга олиб келмаслиги эҳтимолдан ҳоли эмас. Ушбу методиканинг моҳияти шундан иборатки, мускулнинг кучли қисқаришидан кейин ўзининг тинч ҳолатига қайтишдаги қаршиликларини енгиш хусусиятини тажрибада текширишдир. Худди шу вазиятда иродавий зўриқишни бартараф этиш намоён бўлади. Муаллифнинг таъкидлашича, зўриқишдаги мускулларнинг қисқаришини бир лахза тўхтатиб қолиш ироданинг шартли кўрсаткичи тариқасида қабул қилиш мумкин, чунки мазкур жараёнда инсон ўз тана аъзолари мускулини онгли бошқариш ўқуви акс этади. Е. И. Игнатъев тадқиқотида максимал қисилишдан кейин иродавий зўриқишни (зўр беришни) 5 кг ортиқ бўлмаган оғирликда пасайтиришга йўл берилади, унинг тахминича, бу катталиқ (оғирлик) зўриқиш кучини камайтирмайди ва зўр беришни вақтинча тўхтатиб қолишга таъсирини ўтказмайди. Тадқиқотчи материалларини таҳлил қилишнинг кўрсатишича, мускул зўр бериши 9-17 ёшдаги синалувчиларда 14 кгдан 40 кггача оғирликни ташкил қиладди, зўр беришнинг 5 кг камайиш доираси максимал ҳолатга нисбатан 35,7 процентдан то 12,5 процент миқдорларда мужассамлашади.

Ирода сифатларини тадқиқот қилишга интилан В. И. Макарова тест ўрнида гимнастик столдан матга (голландча, инглизча «mat»-полга ёзилдиган матога) сакрашни танлаган, чунончи: олдинги 180° айланиш билан олд томонга, орқага. Тажриба давомида томир уриши, тайёргарлик вақти мимика, гавда ҳолат, бармоқларни буқиш қайд қилиб берилган.

Шундай қилиб, иродавий сифатларни аниқлаш ва баҳолаш методлари ўзларининг ранг – баранглиги билан тавсифланади. Тадқиқотчилар ўз фаолиятларида ҳаракатларнинг одатий ва қийинлаштирилган қайд қилиш имкониятига эга бўлганлар Тўпланган маълумотлар таҳлилининг кўрсатишича, ирода мотивларда, мақсадларда, ўзини ўзи баҳолашда, ҳаракатларда, фаолиятда ўз ифодасини топар экан. Худди шу боис ирода – бу ташқи ва ички қийинчиликларни енгишни талаб қиладиган қилиқларни ва ҳаракатларни инсон томонидан онгли бошқаришдир.

4. Шахс иродасини ўрганиш тести

Ижтимоий-руҳий эҳтиёжга асосланган ҳолда мамлакатимиз ёшларини комил инсон қилиб камол топтириш учун уларни ўзини ўзи уддалашга ўргатишдан иш бошламоқ зарур. Шахснинг ўз фаолиятини ва хулқ-атворини шахсий хоҳиш иродасига бўйсундириш, рўёбга чиқариш мустақил фикрлашни барқарорлаштиради, кўзланган мақсадни амалга оширишга пухта замин ҳозирлайди, ҳар хил хусусиятли қийинчиликлар олдида матонат, сабр-тоқат туйғуларини намоиш этишга чорлайди. Бунинг натижасида мустаҳкам иродали, принципал, қатъиятли, узоқни кўзловчи, теран фикрловчи, ақл-заковатли, ватан туйғуси билан ёнувчи ҳақиқий миллий ватанпарвар ёшларни ижтимоий ҳаётида, таълим-тарбия жараёнида шакллантиради. Инсонга туғилишдан бериладиган табиий майллардан, ақлий ва ахлоқий имкониятлардан унумли фойдаланмасдан туриб, юксак маънавиятли, фаросатли, ижодий изланувчан шахсларни вояга етказиб бўлмайди. Худди шу боисдан, инсоннинг болалигидан тортиб то ижтимоийлашувига қадар давр оралиғида ўзини ўзи бошқариш усуллари, воситалари билан таништириш қатъиятлилигини вужудга келтиради.

Одатда ирода инсон томонидан ўз хулқи ва фаолиятини онгли равишда бошқариш сифатида баҳоланади, мақсадга йўналтирилган хатти-ҳаракат ва хулқ-атворнинг амалга ошишида ташқи, ички қийинчиликларни енгиб ўтиш тариқасида таърифланади.

Ёшларнинг иродаси, энг аввало шахснинг ижтимоий фаоллигида, меҳнат фаолиятида, ижтимоий тажрибасида ва таълим жараёнида намоён бўлади.

Мазкур фаолликдан унинг мазмунини ва шаклан тузилишини фарқлаш мутлақо зарур. Шахс фаоллигининг мазмундор томони унинг ижтимоий хислатларида ўз ифодасини топади, чунки бунда ижтимоий кўрсатма (аттитюд), эътиқодлар, маънавий ҳис-туйғулар, қизиқишлар доминантлик хусусиятини касб этади. Шахс фаоллигининг шакли фаолиятни амалга оширишда иштирок этувчи руҳий жараёнлар, ички, ташқи ва англашилган иродавий хатти-ҳаракат, интилиш намоён бўлиши орқали аниқланади.

Шахс учун қийин шароитларда ўзини ўзи онгли равишда бошқара олиш имконияти иродавий зур беришнинг ёрдами билан юзага келади ва белгиланган муайян аниқ мақсад, режа ҳамда уни рўёбга чиқарувчи хатти-ҳаракатлар уларнинг ижросига йўналтирилади.

Баркамол авлод шахсининг психологик хусусиятлари марказий ролининг мотивация доираси бажаради ва у эҳтижлар, қизиқишлар, эътиқодлар ва маънавий ҳис-туйғуларда ўз аксини топади. Шахсларнинг ҳаёти ва фаолиятида, шунингдек, ижтимоий тарбиясига аста-секин устувор ва барқарор мотивлар вужудга кела бошлайди, улар инсон ижтимоий шартланган йўналганлиги ва ҳаётий позициясини қатъий белгилаш учун хизмат қилади.

Аксарият ҳолларда инсон шахсининг ижтимоий шартланган хусусиятлари унинг иродавий фаоллиги йўналишини гавдалантиради. Ижтимоий йўналганлик шахснинг мотивацион-иродавий хислати ҳисобланмиш собитқадамликда ўз ифодасини топади. Инсон шахсининг иродавий жараёнлари, ҳолатлари, хислатлари фаолиятнинг мотивлари ва мақсадини амалга оширшининг ўзига хос усули сифатида юзага келади.

Ақлий фаолиятда иродавий жараёнлар иродавий хатти - ҳаракатлар кечишининг айнан ичида, яъни мақсад белгилашдан тортиб то унинг бажарилишигача ораликда кўзга ташланади. Онгли хулқ-атворда, ихтиёрий диққатда, эслаб қолишда, эсга туширишда, тафаккурда, ҳаёлда ифодаланади, мураккаб муаммоларни ечиш, иродавий зўр беришни сафарбар этиш учун мутлақо зарур, чунки бусиз меҳнат ва ўқув фаолиятида ҳеч қандай натижага эришиш мумкин эмас. Уларнинг ўзаро уйғунлашуви самаралар келтириш мажмуаси сифатида иккиёклама хусусият касб этади.

Меҳнат фаолиятидаги ва таълим жараёнидаги иродавий ҳолатлар-бу вужудга келган қийинчиликларни муваффақиятли бартараф этишнинг усуллари, инсон шахсининг омилкор, оқил ички шароитларининг муваққат рухий ходисасидир. Уларнинг қаторига бир талай ҳаётий шарт-шароитлар таъсири остида вужудга келувчи оптимизм ва умумий фаоллик, қизиқувчанлик, мотивацион, мобилизацион тайёргарлик, қатъиятлилиқ хусусиятлари киради.

Меҳнат ва стресс-эмоционал зўриқишнинг кескин ҳолати кўриниши, шакли ҳисобланиб, ташқи ва ички муҳитнинг ноҳуш омилларини шахсга фавқулодда таъсир этиш натижасида вужудга келади. Таълимий ҳамкорлик (ўқитувчи билан талаба ҳамда талабаларнинг ўзаро) фаолиятидаги фрустрация - билиш фаолиятини ташкиллаштиришнинг тубдан тескари томонга йўналтирувчи рухий ҳолатдир. Шахс узлуксиз пайдо бўлувчи ва бартараф қилиш қийин тўсиқларнинг таъсири остида рухан тушкунлик, ўзини йўқотиб қуйиш, кўпинча экспериментга, вазиятга нисбатан агрессив (тажовус) реакциялар (жавоб хатти-ҳаракатлари) юзага келиши кузатилади.

Инсон шахсининг иродавий хислатлари бу, меҳнат фаолиятидаги, таълим жараёнидаги муваққат рухий ҳолат эмас, балки аксинча мазкур вазиятга ҳеч қандай боғлиқ бўлмаган одам турғун, барқарор рухий тузилмасидир. Унинг иродавий сифатларига собитқадамлик, ташаббускорлик, қатъиятчилик, мустақиллик, ташкиллашганлик, ишбилармонлик, ўзини қўлга олиш, жасурлик, чидамчилик ва бошқалар киради. Шахс иродасининг бўшлиғи, заифлиғи қайсарлик, саботсизлик, ялқовлик, қўрқоқлик, принципсизлик, беташаббуслик, эринчоқлик, лоқайдлик сингари тушуинчалар орқали тавсифланади.

Билимларни ва меҳнат кўникмаларини эгаллашдаги собитқадамлик-бош иродавий сифат ҳисобланиб, у иродавий бошқа кўринишларнинг тарққиёт даражасини ва йўналишини аниқловчи асосий омил бўлиб саналади. Мустақил ва келажаги буюк давлат идеалларига содиқлик, Ватан олдидаги бурчнинг юксак даражада англаши, жамоатчилик ҳисси, юрт равнақига ўз ҳиссасини қўшиш истаги ва буларнинг барчаси ўзбек халқига хос бўлган собитқадамчилик намунасидир.

Таълим-тарбия жараёнидаги ва меҳнат фаолиятидаги ташаббускорлик-шахс ўз хоҳиш иродасига биноан зарур хатти-ҳаракатларни амалга ошириш ўқувидир. Мустақил билим олиш ва фикрлашдаги меҳнат фаолиятидаги қатъиятчилик шахс томонидан жиддий ва пухта мулоҳаза юритиб қарор қабул қилиш, уни изчил равишда ҳаётга татбиқ этиш хислатидир. Тиришқоқлик шахс кийинчиликларни енгил учун курашишда куч-қувватини асло пасайтирмасдан, узлуксиз ва узоқ муддат мақсадга эришиш учун интилиш кўникмасидир.

Муаммоларни ечиш чоғида чидамчилик - шахс томонидан қабул қилинган қарорни амалга оширишга ҳалал берувчи фикрни, ҳиссиёт ва хатти-ҳаракатни тизгинловчи (тормозловчи) инсон ўқувчанлиғидир. Ташкилланганлик - ўз ҳаракати ва ҳуққини режалаштириш, хусусан уни ижро этишда шахсни режага асосланиш малакасидир. Матонатчилик - қўйилган мақсадни муқаддас ҳис этган ҳолда ўзини оқлайдиган хавф-хатарга қўл уриш, қўрқинчга нисбатан юзма-юз тура олиш фазилатидир.

Ишбилармонлик - ҳар қандай ўйланилган ишни қийинчиликлар ва қаршиликлардан қатъи назар омилкор йўللар қўллаш туфайли охирига етказиш хислатидир. Мустақиллик - ўз эътиқодига қатъий ишонч, шахсий куч-қувватига ишониш, бошқаларнинг ёрдамига муқтожлик сезмаслик малакасидир. Шахснинг ҳуққ-атворида, меҳнат ва ўқув фаолиятида, агарда ишлаб чиқариш ва таълимий машғулотлар оқилона, ҳаққоний равишда, тўғри уюштирилса, унчали муҳим бўлмаган иродавий сифатлар ҳам пайдо бўлиши мумкин, чунончи интизомчилик, ўзини қўлга олишлик ва ҳоказо.

Ушбу рухий ҳолатни аниқлаш учун махсус ишлаб чиқилган тестдан фойдаланиш мумкин. Тавсия қилинаётган фикрларга шахс «Ҳа» ёки «Йўқ» деган жавоб қайтариш керак.

1. Хаётдаги муваффақият тасодифларига кўра олдиндан қилинган ҳисоб-китобларга кўпроқ боғлиқ бўлади деб ўйлайман.

2. Агар ўзимнинг севимли машғулотларимдан айрилсам, унда мен учун ҳаётнинг мазмуни йўқолади.

3. Мен учун ҳар қандай ишнинг оқибати, натижасидан кўра, унинг бажарилиш жараёни муҳим.

4. Мен одамларнинг ўз яқинлари билан бўлган муносабатларининг яхши эмаслигидан кўра ишдаги муваффақиятсизликдан кўпроқ қайғурадилар деб ҳисоблайман.

5. Менинг фикримча, кўпчилик одамлар яқин келажакка мўлжалланган мақсад билан эмас, балки узоққа мўлжалланган мақсад билан яшайдилар.

6. Агар имконият бўлса-да, лекин ҳеч ким сезмаслигига ишончим қомил бўлса ҳам ножўя ҳаракат қила олмайман.

7. Менинг ҳаётимда муваффақиятсизликлардан кўра муваффақиятли кунлар кўп бўлган.

8. Менга амалий, ишчан, ишбилармон одамлардан кўра ҳис-туйғули, кўнгилчан инсон кўпроқ ёқади.

9. Ҳатто оддий ишда ҳам мен унинг баъзи элементларини такомиллаштиришга ҳаракат қиламан.

10. Муваффақиятга эришиш ҳақидаги фикрларга берилиб кетган вақтларимда эҳтиёткорлик чораларини унутиб қўйишим мумкин.

11. Ёшлигимда ота-онам мени дангаса деб ҳисоблар эди.

12. Мен ўзимнинг муваффақиятсизликларимга шароит эмас, балки кўпроқ ўзимни айбдор деб ҳисоблайман.

13. Ота-онам мени қаттиқ назорат қилишган.

14. Менда қобилиятга нисбатан сабр-тоқат кучли.

15. Ўз мақсадларимдан қайтишга муваффақиятга эриша олмаслигим ҳақидаги фикр эмас, балки дангасалик сабаб бўлади.

16. Мен ўзимни ўзимга ишонган одамман деб ҳисоблайман.

17. Муваффақиятга эришиш учу гарчи имкониятлар менинг фойдамага бўлмаса ҳам таваккал қилишим мумкин.

18. Мен тиришқоқ одам эмасман.

19. Ҳамма ишлар текис (меъёрида) кетаётган бўлса, унда менинг ғайратим янада ошади.

20. Агар мен газетада ишлаганимда эди, унда турли воқеалар ҳақида ёзишдан кўра, кўпроқ одамлар яратган янгиликларни ёзган бўлар эдим.

21. Менинг яқинларим одатда шахсий режаларим билан ҳамфикр бўлмайдилар.

22. Мендаги ҳаётга нисбатан бўлган талабларимнинг даражаси ўртолларимнинг шундай талабларидан пастроқ.

23. Мен ўз мақсадларимга эришиш йўлида қатъийман.

Тест калити. «Ха»-1, 2, 6, 7, 8, 9, 15, 17, 19, 20. 22, 23. «Йўк»- 3, 4, 5, 10,11, 12,13, 14,16, 18,21.

Натижаларнинг микдорий таҳлили. Баллар йиғиндиси 0-9 дан паст бўлганда - Сизнинг фаолиятингизда муваффақиятга эҳтиёж яққол кўринмайди. 10-13 баллгача: Сизда муваффақиятга интилиш бор, лекин ҳаётда фаолиятингизни ташкил қилишда ҳар доим ҳам муваффақиятга эҳтиёж сезавермайсиз. 14-23 баллгача: Сизнинг фаолиятингизда муваффақиятга эҳтиёж юқори даражада, ҳар доим муваффақият бўлишига ишонасиз, қатъийсиз у ёки бу даражада мураккаб, лекин бажарилиши мумкин ишларни қилишни ёқтирасиз. 0-9 паст, 10-13 ўртача, 14-23 юқори.

МУҚАДДИМА.....	2
БИРИНЧИ ҚИСМ. ПСИХОЛОГИЯГА КИРИШ.....	4
1БОБ. ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ.....	4
1. Психология ҳақида тушунча.....	4
2. Психология фанининг вужудга келиши.....	13
3. Психиканинг физиологик механизмлари.....	17
4. Психология па унинг моддий асослари.....	21
5. Психика ва ақс этириш.....	23
II БОБ. ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ СОҲАЛАРИ ВА УНИНГ ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ.....	26
1. Психология фанининг соҳалари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.....	26
2. Психологиянинг методологияси ва принциплари.....	37
3. Инсон психикасининг илмий-тадқиқот методлари.....	43
III БОБ. ОНГНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАВСИФИ.....	49
1. Онгнинг пайдо бўлиши ва унинг ижтимоий-тарихий моҳияти.....	49
2. Онг моҳияти.....	52
IV БОБ. ФАОЛИЯТНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАЛҚИНИ.....	56
1. Фаолият тўғрисида умумий тушунча.....	56
2. Фаолиятнинг тузлиши.....	58
2.1. Фаолиятнинг ўзига хослиги.....	61
3. Фаолиятни интериоризациялаш ва экстериоризациялаш.....	62
4. Фаолиятнинг ўзлаштирилиши ва малакалари эгаллаш.....	63
5. Реориентация психологик муаммо сифатида.....	70
II КИНЧИ БЎЛИМ. ШАХС.....	74
V БОБ. ШАХС ТЎҒРИСИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА.....	74
1. Умумий тушунча.....	74
2. "Эндопсихика" ва «Экзопсихика» ҳақида тушуинча.....	76
3. Чет эл психологиясида шахс назариялари.....	81
4. Собик. Совет психологиясида шахс ривожланиши назариялари шарҳлари.....	88
5. Собик совет психологиясида шахс таърифи.....	92
6. Шахснинг психологик тузлиши моделлари таҳлили.....	95
7. XXI аср одамлари.....	102
8. Ўзини ўзи англаш.....	114
УЧИНЧИ БЎЛИМ. ШАХСНИНГ ИЧКИ РЕГУЛЯЦИЯСИ.....	123
VI БОБ. ИЧКИ РЕГУЛЯЦИЯ ТАРКИБЛАРИ.....	123
1. Эҳтиёж тўғрисида тутунча.....	123
1.1. Эҳтиёжлар фаолликнинг манбаи сифатида.....	123
1.2. Эҳтиёжларнинг турлари.....	125
1.3. Инсон эҳтиёжларининг ривожланиши.....	128

2. Қиҳиқишнинг психологик тавсифи.....	131
3. Шахснинг установаки ёки англанлмаган майллари.....	136
4. Шахснинг зътиқоди ва дунёқараши.....	140
5. Мотивация.	
5.1. Мотивация ва мотивларнинг назарий муаммолари.....	140
5.2. Мотив муаммоси ва унинг ечимига доир мулоҳазалар.....	147
5.3. Шахснинг шаклланишида мотивациянинг роли.....	148
5.4. Ўқув фаолияти мотивлари тўғрисида мулоҳазалар.....	150
5.5. Мотив классификацияси.....	153
ТўРТИНЧИ БЎЛИМ. ШАХСНИНГ ҲИССИЙ-ИРОДАВИЙ	
ЖАБҲАЛАРИ.....	155
VII БОБ. ХИССИЁТ.....	155
1. Ҳиссиёт тўғрисида умумий тушунча.....	155
2. Ҳиссиётнинг ўзига хослиги.....	157
3. Ҳиссиёт па эмоционал ҳолатларнинг физиологик асослари.....	163
4. Одам ва ҳайвон эмоциялари.....	166
5. Ҳиссий кечинмаларнинг шакллари.....	168
6. Юксак ҳислар.....	174
7. Шахс фидойилик туйғусини психологик баҳолаш.....	177
8. Ватанпарварлик хис-туйғусини баҳолаш мезонлари.....	181
VIII БОБ. ИРОДА.....	184
1. Ирода тўғрисида тушунча.....	184
2. Ирода ақтининг тузилиши.....	184
3. Ирода назарияси ва тадқиқоти тўғрисида тушунча.....	198
4. Шахс иродасини ўрганиш гести.....	203

Э. ГОЗИЕВ

УМУМИЙ ПСИХОЛОГИЯ

ПСИХОЛОГИЯ МУТАХАССИСЛИГИ УЧУН

ДАРСЛИК

I китоб

Босишга рухсат этилди: 15.05.2004

Ҳажми: 13,1. Адади: 500. Буюртма № 305

Ч.П. «Ахмедов» хусусий

босмахонасида босилди

ҒОЗИЕВ ЭРГАШ ҒОЗИЕВИЧ

УМУМИЙ ПСХИОЛОГИЯ

ДАРСЛИК

I КИТОБ